

ОЛЕНА МІЩЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

9

УДК 821.161.2.09(075.3)
М71

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 20.03.2017 № 417)*

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників 9-го класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа
«Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Маринчук І. В., учитель Тиврівського ліцею-інтернату поглибленої підготовки в галузі науки Тиврівського району Вінницької області, учитель-методист;
Андрела Л. В., методист Свалявського районного методичного кабінету Закарпатської області, учитель-методист;
Дев'ятко Н. В., доцент кафедри гуманітарної освіти Комунального вищого навчального закладу «Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти», кандидат філософських наук.

Міщенко О.І.

М71 Українська література : підруч. для 9-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Олена Міщенко. — Київ : Генеза, 2017. — 280 с. : іл.

ISBN 978-966-11-0851-5.

Підручник відповідає вимогам оновленої програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Його укладено з урахуванням історико-хронологічного підходу, відповідно художні твори проаналізовано в контексті історико-літературного процесу. Підручник містить біографічні довідки про письменників, аналіз творів, передбачених програмою, що здійснений відповідно до новітніх досягнень літературознавства. У Додатку подано найважливіші програмові текстові матеріали.

Підручник враховує вікові та психологічні особливості учнів 9-го класу та спонукатиме до самостійної творчості.

УДК 821.161.2.09(075.3)

ISBN 978-966-11-0851-5

© Міщенко О.І., 2017
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2017

Від автора

Моєму батькові
присвячую...

Ш

ановні дев'ятикласники! Ви знову розгорнули підручник, який поведе вас шляхами українського Слова, допоможе віднайти скарби, заховані талановитими предками в рядках художніх творів.

Нині ви робите надзвичайно відповідальний крок – переходите з дитинства в юність. Ви наближаєтеся до дорослого життя – і вже з теплою поблажливістю дивитиметеся на молодших за себе. Тож і підручник у вас тепер «дорослий», у якому вже не буде художніх текстів, а лише коментарі до них. Вам доведеться відповідати на непрості запитання, які поставлять вам її величність Література і саме життя.

Перед тим як розпочати роботу, уважно опрацюйте вступ. Адже в ньому розглянуто основні поняття, якими ви будете послуговуватися під час аналізу літературних епох, напрямів і творів.

Ви працюватимете з надзвичайно цікавими рубриками: «*Запитання і завдання*», «*Ваш літературознавчий словник*», «*Робота в групах*», «*Дізнайтеся більше*», «*Подорож літературами світу*», «*Ваше портфоліо*» (що об'єднує рубрики «Творчі завдання» та «Працюємо з проектом»), «*Відпочиваючи, вчимося*», «*Поглиблюємо знання, розширюємо світогляд*» і «*Літературно-мистецька вітальня*». Дві перші рубрики – обов'язкові, решта – додаткові, проте, опрацювавши їх, ви отримаєте корисну інформацію, що неодмінно стане вам у пригоді, збагатите свій життєвий досвід, урізноманітните непростий шлях пізнання. Наприкінці підручника, у *Додатку*, вміщено повністю або в уривках тексти найважливіших програмових творів. У повному обсязі із художніми творами ви можете ознайомитися на сайті ukrplib.com.ua.

Напевно, ви звернете увагу на те, що авторські статті перериваються запитаннями. Уважно опрацюуйте їх, адже вони допоможуть вам пригадати вивчене раніше, зосередити увагу на особливо значущій інформації.

На завершальному уроці ви підсумуєте ваші знання, здобуті за рік, самостійно ознайомитеся з творами письменників вашого краю.

Тож до праці, юні дослідники! Успіху вам, творчих звершень і відкриттів!

Олена Міщенко

Благословенна та ясна година,
Коли буквар до рук бере дитина,
Коли читає «Кобзаря» юнак,
Коли Франка «огромнії сонети»
Підносять дух, коли говорять Гете,
Шекспір, Міцкевич, Лермонтов, Бальзак.

Дмитро Павличко

ВСТУП

«НЕ ГІДНИЙ ПИСАТИ НІХТО, В КОГО НЕЧИСТІ ВНУТРІШНІ ПОМИСЛИ...»

Нашу розмову, певно, варто розпочати зі слів відомого сучасного письменника й літературознавця *Юрія Коваліва*, який в одній зі своїх праць зазначив, що в історії України впродовж багатьох століть «майже не знаходилося... іншої національно свідомої сили, крім письменників, які зважилися на свій страх і ризик заповнювати випорожнені ніші національної культури за рахунок свого таланту, що приносився в жертву заради великої мети – порятунку рідного краю... Адже завдяки літературі та позалітературній діяльності наших письменників Україна не зникла безвісти». Цієї точки зору також дотримується й чимало інших дослідників.

Федір Коновалюк.
Обкладинка
до першого
українського букваря.
1925 рік

Прокоментуйте думки науковця. Чи справді література могла протягом віків зберегти, вирятувати і врешті відбудувати нашу державу? Чи, може, це перебільшення?

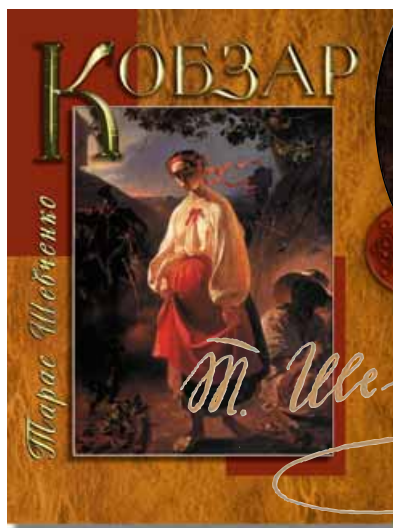
То в чому ж таємниця могутності Літератури, що здатна вершити долю держав? Довідаймося, як народжувалася вона, як поставала з наскельних малюнків і перших нехитрих поезій, як мужніла і вдосконалювалася, заволодівала душами й серцями мільйонів читачів, цілим світом!

ПАМ'ЯТАЙМО!

Терміном «література» (мистецтво слова) визначають сукупність рукописних і друкованих творів певного народу, періоду чи доби. Його почали використовувати лише у XVIII столітті замість термінів «поезія», «поетичне мистецтво».

Література постала з усної народної творчості в глибоку давнину, у період становлення державності й розвитку писемності. У найдавніших пам'ятках культури словесне мистецтво нерозривно пов'язане з міфологією, релігією, першопочатками природничих та історичних наук, етичними законами й практичним досвідом народу.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Літературна спадщина найдавніших цивілізацій – Месопотамії, Єгипту, Китаю, Індії, Греції, Риму – є свого роду фундаментом світової літератури. Термін «література» запровадив в античній філології **Цицерон**.

Які літературні пам'ятки найдавніших цивілізацій ви знаєте? Навіщо, на вашу думку, сучасне суспільство звертається до них? Яка інформація в цих творах є для нас найважливішою?

Література як письмова форма побутування мистецтва слова формується зі становленням суспільства. Перетворюючись уже не в усному, а в читацькому сприйнятті, твори переходили в нове, літературне буття. Водночас література об'єднує всі елементи народного мовлення, її словесний матеріал стає універсальним.

Поступово словесність завойовує своє право на духовну своєрідність, утверджується як нова форма художнього пізнання світу, творчої діяльності, стає такою формою художньої творчості, яка займає в системі мистецтв особливе місце.

Письменники долучаються до літературного процесу художніми відкриттями, що досить часто мають національну основу, змінюючи принципи пізнання людини і світу.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Національне в літературі – органічна якість письменства, зумовлена генетичною пам'яттю, звичаями, традиціями, мовою, типом світосприйняття народу.

Зверніть увагу, саме через проникнення в глибини душі свого народу піднявся до висот світової класики Тарас Шевченко. Ви запитаете: як таке можливо? Адже кожен народ має свою історію, і навряд чи знайдеться іноземець, якому будуть близькі переживання чужого люду!

Тож поміркуймо, як художній твір стає надбанням світової класики.

У всі часи, відколи існує цивілізація, людину цікавили вічні цінності: сенс життя, добро і всепрощення, любов і честь, відданість і правда... Саме на цих гуманістичних ідеалах постала творчість Великого Кобзаря, завдяки чому українська література отримала класика світового рівня. Водночас важко назвати іншого митця, який би так глибоко й усебічно, потужно й масштабно наповнив скарбницю літератури національної.

Пригадайте вивчені вами раніше твори Тараса Шевченка і на конкретних прикладах проаналізуйте, що в цих творах свідчить про їхню національну закоріненість, а що – про приналежність до світової класики.

Ось як сказав про загальнолюдську складову творчості Кобзаря видатний український письменник, культурний і громадський діяч **Михайло Старицький**:

І заповіт братерства та любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу.

А **Іван Франко** продовжив роздуми: «Кожен чільний сучасний письменник – чи він слов'янин, чи француз, чи скандинавець... – може мати якесь значення, хто має і вміє цілій освіченій людськості сказати якесь своє слово в тих великих питаннях, що ворухать її душею, та zarazом сказати те слово в такій формі, яка б найбільше відповідала його національній вдачі».

Кожен твір – яскраве самобутнє явище, нова реальність, створена уявою митця. Це окремий світ, що стає документом свого часу. Ви запитаете: як може бути світ, створений уявою митця, документом? Усе просто: автор належить своєму поколінню, він живе в певну епоху, яка визначає проблеми, сюжети, особливості стилю і мови. Кожен твір народжується у визначеному історико-культурному просторі і є його відображенням, тим самим документом доби.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Предметом дослідження і зображення в мистецтві є навколишній світ у сприйнятті людини, різні прояви її ставлення до реальності. Однак саме в мистецтві слова (а також в театрі й кіно, що виникли на його основі) людина як носій духовності стає прямим об'єктом пізнання і відтворення.

Як же твориться той унікальний світ, який так захоплює читача? У чому таємниця безсмертя одних творів і одноденної слави інших? Чому літературний твір, розкладений на окремі слова і фрази, втрачає свою неповторність, магію, владу над нашими серцями? На ці запитання людство намагається знайти відповіді тисячоліттями. У кожного покоління, як і в кожній людині, відповідь своя. І ми спробуємо поміркувати над цим і збагнути, навіщо беремо до рук книжку, чому навіть у добу новітніх технологій ніщо не може замінити живого слова, наповнити душу світлом і добром так, як це робить Література.

Спершу з'ясуймо, чи потрібні для аналізу твору спеціальні знання. Чому, прочитавши твір, вивчивши біографію митця, ви часто байдуже перегортаєте останню сторінку книжки – і нічого не лишається ні в душі, ні в пам'яті? Чому вистраждані, іноді кров'ю серця написані рядки не тривожать душевних струн?

Варто знати головне: той, хто хоче зрозуміти літературний твір, глибинний задум автора, повинен пізнати таємниці його творчої лабораторії, увійти в унікальний, іноді химерний світ письменника, стати співавтором.

Як ви розумієте поняття «співавторство»? Чи кожна людина здатна стати співавтором? Пригадайте, як змінювалося з віком ваше сприйняття книжки.

Співпраця з автором вимагає глибокого і вдумливого аналізу твору в двох контекстах – історичному й естетичному. Так, історичний контекст передбачає визначення місця і ролі твору в історико-культурному, літературному процесах доби, його актуальність, злободенність у певному історичному часі, органічність сюжету для історичної епохи (історизм сюжету). Значущим є й естетичний контекст аналізу, під час якого необхідно розкрити естетичні ідеали автора, визначити художню вартість літературного твору, його художньо-емоційну природу, особливості поезики.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Під час аналізу твору слід схарактеризувати: жанр твору, його ідейно-тематичний зміст, сюжет, композицію, систему образів, особливості мови, актуальність, виховне й естетичне значення, художню майстерність автора.

Пригадайте, які елементи аналізу ви вже застосовували під час вивчення літературних творів.

*Олекса Новаківський.
Панно-алегорія*

Література – найуніверсальніший вид мистецтва. Їй під силу підкорити час: розгорнувши книжку, ми вмиць опиняємося на мармурових плитах палаців, якими проходили ще Сократ і Цезар... Літературі підвладний і простір, адже сторінки одного твору можуть переносити нас із мальовничих Карпат на береги Чорного моря, у далеку Лапландію чи загадкову Африку. Вона може змалювати будь-кого і будь-що – від вродливої Афродіти до потворного фантастичного чудовиська. Література здатна проникнути в найпотаємніші куточки людської душі, спостерегти найвне поривання і велич страждання...

Які функції, на вашу думку, виконують інші види мистецтва?

Тож ми переконалися: кожен твір – неповторне мистецьке явище, унікальне за своєю суттю. Що ж є основою цієї унікальності? Насамперед творча індивідуальність митця. Адже самотність художніх творів породжена самотністю особистості, що їх створює. Ось як повчав своїх студентів *Олександр Довженко*: «Треба високо мислити, не боячись своє художницьке знамено нести якомога вище».

Варто згадати і про психологію творчості, яка відкриває творчу індивідуальність письменника. Це поняття є надзвичайно цікавим, багатограним і складним. Творча особистість, поза сумнівом, є унікальною. І осердя цієї унікальності – індивідуальний стиль письменника.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Творча індивідуальність – неповторна своєрідність творчої діяльності митця, зумовлена його талантом, світоглядом, характером, життєвим досвідом, художнім смаком.

Індивідуальний стиль – специфіка письма автора, його характерні мовні особливості, неповторне емоційно-експресивне забарвлення.

Вас уже можна вважати досвідченими читачами: адже ви не сплутаете поезію Лесі Українки з рядками Ліни Костенко або Івана Франка. Безперечно, стиль будь-якого письменника – це складна система, що ґрунтується на певному визначальному принципі. І якщо з'ясуємо цей принцип, то знайдемо той основний стрижень творчості письменника, який і вирізняє його з-поміж інших.

Порівняйте два твори одного жанру різних авторів і визначте, чим вони різняться між собою. Зробіть висновок, чи справді кожен митець – неповторна творча особистість.

Так само і кожен твір – яскраве самотнє явище, нова реальність, створена уявою митця. Це окремий світ, що стає документом свого часу. Ви запитаете: як може бути світ, створений уявою митця, документом? Усе просто: автор належить своєму поколінню, він живе в певну епоху, яка визначає проблеми, сюжети, особливості стилю і мови. Кожен твір народжується у визначеному історико-культурному просторі і є його відображенням, тим самим документом доби.

Життя, що нуртує всередині твору, як маленький всесвіт, відображає Всесвіт справжній, повноту і цілісність людського життя. А зустріч автора й читача в художньому світі літературного твору є

способом долучення до цього величного світу, засобом виховання істинної людяності, формування всебічно розвиненої особистості.

Наша розмова була б незавершеною, якби ми не згадали, що талановиті письменники – це ще й неабиякі жартівники! Ось який цікавий «рецепт» написання художнього твору вигадав французький поет *Кено*:

Беріте слово за основу
І на вогонь поставте слово.
Децицю мудрості візьміть,
Наївності шматок вломіть,
Ще трохи зір, ще трохи перцю,
Шматок тремтячого ще серця.

І на майстерності плити
Все те не раз прокип'ятить,
Отак і раз, і два, і втретє.
Тепер пишіть! І все ж, і все ж –
Слід народитися поетом!

Спробуйте скористатися цим рецептом – а раптом ви народилися поетом!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Пригадайте, як виник термін «література» і хто його запровадив.
2. Назвіть мистецькі епохи, які знайшли своє відображення в національній літературі.
3. Поясніть, як ви розумієте термін «книжна» література.
4. Які зразки усної народної творчості ви пам'ятаєте? Чи зустрічаються елементи або цілі фольклорні твори в текстах художньої літератури? Наведіть приклад з прочитаного.

Міркуємо

1. Поясніть, як у художньому творі поєднуються національне й загальнолюдське. Творчість яких митців є цьому взірцем у вітчизняному та світовому письменстві?
2. Яке значення має література для кожної людини? Аргументуйте свою думку.
3. Прокоментуйте слова М. Старицького та І. Франка про секрети літературної майстерності. Як ви їх розумієте?
4. Поміркуйте, чи може літературний твір вплинути на хід історії тієї чи іншої держави. Спробуйте навести приклади, якщо ви знаєте такі твори.

Аналізуємо

1. Виберіть із запропонованих правильне твердження і прокоментуйте відповідь.
  - А. Книжна література постала з усної народної творчості наприкінці XVIII століття.
  - Б. Усна народна творчість у наші дні розвивається так само активно, як і література.
  - В. Художній текст не може включати в себе фольклорні елементи.
  - Г. Потужна національна література здатна виконувати функцію консолідації народу.
2. Поясніть, як приходять літератури в життя кожної людини. Чи може людина взагалі обходитися без літератури?
3. Пригадайте вивчені твори Тараса Шевченка і на конкретних прикладах проаналізуйте, що в цих творах свідчить про їхню національну закоріненість, а що – про приналежність до світової класики.
4. У чому сила впливу літературного твору? Чи всі твори однаково потужно впливають на свідомість читача? Аргументуйте свою думку.

Дискутуємо

1. Чим відрізняється усна словесність від «книжкової» літератури? Свою думку доведіть.
2. Що, на вашу думку, потрібно людині, щоб стати письменником?
3. Порівняйте такі поняття, як роль особистості в історії і роль літератури в житті нації. Що відіграє важливішу роль: непересічна особистість письменника, який є активним громадським і культурним діячем, чи його твори, визнані народом? Аргументуйте прикладами з життя і творчості відомих вам митців.
4. Наскільки важливою є роль фольклору для розвитку літератури? Чи може література виникнути сама по собі, без опертя на значний масив усної народної творчості?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднайтеся в кілька груп, оберіть якийсь класичний твір вітчизняної чи зарубіжної літератури з вивчених раніше і, проаналізувавши, визначте його національні риси й загальнолюдські цінності, що забезпечили йому всевітню славу та визнання. Зверніться до творів різних жанрів (скажімо, драми Вільяма Шекспіра, поеми Тараса Шевченка, детективного оповідання Артура Конан Дойля, поезії Лесі Українки, пригодницького роману Роберта Льюїса Стівенсона, казки Ганса Крістіана Андерсена). Після презентації кожного аналізу проведіть колективне обговорення і підбийте підсумки.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Укладіть альбом, дібравши максимальну кількість творів, висловів українських письменників про слово, секрети творчої майстерності, літературу, мистецтво. Організуйте презентацію цього альбому, для якої підготуйте цікаві розповіді про долю письменників, декламацію поезій, записи музичних творів на слова авторів, згаданих в альбомі. З такою літературно-музичною композицією ви можете виступити перед молодшими школярами, які тільки-но починають свою мандрівку неповторною країною Літературою. Скористайтеся інформацією з бібліотеки, Інтернету, порадами вчителя музики.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Проведіть конкурс на найцікавіше запитання до письменника, яке стосується проблем літератури і творчої майстерності. Зверніться з електронним або звичайним листом до будь-кого з письменників, які мешкають у вашому місті, районному центрі, селі, думка якого вам цікава. Якщо можна організувати особисту зустріч, проведіть її у формі інтерв'ю і поставте підготовлені запитання.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. *Ковалів Ю.І.* Літературознавча енциклопедія. – К., 2007.
2. *Фролова К.П.* Цікаве літературознавство. – К., 1991.
3. Словник літературознавчих термінів: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/>.

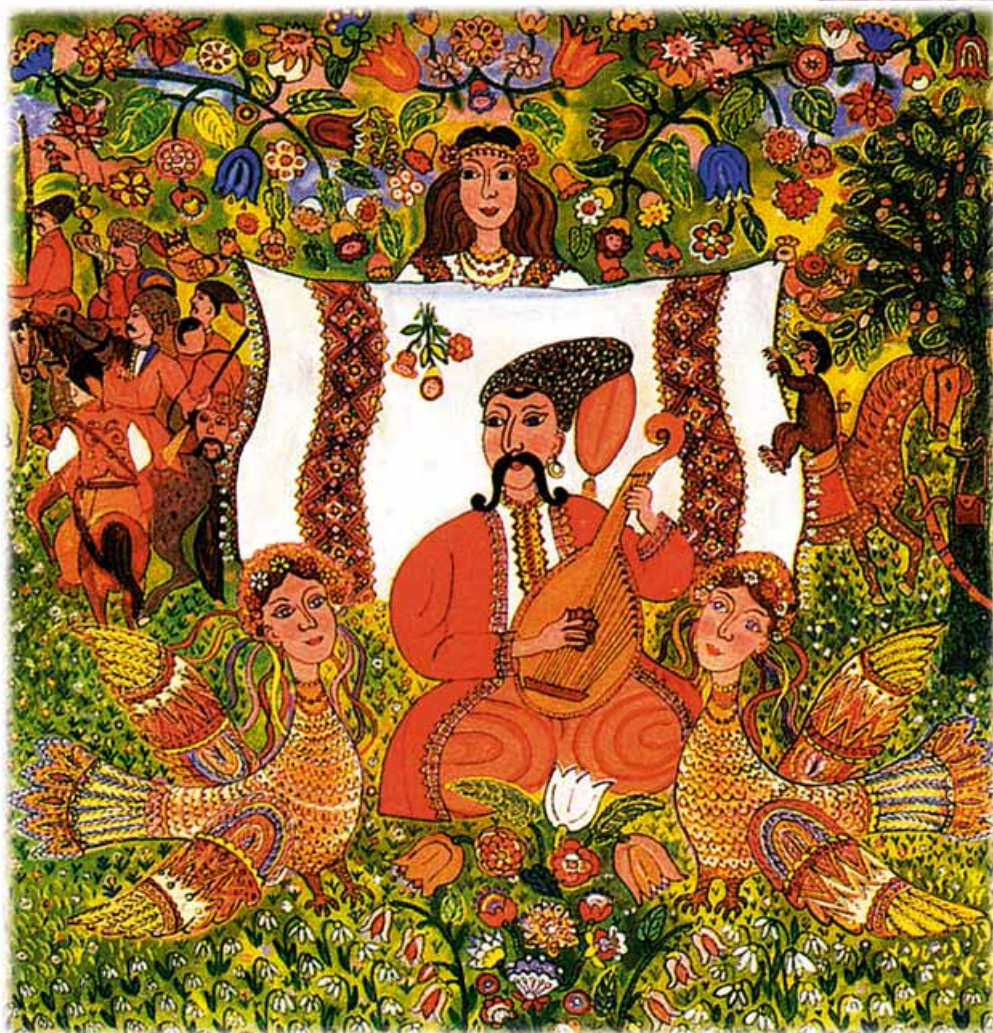
УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

У мене вмить заб'ється в грудях серце,
Коли до болю рідна й чарівна
Десь українська пісня розліється
І жайвором над нами залуна.

Ігор Муратов

Поетія народних пісень... доменність повір'їв,
забобнів — все це становить багатий скарб для балад,
легенд, дум: це джерело незаймане.

Іван Франко

УСНА

НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Дмитро Луценко

...Українське слово.

Ти частка тих, що вже давно померли,
їх кров живуща, їх жага нетлінна,
безсмертне і величне, як Говерла,
багате і дзвінке, як Україна.

Закоханим – ти лагідне, як мати,
а недругам – як постріл із гармати.
Беру тебе, як скарб, в пісенній вроді
з джерел, що не міліють у народі.

«...ГОЛОСНА
ТА ПРАВДИВА,
ЯК ГОСПОДА
СЛОВО»

Яскравими барвами виграє веселка українського фольклору, витворена народним генієм. Як і колись, мандрують світом кобзарі, несучи до найвіддаленіших куточків планети красу й неповторність наших дум, пісень, балад. Збирають аншлаги в кращих світових концертних залах унікальні національні творчі колективи – хор імені Григорія Верьовки, ансамбль імені Павла Вірського... І вкотре ми припадаємо до цього вічного джерела краси, яке живить літературу, живопис, музику, наші душі. І доки та жива вода вливатиметься в серце кожної людини, доти вивищуватимуться наша духовність, національна гордість.

Які сучасні народнопісенні фестивалі, вокальні гурти, що виконують фольклорну музику, ви знаєте? Чи популярний нині цей музичний напрям?

Народна творчість – це закодовані потужні культурні пласти, це епохи сконденсованого в слові народного таланту, що дав світові неперевершені перлини народної духовності: краплі дівочих сліз, що закам'яніли в діамантах пісень, вибухи щирого сміху, що розсипалися самоцвітами приказок, прислів'їв, загадок, вічну тугу материнських сердець, застиглу в смарагдових розсипах легенд, балад, дум...

Термін «**фольклор**», який походить з англійської мови, означає «народна мудрість». Його вперше вжив 1846 року англійський учений Вільям Томсон, і нині цей термін є загальноприйнятим у всьому світі. Фольклор акумулює духовні надбання народу, його життєвий досвід, філософію, психологію, мораль, релігійне світобачення, родинні взаємини, історичну пам'ять. «Це одно з найцінніших надбань і один з предметів оправданої нашої гордості», – писав **Іван Франко**.

Витоки фольклору сягають у глибину віків, коли людство ще не знало писемності. Але вже тоді наші предки прагнули розповісти про свої

почуття, настрої, переживання, враження. Потужна природна стихія, вічні моральні цінності – добро, зло, мудрість, краса, натхнення – усе віднайшло своє відображення в народній словесності.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Риси, які відрізняють фольклорний твір від твору власне літературного:

1. *Усність* (твори не записували, а переповідали).
2. *Анонімність* (імена першотворців, як правило, невідомі).
3. *Варіантність* (може побутувати кілька варіантів одного твору, записаного від різних виконавців у різних регіонах).
4. *Колективний характер творення* (на відміну від співавторства).

Ви вже багато знаєте про фольклор. І перш ніж ми перейдемо до нових відкриттів у цій безмежній і прекрасній царині людської духовності, пригадаймо:

- Які фольклорні жанри ви знаєте? Які твори прочитали, запам'ятали?
- Які твори українського фольклору вважають найдавнішими? Поясніть чому.
- Визначте, у чому специфіка виконання кожного з вивчених вами фольклорних жанрів.
- Чи створюються фольклорні твори в наш час? Якщо так, то які саме і як цей процес відбувається?

Невичерпне багатство народної творчості споконвіку було щедрим джерелом натхнення для українських письменників. Саме українські пісні, думи й балади живили Шевченків геній, завдяки чому його поезії нині стали народними піснями й напоюють душі наснагою.

Які з них співають у вашій родині? Які можете виконати ви?

І якщо ми маємо честь пишатися художньою спадщиною Івана Франка й Лесі Українки, Павла Тичини й Ліни Костенко та багатьох-багатьох інших митців слова, то повинні пам'ятати: виплекані ці таланти народною творчістю! Недарма один з найвидатніших українських поетів ХХ століття *Максим Рильський* стверджував: «Народна творчість – це той ґрунт, на якому виростають і література, і театр, і музика, і образотворче мистецтво – і без якого вони б засохли».

Зв'язок фольклору й літератури можна простежити на найглибшому, родовому рівні, адже у фольклорі, як і в писемній творчості, є жанри епічні, ліричні й драматичні.

ПАМ'ЯТАЙМО!

До *епічних* фольклорних жанрів належать думи, легенди, казки, до *ліричних* і *ліро-епічних* – історичні пісні, до *ліричних* – ліричні пісні, до *драматичних* – обряди, обрядові ігри.

Зобразіть графічно «дерево фольклору», присвятивши кожному жанрові свою гілку. Окрім того, доберіть приклади творів до кожної гілки, адже ви знаєте їх уже достатньо. Можете скористатися знаннями із зарубіжної літератури, запропонувавши приклади з народної творчості інших країн світу.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

Павло Грабовський

Втіхо моя, пісне українська!..
Велика, незрівнянна, певно,
твоя сила, коли ти зачудувала
Європу, перейшла нетрі Азії,
прийнялася в Америці...
І лунаєш ти на славу рідної країни
і того люду великострадного,
в серці котрого зародилася,
серед мук та лихоліття котрого
побачила світ.
О, твої чудові, тиховійні звуки!

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

Не викликає сумніву твердження, що світ не може існувати без пісні. Геніальний німецький письменник *Фрідріх Шіллер* радив: «Де співають, там охоче лишайся жити, лихі люди не мають пісень». А в Україні співали завжди. Співала мати, схиляючись над колискою новонародженої дитини, співала наречена, йдучи під вінець, співали-тужили мати й батько, прощаючись із сином-рекрутом, співали закохані, милуючись красою тихої української ночі, співало славне наше козацтво, ідучи в бій...

Ліричні пісні виникли, вочевидь, тоді, коли людина відчула потребу висловити свої почуття, поділитися зі світом своїм щастям чи горем. Ліричні пісні – найпотужніший і надзвичайно великий за обсягом масив народної творчості, напрочуд багатий на жанрові різновиди.

ПАМ'ЯТАЙМО!

До *ліричних* належать календарно-обрядові, родинно-обрядові, родинно-побутові та соціально-побутові пісні.

Пригадайте, які календарно-обрядові та соціально-побутові пісні вам уже відомі.

Родинно-побутові пісні – один з найцікавіших і найбагатших набутків нашого фольклору. Це твори, що дотепер активно трансформуються завдяки неабиякій популярності: часто талановиті виконавці додають власні куплети, змінюють акценти, музичний супровід.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Родинно-побутові пісні поділяють на дві тематичні групи: *пісні про кохання* та *пісні про сімейне життя*. У свою чергу до пісень про родинне життя належать колискові, дитячі, жартівливі, сирітські, вдовині.

Один з найталановитіших польських поетів-романтиків *Адам Міцкевич* писав: «Українські простори є столицею ліричної поезії. Звідси пісні невідомих поетів поширювалися часто по всій Слов'янщині».

Звернімося до пісень, які, поза сумнівом, сповнюють серце кожної людини, коли вона кохає, коли пісня приходить сама – за тими загадковими законами генетичної пам'яті, за якими людина пам'ятає історію свого народу, материну колискову, запах теплого житнього хліба... Так, це пісні про кохання.

Закохані завжди знаходять найніжніші слова, щоб висловити свої емоції, наповнюють освідчення незвичайними образами-символами. Адже кожен своє кохання вважає неповторним, гідним пензля художника й пера поета.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Мотиви пісень про кохання надзвичайно розмаїті: вірність і пристрасть, зрада і ревності, кохання нерозділене і зневажене, розлука, ніжність, приворот тощо.

Чому, на вашу думку, люди часом вірили, що можна приворожити? Чим це пояснюється?

Микола Пимоненко. Святочне ворожіння

Одна з найвідоміших в Україні пісень – «*Місяць на небі, зіроньки сяють*». Кілька куплетів умістили в собі історію життя двох закоханих (пісню можна виконувати дуєтом). Зверніть увагу: «козак чує» – отже, пісня створена, очевидно, в часи козаччини, коли січовий не-тяга тільки й сподівався після кривавого бойовища зустріти ту єдину, з якою відпочине серцем, відігріється душею. «Як ми любились та й розійшлися» – у цьому рядку немає тропів, а проте в ньому є щось приховано драматичне, що завдає болю, якісь гіркі спогади чи про об-разу, чи про зраду, чи про гірку примху долі. «Ви ж мені, очі, вік вкоротили» – приворожила дівчина коханого навек. До речі, цей рядок є типовим свідченням варіантності фольклорних творів: інший його ва-ріант – «Ви ж мене, очі, плакати навчили».

Центральний образ твору – «очі дівочі». Невідомий автор скористав-ся традиційним порівнянням – «темні, як нічка, ясні, як день». Саме очі дівчини навіки полонили серце козака, а без них життя немає: «Де ж ви навчились зводить людей?».

Мотив розлуки, зневаженого кохання пронизує пісню «*Цвіте терен, цвіте терен*». Це монолог дівчини, що нарікає на зрадливого кохано-го: «Десь поїхав мій миленький іншої шукати». Пісня тужлива, що символічно увиразнено образом терну. Ця рослина дуже гарно цвіте, а проте торкнутися свого квіту не дозволить: надто гострі має шпичаки. Так і нерозділене кохання: квітне буйно, але колючками болю безжаль-но ранить серце. І в цій пісні дівчина звинувачує очі, адже саме вони обрали того негідного парубка, якого «люди обминали». Образ очей у народних піснях про кохання надзвичайно глибокий: марно ка-жуть, що слова не потрібні, коли говорять очі закоханих.

Які ще образи є важливими в поезіях, піснях про кохання? Які образи вико-ристовують у сучасних піснях?

А от у пісні-діалозі «*Сонце низенько, вечір близенько*» – історія зустр-ічі двох закоханих: лунають лагідні звертання парубка до дівчини й навзаєм: «рибонько», «дорогий кришталю», «серденько». Ніжні почуття закоханих підсилені пестливими суфіксами, рефренами, що виділяють ключові слова пісні. Тут варто звернути увагу на ще одну суттєву особ-ливість пісень про кохання: ліричними героями в них завжди є або двоє закоханих, або один з них. Проте часто згадують і про інших людей, переважно про матерів, які так чи інакше визначають долю дітей.

Про матір згадано й у пісні «За городом качки пливуть»:

Ой не хоче твоя мати	Хоче собі багатую
Мене, бідну, знати,	Невістку шукати!

А ось один з варіантів пісні «В кінці греблі шумлять верби»:

Не я його полюбила –	Заставила мене мати
Полюбила мати.	Рушнички в'язати.

Ці пісні вирізняються також тим, що це не просто монологічне («В кінці греблі шумлять верби») чи діалогічне («За городом качки пливуть») мовлення. Частина пісні виконується ніби від третьої особи, яка й визначає основний конфлікт твору: «Вбогі дівки заміж ідуть, а

Поясніть зміст цієї картини Миколи Пимоненка. Наскільки характерні для свого часу персонажі, зображені художником? Свою думку аргументуйте.

багаті плачуть» або «Росла, росла дівчинонька та й на порі стала; ждала, ждала козаченька та й плакати стала».

Провідним мотивом пісні «В кінці греблі шумлять верби», як і пісні «Цвіте терен, цвіте терен», є мотив нерозділеного кохання, розлуки, самотності. В одному з її варіантів драматизм твору посилює згадка про те, що вибір нав'язала дівчині матір. А от у пісні «За городом качки пливуть» звучить мотив соціальної нерівності: матір заможного нареченого не бажає бідної невістки, та парубок хоче побратися лише з коханою дівчиною. Такий мотив був надзвичайно популярним у піснях про кохання та й загалом в українській літературі.

Пригадайте, у яких вивчених вами творах є подібний мотив. Чи актуальний він для сучасної літератури?

Родинно-побутова пісня «*Ой під вишнею, під черешнею*» давно підкорила серця мільйонів українців. Її жартівливий характер припав до душі багатьом виконавцям, а свою найголовнішу роль пісня, напевно, відіграла у п'єсі Івана Петровича Котляревського «Наталка Полтавка».

Ви запитаете, чому вона була такою важливою для однієї з найвідоміших українських п'єс? А тому, що саме в ній, опублікованій ще до появи твору Котляревського, невідомий автор розповів колись фактично сюжет п'єси, яку Іван Петрович напише значно пізніше. І тепер народна пісня настільки «зрослася» з історією створення «Наталки Полтавки», що за образами цієї чудової пісенної перлини – «стояв старий з молодю» – ми негайно уявляємо собі Возного, що залицяється до красуні Наталки, а у жартівливих відповідях молодій дівчині виразно чуємо слова героїні п'єси, яка не спокусилася статками заможного нареченого.

Образна та нескладна за формою, ця народна пісня, однак, є надзвичайно глибокою за змістом: вона підкреслює, що майнова нерівність

Фрагмент опери «Наталка Полтавка» Миколи Лисенка

часто калічила людські долі, давала змогу заможним людям принаймні пробувати «купувати» почуття бідніших за себе, силувати їх приймати ті чи інші рішення. Створена у формі діалогу, вона підкреслює емоційність стосунків подружньої пари. Молода жінка пробує жартувати, пояснюючи старому дідові своє бажання жити яскравим повнокровним життям, але фінальним акордом пісні все ж є її зізнання в тому, що в такому шлюбі на її долю випануть хіба що гіркі сльози.

Цю чудову пісню презентували на українській сцені чимало виконавців: Борис Гмиря, тріо Мареничів, Наталя Кончаківська. Вона була і є окрасою українського пісенного світу, незглибиме багатство якого визнане в усьому світі.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Основні риси поезики пісень про кохання:

- ❖ виразно виявлені романтичні почуття;
- ❖ сентиментальний пафос;
- ❖ наявність образів-символів, порівнянь, постійних епітетів.

Символіка в піснях про кохання пов'язана переважно з природою, що проектується на стан душі ліричного героя (героїв). Це може бути етюд місячної української ночі або ж згадка про болото із чортами – залежно від характеру пісні. Часто звертаються в піснях до образу води: вона може символізувати чистоту почуттів, плин часу; в одну й ту саму воду двічі вступити не можна; тиха вода шепоче так м'яко й лагідно, як закохана дівчина, а бурхлива – нуртує, як почуття в серцях закоханих. Видатний український громадський і культурний діяч, письменник **Микола Костомаров** писав: «Осмислення народом природи показує разом із релігією, що таке народ... а це веде до розуміння подальших історичних питань – чому народ діяв так, а не інакше».

Відшукайте у вивчених піснях образи-символи, проаналізуйте, які з них стали, традиційні, а які трапилися вам уперше.

Цікаво, що пісні про кохання часто мають романсовий характер, стають джерелом для прислів'їв, приказок («Хто в любові не знається, той горя не знає»).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Пригадайте відомі вам жанри і види народних пісень. До якого жанру належать пісні про кохання?
2. Перелічіть образи, які найчастіше використовують у піснях про кохання.
3. В якій формі було створено народну пісню «Ой під вишнею...»?

Міркуємо

1. Проілюструйте прикладами роль фольклору в житті народу.
2. Продовжте твердження:
  - А. Українські народні пісні про кохання розповідають про...
  - Б. Відомі мені пісні про нещасливе кохання – це...
  - В. Пісні про кохання можуть бути побудовані у формі...
  - Г. Часто в піснях про кохання згадується про...
3. Поясніть, чому провідним образом-символом пісень про кохання є вода.

Аналізуємо

1. Узагальніть здобуті знання про фольклор. Наскільки вагомою є його роль у розвитку літератури? Чим це зумовлено?
2. Чому Іван Котляревський включив пісню «Ой під вишнею...» до поеми «Наталка Полтавка»?
3. Проаналізуйте особливості поетики календарно-обрядових і родинно-побутових пісень, визначте їхні спільні й відмінні риси.

Дискутуємо

1. Обговоріть кожну з розглянутих пісень за такими характеристиками: а) провідний мотив; б) особливості поетики, наявність образів-символів; в) центральні образи; г) провідний настрій та особливості пісенної форми.
2. Поміркуйте, чому пісня «Ой під вишнею...» мала таку популярність у народі та привертала увагу стількох знаменитих виконавців.
3. Висловте свою думку щодо змісту, який вкладали невідомі автори в певні пісенні образи. Що саме вони прагнули виділити в кожному конкретному випадку?

РОБОТА В ГРУПАХ

Оберіть для дослідження творчість певного поета і підготуйте повідомлення на тему «Роль фольклору у творчості Тараса Шевченка (Івана Франка, Лесі Українки, Василя Симоненка та ін.)». У повідомленні проаналізуйте твори, укажіть жанри, види народної творчості, які вплинули на творчість або на конкретний твір поета. Неодмінно залучіть інформацію про фольклористичну діяльність зазначених письменників, літературно-критичні статті, довідкову літературу, відомості з Інтернету.

Роботу слід оцінювати за такими критеріями:

- новизна, ексклюзивність інформації;

- доказовість та оригінальність висновків;
- широта охопленого матеріалу;
- уміння працювати колективно.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Пропонуємо укласти музичний диск з народними піснями для презентації його за кордоном на спеціальному заході, присвяченому українській культурі, історії. Потрібно дібрати десять фольклорних творів, обґрунтувати, що саме вони допоможуть іноземцям якнайкраще пізнати нашу країну, народ, ментальність, мистецтво, традиції. Виконавців ви можете запропонувати самі або скористатися вже відомими фольклорними записами.

Для втілення проекту клас має розділитися на виконавців, експертів і журі, яке й підіб'є підсумки.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Розгляньте репродукції картин Миколи Пимоненка, Сергія Васильківського та прокоментуйте, яку саме пісню можна проілюструвати певною картиною і чому. Самостійно, користуючись мистецькими альбомами, Інтернетом, доберіть ілюстративний матеріал до вивчених пісень. Поясніть, який критерій є визначальним для вас у добірці ілюстрацій: настрої пісні, сюжет, тло, на якому відбуваються описані події, тощо.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК¹

Фольклоризм – зацікавлення письменників усною народною творчістю, застосування її в літературному творі (запозичення, стилізація, наслідування, переспів тощо). Це основне джерело творчості поетів-романтиків. Фольклоризм характерний для творчості Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки, Бориса Грінченка, Панаса Мирного, Пантелеймона Куліша та багатьох інших письменників.

Фольклористика – наука про фольклор. Найвидатніші українські фольклористи: Михайло Максимович, Левко Боровиковський, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Павло Чубинський, Іван Франко, Володимир Гнатюк, Дмитро Яворницький, Михайло Грушевський, Філарет Колесса.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Найдавніші згадки про українську пісню – у спогадах посла Венеціанської республіки Амброджо Контаріні, який, їдучи 1473 року через Україну до Персії, згадував, яких чудових пісень йому співали в Києві. Народну баладу «Дунаю, Дунаю, чому смутен течеш?» опублікував Ян Благослов у «Граматичі чеській» (близько 1550–1570 років), прокоментувавши: «Є в тій мові пісень і віршів або рим дуже багато». Польський учений Олександр Брюкнер зазначав, що українська пісня «користувалася в Польщі найбільшою славою». Він мав на це підстави, бо при дворі короля Яна Собеського (XVII століття) одним з найпочесніших співців був наш кобзар Веселовський.

¹ Рубрику «Ваш літературознавчий словник» укладено на основі «Літературознавчої енциклопедії» Ю.І. Коваліва.

Згодом українські пісні були відомі вже в Англії. У XVIII столітті, завдяки сербським і хорватським студентам, що навчалися в Київській академії, наші пісні по-мандрували на Балкани: у рукописних пісенниках того часу збереглися такі перлини українського фольклору, як «Ой хто, хто Миколая любить», «Ой погнала дівчина овечок у поле» та ін. А видатний німецький поет того часу Фрідріх Гагедорн 1747 року писав: «Козацькі думи, яких співають, приграючи на бандурі... можуть змагатися за першість з найулюбленішими піснями французів та італійців».

Багато українських народних пісень, зокрема літературного походження, були надзвичайно популярними в Болгарії. Там у XIX–XX століттях співали «Хусточку» на слова Григорія Квітки-Основ'яненка, «Повій, вітре, на Україну» Степана Руданського та ін. Шевченкова пісня «Реве та стогне Дніпр широкий...» часто звучить в Америці й Канаді, а Мадрид і Барселона знають «Де ти бродиш, моя доле» – цю пісню привезли із собою українські бійці інтербригад, що допомагали іспанцям боротися з фашизмом напередодні Другої світової війни.

Поміркуйте, як нині мандрують світом наші пісні.

Неабияку роль відіграли українські пісні у світовій музичній класиці: мотиви знаменитого «Козачка» легко впізнати у фіналі «Апасіонати» Людвіга ван Бетховена, а «Віють вітри, віють буйні» та «Ой не ходи, Грицю...» геніально інтерпретовані Ференцом Лістом; чимало українських пісень використав для своїх творів Петро Чайковський.

Якщо хтось із вас цікавиться музикою, знає її історію, розкажіть, хто ще з композиторів-класиків скористався надбаннями нашого фольклору.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Прослухайте музичні записи народних пісень у виконанні артистів України Ніни Матвієнко, Дмитра Гнатюка, Анатолія Солов'яненка та ін. Організуйте літературно-музичний вечір на тему «Вічні народні пісні про головне», завчасно оголосивши конкурс на кращий сценарій. Для підготовки скористайтеся записами музики Миколи Лисенка, Якова Степового, Віктора Косенка, Анатолія Кос-Анатольського.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Дей О. Поетика української народної пісні. – К., 1978.
2. Закувала зозуленька. Антологія української народної поетичної творчості. – К., 1998.
3. Королюк Н. Маленькі історії про українських композиторів XVIII–XX ст. – К., 1998.
4. Мишанич О. Система жанрів в українському фольклорі // Українознавство: Посібник. – К., 1994.
5. Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1994.
6. Погребенник Ф. Наша дума, наша пісня... Нариси-дослідження. – К., 1991.
7. Руснак І. Український фольклор у школі // Українська мова й література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 1999. – № 2,3; 2000. – № 3.

При добрій годині чужі кумаються,
При лихій годині свої цураються.

Народна балада

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

«ДОВЕДЕТЬСЯ
УСЮ ПРАВДУ
ЛЮДЯМ
РОЗКАЗАТИ...»

Українська балада має давню і славу історію, адже це один із жанрів українського фольклору, завдяки якому світ пізнавав Україну. Ось як писав про це видатний дослідник українського фольклору *Григорій Нудьга*: «Баладні пісні... західноєвропейські вчені ще в XIX столітті зараховували до числа найкращих балад світу. Перегорнемо англійські, іспанські чи інші періодичні видання або ж філологічні дослідження того часу, і ми неодмінно натрапимо на заголовки “Балади України”, “Козацькі балади”, “Балади степу”... Поетична Україна для зарубіжного дослідника, письменника чи просто читача неодмінно асоціюється з баладою...».

Існують кінокартини, названі баладами: «Балада про доблесного лицаря Айвенго», «Балада про солдата» тощо. Як ви вважаєте, чим особливі такі фільми? Можливо, ви бачили якийсь із них?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Балада як літературний жанр зародилася в XII–XIII століттях. Спочатку так називали любовну пісню до танцю в Провансі (провінція Франції). Згодом у творчості італійця Данте Аліґ'єрі балада втратила своє «танцювальне» забарвлення. У французькій поезії XVI століття балада набула канонічних літературних ознак: постійні три строфи, стала схема римування, обов'язковий рефрен, звертання до певної особи. Розквіт літературної балади припав на епоху Відродження. Його пов'язують із творчістю французького поета Франсуа Війона.

Які інші відомі вам фольклорні жанри поступово трансформувалися, втрачали свої первинні ознаки?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Балади поділяються на:

- ❖ міфологічні;
- ❖ легендарно-історичні;
- ❖ родинно-побутові;
- ❖ любовні.

Найдавнішими є балади з міфологічним мотивом. В основі сюжету таких балад лежать фантастичні історії про перетворення юної вродливиці на тополю, про кущ калини чи сопілку, що озиваються тужливим співом, дівчину-зозулю, що згорьована прилетіла до вбитого козака...

Пригадайте вивчену в 7-му класі баладу Тараса Шевченка «Тополя». Про яке перетління там ідеться? Що ви пам'ятаєте про жанр літературної балади?

Карпо Трохименко, Василь Кравченко. Весна 1648 року

Що відображено на картині? Поясніть її назву.

Одна з найпронизливіших українських балад – «*Ой летіла стріла*». Основа твору – реалістична, а фантастичні елементи свідчать про генетичний зв'язок фольклору з міфологією. У цій баладі розповідається про загибель удовиноного сина. Вдова – найтрагічніший образ українського фольклору, тому й емоційне напруження балади максимальне. Доля самотньої жінки в уярмленій Україні була незмірно важкою, а втрата єдиного сина для матері – гірше смерті.

Зозулями прилетіли оплакати юнака мати, сестриця й кохана. Образ зозулі в цій баладі має цікаву тріаду варіацій.

Пригадайте, у яких фольклорних творах використовувався принцип тріади. Чому він такий популярний у народній творчості?

Образ *матері-зозулі* – один з найпоширеніших у вітчизняному фольклорі. Натомість сестра чи кохана в образі сумної птахи з'являються значно рідше, адже тільки мати плакатиме вічно:

Ой матінка плаче,
Поки жити буде.

Що ж до сестри та милої загиблого юнака, невідомий автор хоча й жорстокий, проте справедливий:

А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить...

Саме в цих рядках – глибока життєва мудрість, реалістичність твору. Зачин балади побудований у формі діалогу. Справді, переказами з уст в уста розповсюджувалися світом у давнину новини, від подорожніх чекали звісток про своїх дітей згорьовані матері.

А далі плине тужлива розповідь, пересипана пестливими словами: «зозуленьки», «головоньках», «серденька», «ніженьках». Сумний речитатив балади, насичений такими словоформами, посилює трагізм прощання з дорогою людиною.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Балади, у яких ідеться про трагічну смерть героїв, прощання із загиблими, споріднені з таким фольклорним жанром, як голосіння (ознаки спорідненості: тужливий настрій, спільні художні засоби).

Сповнена глибокими почуттями, надзвичайно виразними образами-символами балада «*Ой на горі вогонь горить*». Лицар-козак загинув у жорстокому бою, на що вказують доволі промовисті епітети: «пурубаний, постріляний, китайкою покриваний». Так, саме червоною китайкою закривали очі загиблим героям. А поряд схилив голову вірний кінь, який не раз рятував товариша від смерті, та цього разу не зміг. У багатьох народних піснях постає образ мудрого коня, якого козак шанобливо називає і другом, і братом.

Які елементи козацького спорядження символізовані, персоніфіковані, яким з них надавалося магічне значення в баладі?

Слова вже мертвого козака, звернені до вірного коня-побратима, свідчать про віру людей у потойбічний світ, у безсмертя душі. Тільки такого вірного друга може козак просити, аби той сповістив батьків про його смерть. Самотній кінь сумно іржав біля воріт, і вже не треба було слів: кінь без вершника повертався додому лише в одному випадку...

Уявний діалог матері й коня посилює драматизм балади, відтворює потужність образного мислення українців, здатність гармонійно співіснувати з навколишнім світом:

Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився.
Та взяв собі паняночку –
В чистім полі земляночку.

Дієслівні рими надають творові динамізму, сюжетного руху, який окреслюється лише проханням, з яким загиблий козак звертається до свого коня.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Серед інших пісенних жанрів баладу вирізняють:

- ❖ *романтичний пафос;*
- ❖ *фантастичні елементи;*
- ❖ *трагічний фінал;*
- ❖ *моралізаторство.*

Надзвичайно цікавий масив родинно-побутових балад. У цих творах порушено низку проблем, які хвилювали суспільство: соціальна нерівність, моральні конфлікти, шлюб з нелюбом, родинний деспотизм тощо.

Пригадайте, який конфлікт призвів до перетворення красуні дівчини на тополь в баладі Тараса Шевченка «Тополя».

ПАМ'ЯТАЙМО!

Українські літературні балади постали на ґрунті балад народних, на вже сформованих особливостях жанру. Часто літературні балади переймали мотиви фольклорних балад.

В українській поезії балада, жанрово споріднена з думою та романсом, поширювалася також у творчості поетів-романтиків, яку ви будете вивчати згодом. У другій половині XIX століття цей жанр представлений у творчості Юрія Федьковича, Бориса Грінченка та інших поетів.

У XX столітті балада з'являється в українській ліриці зрідка. Вона набула соціально-побутового звучання, але не втратила і свого драматичного напруження, про що свідчить баладна творчість Івана Драча і його збірка «Балади буднів».

Твори кого з вищеназваних письменників ви знаєте?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Поясніть, що таке балади.
2. Назвіть, до якої групи належить кожна з вивчених вами балад.
3. Вивчіть напам'ять баладу або пісню (за вибором).

Міркуємо

1. Поясніть, чим балада вирізняється з-поміж інших пісенних жанрів. Аргументуйте свою відповідь.
2. Підтвердьте відповідними цитатами, що в баладах використовуються традиційні для інших фольклорних творів художні засоби.
3. Застосуйте до кожної з балад прийом коментованого читання. Коментар повинен містити вказівки, де слід ставити логічний наголос, яку з балад потрібно виконувати речитативом, а яка передбачає виразне читання.

Аналізуємо

1. Проаналізуйте поетику текстів прочитаних балад.
2. Зіставте прочитані твори зі зразками раніше вивчених балад і виберіть ті сюжетні елементи й поетичні особливості, які їх споріднюють, і ті, за якими вони різняться.
3. Чим пояснюється наявність у баладі реалістичного й фантастичного? Свою точку зору доведіть.

Дискутуємо

1. Доведіть, що літературна балада споріднена з фольклорною баладою.
2. Визначте роль і місце балади в системі фольклорних жанрів.
3. Чому, на вашу думку, дума, наприклад, була надбанням фольклорної творчості лише українського народу, а балада стала одним з найпоширеніших жанрів світової літератури?
4. Чи актуальними для людини XXI століття є моральні проблеми, про які йдеться в прочитаних баладах? Яким є для вас значення давньої культурної спадщини народу?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднайтеся в кілька груп, оберіть для аналізу будь-яку літературну баладу вітчизняного чи зарубіжного автора і, підготувавшись, презентуйте її. Презентація передбачає коротку довідку про письменника та історичну епоху, у яку він жив, інформацію про перекладачів цього твору українською мовою, історію написання твору, його аналіз в аспекті жанрової специфіки балади, декламацію.

У рубриці «Подорож літературами світу» зазначено, твори яких письменників стали надбанням класики світової баладної творчості.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Обговоріть і визначте три-чотири сюжети для сучасної балади. Врахуйте класифікацію балад: ви повинні запропонувати сюжети міфологічного, легендарно-історичного, родинно-побутового та любовного характеру; продумайте можливі сюжетні колізії.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Доберіть музичний супровід до прочитаних балад, визначте, до репертуару яких сучасних виконавців могли б увійти ці твори. Поміркуйте також, які музичні інструменти вдало передають настроєву тональність балад і чому. Можливо, вам відомі твори сучасних іноземних виконавців, що належать до жанру балади. Влаштуйте імпровізований концерт, на якому частину творів можна прослухати в записах, а частину виконати самим.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Бала́да (франц. *танцювати*) – жанр ліро-епічної поезії фантастичного, історико-героїчного або соціально-побутового змісту з драматичним сюжетом. Для балади характерні: напруженість, гострота, часом трагічність сюжету, висока емоційність, зображення однієї події

з життя головного героя, нетривалий час дії, стислість розповіді, невелика кількість героїв.

На прикладі однієї з вивчених балад ретельно продемонструйте кожен із зазначених ознак балади.

Народна пісня – продукт колективної усної творчості, що відбиває національні особливості народу, звичаї, побут, історичні події. Відзначається жанровою своєрідністю, особливістю побудови, музичної мови. Народні пісні бувають одноголосі й багатоголосі. Існує багато варіантів однієї й тієї ж пісні.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Певно, вам цікаво буде довідатися, що на сюжет української балади «Бондарівна» Іван Карпенко-Карий написав драму під такою самою назвою. Близкучі переспіви творів Адама Міцкевича «Рибалка» і «Пані Твардовська» створив Петро Гулак-Артемовський, а балада Левка Боровиковського «Маруся» сюжетно пов'язана з баладою німецького поета Готфріда Бюргера «Ленора» та російського поета Василя Жуковського «Світлана».

Пригадайте, із життям якого класика української літератури пов'язане ім'я Василя Жуковського. Що вам відомо про цю людину?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Балада, як відомо, виникла в романських народів у середньовіччі. Уже в XIII столітті в лицарській літературі жанр набуває певних канонічних ознак (обов'язкові три строфи, рефрен, певний вид римування). У Німеччині й Англії баладою називали народну епічну пісню з фантастичним, часто похмурим і таємничим колоритом, яка оповідала про події та героїв, що лишили слід у пам'яті народу (Карл Великий, Дуглас, Робін Гуд).

Що про цих героїв вам відомо з історії?

Розповсюджувачами й виконавцями балад були менестрелі, жонглери, барди. Серед музичних баладних шедеврів – твори Франца Шуберта, Михайла Глинки, Фридерика Шопена.

Музичне мистецтво яких країн представляють названі композитори? Яку роль, на вашу думку, відіграє музична класика в наш час?

Серед блискучих світових взірців жанру – балади Фрідріха Шиллера «Івікові журавлі», «Полікратів перстень», «Кубок»; Адама Міцкевича «Фарис», «Пані Твардовська»; Йоганна Вольфганга Гете «Рибалка»; Василя Жуковського «Світлана»; Олександра Пушкіна «Пісня про віщого Олега», «Біси», «Утопленик»; Михайла Лермонтова «Повітряний корабель».

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Сьогодні учасникам гри пропонуються слова, сюжетно пов'язані з однією з балад, і кілька зайвих слів. Кожен гравець під час жеребкування отримує слово, з яким повинен скласти речення. Фрази виголошують по черзі, так утворюється оповідання, як правило, доволі смішне. Напевно, ця гра припаде вам до душі. Тож грайтеся частіше, адже, як казав класик німецької літератури Фрідріх Шиллер, «...у грі людина отримує таку саму насолоду від вільного виявлення своїх здібностей, яку художник почуває в процесі творчості».

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ВІТАЛЬНЯ

ФЕДІР КОНОВАЛЮК

«Душа українського пейзажу»

Цей талановитий художник був гідно поцінований лише після того, як відійшов у вічність. Але його творча спадщина стала здобутком класики українського живопису ХХ століття.

Федір Коновалюк народився 1890 року на Вінниччині в бідній родині селянина-наймита. Бідкування та сирітська доля (батько помер, коли Федорові було десять років) незагоєними ранами ярили душу вразливого й чулого хлопця. Він, як ніхто інший, розумів, що довелося пережити в дитинстві Тарасові Шевченку, тож, узявшись за пензлі та фарби, став малювати героїв Шевченкового «Кобзаря».

Федір Коновалюк навчався спершу в Петербурзькій академії мистецтв, далі – у Києві, у Художньому інституті, у майстерні Федора Кричевського. Його вчителями були видатні українські художники – Іван Їжакевич, Олександр Мурашко, Володимир Маковський. Шевченкіана Коновалюка – понад 100 робіт – це справжній творчий подвиг! Він проілюстрував 35 творів, написав 97 картин, зобразивши події життя Великого Кобзаря, пейзажі його рідного села, місця, де бував Кобзар, пам'ятники в різних містах України.

Чимало творів написано й на історичну тематику: «Княгиня Ольга на могилі Ігоря», «Греки в князя Володимира», «Жертва ідолу».

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Балади. Серія «Народна творчість». – К., 1987.
2. І прадіди в струнах бандури живуть. – К., 1991.
3. Закувала зозуленька. Антологія української народної творчості. – К., 1989.
4. Наша дума, наша пісня. – К., 1966.

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

Ти так і не збagnув до яких народів себе записати, бо отой тисячолітній протяг що утворився — коли одні повернули на північ

а інші на південь - зберіг лише піщаний вітер і ти розгадуєш темні слова: і чуєш — приглушене іржання сполоханих коней.

*Василь Махно
(«Приватний коментар
до історії»)*

СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛІТЕРАТУРА XI—XV ст.

Все можеш, коли хочеш. Бо ж се не тяжко, коли ти наситився стравою, накормити голодного, а напившись, напоїти прагнущого; коли ти огрівся, зогрій і того, що трясеться від холоду...

Коли ти задоволив себе при столі, звесели затурбованого; коли врадовався чимось, порадуй засумованого.

Коли тебе почесили як багача, почеси й ти убогих.

Ізборник Святослава 1076 року

«ОКУНІТЬСЯ Ж ВИ В ДЖЕРЕЛО, ЩО СРІБЛИТЬСЯ ПЕРЕД ВАМИ...»

Ми вирушаємо в оповиту таємницями минувшину, в ті часи, коли князь Володимир, живий і повний сил, вдивлявся в задніпровські далі й думав важку княжу думу: якою бути його Вітчизні? І знайшов відповідь, про що так записав на скрижалях історії невідомий автор: «Дивно же єсть се, колико добре сотворив Володимир Руській землі, хрестив ю, ми ж, християни суще, не воздаємо почесі супроти одного возданію...». Заирнемо ми і до келії мудрого митрополита Іларіона, який гордо сповіщав, що Русь «відома й слишима єсть всіми конці землі»...

ПАМ'ЯТАЙМО!

Хрещення Русі відбулося 988 року за часів правління князя Володимира, названого згодом Хрестителем і канонізованою православною церквою. Митрополію¹ на Русі запроваджено 1051 року за часів правління Ярослава Мудрого, сина Володимира Великого. Першим руським митрополитом був учений і письменник Іларіон.

Що ви знаєте з історії про запровадження християнства на Русі? Як це відбувалося? Яку роль відіграла ця подія в історії Київської Русі?

У літературному контексті нас передусім цікавить розвиток писемності в Русі-Україні, історія культури, мистецтва, ті нетлінні пам'ятки людської мудрості, які й оповіли нам про життя на благословенних дніпровських схилах більше тисячі років тому... Для цього зануримося в давноминулі часи, коли народження книги було дивовижним таїнством, що вершилося в півтемряві келій мовчазних понурих ченців.

¹ Митрополія – церковно-адміністративний округ, яким відає митрополит.

Пригадаймо, що таке давня література. Що вам уже відомо про неї?

Давня література – тривалий період історії національного письменства, що охоплює XI–XVIII століття. До літературних пам'яток цього періоду належать не лише власне літературні твори, а й історичні (літописи та літописні повісті), описи мандрів, що звалися «ходіннями», поучення, життя святих, або ж агіографічні твори (розповіді про життєвий шлях людей, канонізованих християнською церквою), твори ораторського жанру тощо.

Імена тогочасних авторів переважно не збереглися. Тож значна кількість текстів – анонімна, що споріднює давню літературу з народною творчістю.

Поміркуйте, з яких причин імена творців давньої літератури нам не відомі. Чому автори часто не підписували свої твори?

Давня література рукописна: твори розповсюджували переписуючи. Талановиті переписувачі нерідко додавали щось до тексту, змінювали в ньому якісь деталі, коригували відповідно до запитів доби чи забаганок чергового замовника. Дехто намагався продемонструвати зміни літературних смаків або власні мовно-стилістичні вподобання. Цим і зумовлена варіативність літературних пам'яток. Нині науковці-текстологи ретельно вивчають їх, щоб з'ясувати, який з варіантів рукопису був первинним, авторським, як він змінювався впродовж століть.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Давню літературу умовно поділяють на:

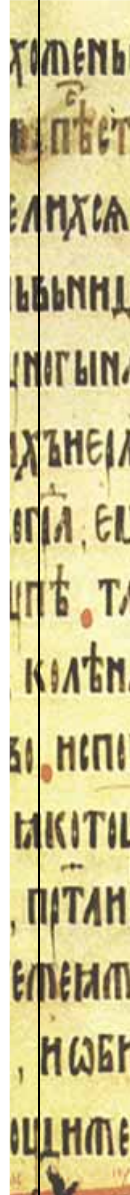
- ❖ *києворуський;*
- ❖ *ренесансний;*
- ❖ *бароковий;*
- ❖ *просвітницький* періоди.

Характерною рисою давньоукраїнської літератури є повторюваність у різних творах певних ситуацій, характеристик, порівнянь, епітетів, метафор, а також «етикетність»: герой чинить і поводить так, як того вимагають закон і умовності того часу; події змальовано за допомогою сталих образів і форм, з виразною церемоніальністю. Давньоукраїнська література урочиста, велична, повчальна.

Виникла давньоукраїнська література в кінці X століття. Прийняття християнства як державної релігії зумовило появу службових та історико-оповідних текстів церковнослов'янською мовою. Київська Русь одразу долучилася до високорозвиненої візантійської літератури, проте інтереси феодальної держави вимагали створення власних, оригінальних творів і нових жанрів. Література мала виховувати патріотизм,

Київський Псалтир.
1397 рік

утверджувати історичну й політичну єдність руських земель, викривати та засуджувати князівські міжусобиці.

Обшир тематики літератури XI – початку XIII століття – історія виникнення Русі, історія Київської Русі в її зв'язках з історією все-світньою, боротьба із зовнішніми ворогами, печенігами та половцями, протиборство князів за київський престол. Усе це визначило загальний характер стилю тогочасної літератури – *монументального історизму*.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Найдавнішими рукописними книгами періоду Київської Русі прийнято вважати *Остромирове євангеліє* та *Ізборник Святослава*.

Остромирове євангеліє – найдавніша пам'ятка церковнослов'янської писемності. З болгарського оригіналу в 1056–1057 роках цю книгу переписав дяк Григорій на замовлення новгородського посадника Йосипа (до хрещення мав ім'я Остромир), котрий від імені київського князя Ізяслава керував Новгородською землею.

Талановитий дяк зазначив у своєму рукописі: «Аз, Григорій Диякон, написав Євангеліє се, да хто ліпше напише, то не може заздрити мені, грішному. Почах же я писати місяця октобря 21, на пам'ять Іларіона, а кончих місяця мая в 12, на пам'ять Єпіфана.

Євангеліст Лука.
Мініатюра з Остромирового євангелія

Молю же всіх почитаючих, не можете клясти, ні ісправляше почитайте, тако бо і Святий апостол Пауло каже: «Благословіте, а не клянїте. Амін'»».

Як ви зрозуміли слова переписувача? На чому він наголошував у своїй праці?

Напис «Євангеліє Софійське апракос» указує на те, що книга належала Софійському собору у Великому Новгороді і призначалася для тижневого читання, себто окремі євангельські глави в ній розміщені не в хронологічному порядку, а за тижнями, починаючи з Великодня.

Дуже цікавою є історія віднайдення рукопису: 1805 року пам'ятку знайдено в гардеробі покійної імператриці Катерини II і передано до Петербурзької публічної бібліотеки, яку нині названо на честь Михайла Салтикова-Щедріна.

Уперше Остромирове євангеліє було опубліковано 1843 року дослідником Олександром Востоковим, який і дав йому таку назву.

Навіщо, на ваш погляд, учені дошукуються подробиць написання та зберігання таких літературних пам'яток?

Євангеліє написане кирилицею на 294 пергаментних аркушах розміром 8 вершків завдовжки та майже 7 вершків завширшки (35 × 30 см). Сторінки прикрашені заставками й буквицями. Текст написаний у два стовпчики по 18 рядків у кожному, крупним уставом. Заголовки писані середнім уставом, післямова – дрібним.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Уставом називали урочисте письмо, що відзначалося симетричними літерами, комбінаціями прямих і заокруглених ліній, червоними літерами на початку абзаців. У XIV столітті устав замінено на півустав – напівкругле похиле письмо.

У книзі є три художні заставки (рами) – мініатюри із зображеннями євангелістів Іоанна, Луки та Марка. Техніка виконання малюнків – інкрустована емаль, що застосовувалася тоді виключно у Візантії.

Ще однією найдавнішою рукописною книгою Київської Русі є **Ізборник Святослава**. Відомі два рукописи з такою назвою, датовані 1073 та 1076 роками.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Ізборниками називають пам'ятки писемності киево-руської доби, рукописні хрестоматії, що містили цікаві вислови, уривки з богословських творів тощо.

Перша з таких хрестоматій – **Ізборник 1073 року**, переписаний дяком Іваном та іншими переписувачами для київського князя Святослава Ярославича з болгарського оригіналу, складеного в X столітті для болгарського царя Симеона.

Пам'ятка ця надзвичайно об'ємна, у ній понад 380 статей, що належать понад 20 авторам, переважно візантійцям. Серед них – Іоанн Золотоустий, Григорій Нісський, Атанасій Синаїт. Окремо слід згадати про Георгія Хіровоска. Це перший на слов'янських землях автор риторичного посібника про тропи та стилістичні фігури. Його праця називається «О образах». У ній розкрито значення таких понять, як «алегорія», «метафора», «гіпербола».

Пригадайте, що це за тропи. Поміркуйте, чому цю працю було вміщено в такий поважний збірник. Яку роль відіграють ці тропи в давніх текстах?

Цікаво, що в **Ізборнику** був уміщений також список рекомендованих і заборонених книг, долучений до найдавнішого списку апокрифів.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Апокрифи – це стародавні релігійно-легендарні тексти, зміст яких не цілком відповідав офіційному віровченню. Так називали і зіпсовані переписувачами чи пошкоджені оригінали, вилучені з релігійного вжитку. До апокрифів належать і деякі біблійні тексти, не визнані канонами церкви. Були вони надзвичайно популярними, поширювалися усно й у списках.

В **Ізборнику 1073 року** вміщено майстерно виконаний груповий портрет княжої сім'ї, а також на розкішній заставці на тлі храму – зображення сімох святих, оздоблене химерними геометричними та рослинними орнаментами.

Знайдено близько двадцяти рукописів, що є повними або частковими копіями **Ізборника 1073 року**. Оригінал цієї пам'ятки зберігається в Московському історичному музеї, а один зі списків – у Львівському музеї українського мистецтва.

Ізборник 1076 року – відома пам'ятка давньої української літератури. Він був укладений на основі рукописів великокнязівської бібліотеки

Софійського собору. Збірник містить переклади з візантійської літератури, уривки з біблійної книги «Премудрощі Ісуса...», твори східнослов'янських авторів, фрагменти житій святих та ін. Єдиний список цієї пам'ятки, що дійшов до нас, зберігається в Санкт-Петербурзі.

До речі, саме про цей збірник написав дослідницьку працю **Іван Франко**, що був одним з найвідоміших медієвістів¹. Ось як оцінював він твори давньої літератури: «Збірник з 1076 року не визначається об'ємом. Се пергаментовий рукопис, зложений із 276 карток малого формату, так що на одну сторону виходить 13 рядків, а в кожному рядку ледве по 16–18 букв. Рукопис не заховався весь, бо всередині бракує деяких карток. Зміст його досить мішаний і тільки в малій часті згідний із змістом збірника із 1073 року».

У цьому збірнику вміщені надзвичайно актуальні та важливі твори. У трактаті про читання книг, скажімо, записано: «Не збудується корабель без гвоздів, але і праведник без читання книжок. Як невольника душа біжить до своїх родичів, так праведник до читання книжок. Прикраса воїну оружжя, а кораблю вітрила, так само праведнику читання книжок».

Глибокі думки висловлені в повчанні, яке згодом лягло в основу «**Повчання дітям**» Володимира Мономаха: «Дитино, приблизи розум серця свого і почуй слова родителя твого, бо вони не підуть на шкоду душі твоєї; але коли приймеш їх розумно, то будуть тобі поведарями до царства небесного. Настав посудину серця твого, щоб накапали тобі слова, солодші від меду, що можуть оживити тебе і зробити безсмертним».

Такими вони були, давні книги, і сторінки їхні, поживклі й крихкі від часу, нині для нас на вагу золота. Вони переконують нас у тому, що людська мудрість – вічна. І що жодні винаходи цивілізації не знецінять головного – духовних істин, якими живе людство.

А що ви вважаєте вічними, незмінними істинами?

Біблія

...Мудрість увійде до серця твого, і буде приємне знання для твоєї душі!

Біблія. Книга притч Соломонових

Ми переконалися, що є вічні істини і є книги, у яких ці істини закарбовані. У них – прадавня мудрість людська, що й тримає людство на Землі, не дозволяє йому зникнути, розчинитися в безвісті Всесвіту. Деякі дослідники навіть вважають, що в таких книгах закодовано не тільки наше минуле, а й майбутнє. І одна з таких книг – **Біблія**.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Біблія – одна з найдавніших пам'яток світової писемності, зібрання різних за змістом і формою текстів, що з'явилися в період від XII століття до н. е. до IV століття н. е., і збереження їх регламентується суворими правилами. Назва походить від сирійського порту Бібл, звідки до Греції завозили папірус. Грецькою ж це слово означає «книги».

¹ Медієвіст – дослідник давньої літератури.

Яке значення для сучасної людини має віра? Чи згодні ви з тим, що це суто інтимна сфера людського життя?

Біблія має дві самостійні частини. Перша – **Старий Заповіт** (Закон), написаний давньоєврейською мовою в дохристиянську добу. Старий Заповіт визнає віровчення єдиного бога Ягве. Друга частина – **Новий Заповіт** (Благодать), укладений ранніми християнами, завершений не раніше IV ст. н. е. і 364 року канонізований християнською церквою на Лаодикійському церковному соборі.

Християни, що сповідують учення Ісуса Христа, вважають Біблію своєю священною книгою і приймають її в повному обсязі (Старий і Новий Заповіти), а іудеї визнають тільки Старий Заповіт.

Старий Заповіт становить близько трьох четвертих усієї Біблії. Він містить 39 книг, написаних переважно давньоєврейською мовою. У ньому розповідається про створення світу, гріхопадіння, становлення й занепад єврейського народу волею Бога. Головна частина Старого Заповіту – **«П'ятикнижжя»** – була остаточно завершена в V ст. до н. е. У п'яти книгах пророка Мойсея – **«Буття»**, **«Ісход»**, **«Левіт»**, **«Числа»**, **«Второзаконня»** – розповідається про створення

Ікона XVIII століття

світу Богом за шість днів, про перших людей – **Адама** та **Єву**, які жили в раю, але, порушивши наказ Божий, були вигнані звідти. За цей непослух, або гріхопадіння, Бог прокляв увесь рід людський. Книга **«Ісход»** розповідає про Мойсея – пророка, якого Господь обрав посередником між собою та єврейським народом; про те, як Мойсей вивів єврейський народ з єгипетського рабства до землі обітованої – Палестини.

Окрім **«П'ятикнижжя»**, до Старого Заповіту входять історичні книги, або **«Книги Пророків»**, і Писання – **«Псалми»** (Псалтир), **«Притчі Соломонові»**, **«Книга Екклесіаста»**, **«Пісня пісень»** та численні пророчтва, літописні перекази, казкові оповіді тощо.

Новий Заповіт – друга частина Біблії, у якій викладено власне ідеологію християнства. Ця частина містить 27 книг, що поділяються на чотири Євангелія (св. Матвія, св. Марка, св. Луки та св. Іоанна), **«Одкровення Іоанна»** (Апокаліпсис), **«Діяння апостолів»** та ін. У Новому Заповіті розповідається про непорочне зачаття, народження та життя Ісуса Христа, чудеса, які він творив, смерть за спокуту гріхів людства і його воскресіння. Також тут ідеться про виникнення та діяльність церкви. Апостоли у своїх посланнях (листах) до церков дають поради, як жити і діяти, аби порятувати душу. Остання книга Нового Заповіту – **«Об'явлення»** (Одкровення Іоанна) – сповіщає про другий прихід Спасителя на землю, про вічну кару для тих, хто не повірив у Христа, та про небесне місто, створене Богом для спасених.

Біблія є святим письмом для християн та іудеїв. Які священні книги мають інші релігії? Які відомості про унікальні писемні пам'ятки людства ви отримали, вивчаючи курс історії стародавнього світу?

Тож спробуймо підійняти завісу над загадковим світом біблійних текстів.

Біблійні легенди

Милість та правда нехай не залишать тебе,
Прив'яжи їх до шиї своєї,
Напиши їх на таблиці серця свого –
І знайдеш ти ласку та добру премудрість
В очах Бога й людини!

«Притчі Соломонові»

Легендою про створення світу розпочинається Старий Заповіт. І уява наша вимальовує на тлі тендітного світанку життя дві постаті – Адама та Єви – перших людей, що постали з праху земного шостого дня творіння... І вперше читаємо тут слово «Бог».

ПАМ'ЯТАЙМО!

Сама Біблія трактує поняття «Бог» так: «Бог – це дух безконечний, вічний і незмінний у своїм бутті, мудрості, силі, святості, доброті (милосерді) і правді» (Євангеліє від Іоанна).

А як ви розумієте поняття «Бог»?

Легенда про створення світу оповідає про те, як Господь створив усе суще за шість днів. Спершу – небо і землю, потім – світло, роз'єднавши день і ніч. «Хай станеться світло» – перший день творіння.

*Іван Марчук.
Біля джерел життя*

Наступного дня з'явилося небесне склепіння. Велике диво трапилося третього дня, коли Бог сказав: «Нехай збереться вода з неба до місця одного, і нехай суходіл буде видний». «І назвав Бог суходіл землею, а згромадження вод назвав морем» (Книга Буття). Бог звелів – і виросла трава, дерева, квіти... Четвертого дня Бог створив сонце, бо ніщо не спроможне жити без сонця на землі, а також місяць і зорі, щоб світили вночі.

Поясніть, спираючись на знання з біології, фізики, чому без сонця неможливе життя на землі. А яка роль місяця в природних процесах?

На п'ятий день з'явилися риби у воді й птахи в небі. Та найпліднішим був шостий день: на землі з'явилися тварини, комахи... А опісля Бог сотворив людину «за власним образом і подобою». І лишився вдоволений своєю працею.

Ви запитаете: тиждень має сім днів, що ж відбувалося сьомого дня? А в неділю Бог спочивав від трудів своїх. І день цей став у людей днем ушлявлення Всевишнього, який подарував їм життя.

Чому, на вашу думку, саме в такій послідовності за Біблією Бог створював світ? Поясніть це, використовуючи знання з природничих наук.

Легенда про перших людей продовжує легенду про створення світу. Ім'я першої людини – *Адам* – не випадкове: означає «взятий із землі», адже саме із землі його було зліплено! Бог дав людині душу, щоб вона пізнала Бога. З ребра Адама, поки той спав, Бог створив жінку і дав їй ім'я *Єва* – «матір усіх живих людей». Бог благословив їх на шлюб, дозволив жити в Едемі (раю), звелівши оберігати райський сад.

Чому, на вашу думку, за легендою Бог дав людині душу передусім для віри у Творця?

Та змії-спокусник (Біблія повідомляє, що в образі змія Єві явився Сатана) умовив жінку скуштувати яблуко з дерева «пізнання добра і зла», до якого Бог заборонив торкатися людині. Єва з'їла заборонений плід і пригостила ним Адама. Розгніваний Господь вигнав людей з раю за непослух і присудив їм надалі в поті чола здобувати хліб свій, але змилостивившись, пообіцяв їм спасителя. Ним і став Ісус Христос.

Страшний гріх учинив син Адама та Єви *Кайн*: він убив брата свого Авеля, позаздривши йому. А діти іншого сина – Сита, перейнявши лихі звички дітей Кайнових, стали безбожниками. І тоді Бог вирішив знищити все, що створив: таким був його гнів на людей, що не шанували Творця й не дотримувалися заповідей його.

Якопо Тінторетто.
Адам і Єва

Легенда про потоп оповідає, що лише праведнику *Ноеві* Бог сповістив про майбутнє лихо. Творець загадав Ноеві змайструвати ковчег, на якому він і порятувався зі своєю родиною, взявши туди різних тварин по парі, їжу, хлібні зерна, плоди й сіно. Сорок днів заливав землю великий дощ. І сто п'ятдесят днів не було нічого, окрім води й Ноевого ковчега. І лише потім ковчег з порятованими зупинився біля Араратських гір. Нині мешканці міста Нахічевань, що розташоване поряд з імовірною стоянкою ковчега, стверджують, що саме там – домовина праведника. Адже назва міста означає: «тут оселився Ной».

У легенді про потоп, проводиться думка, що порятуватися від божого гніву може тільки людина праведна, що живе за божими заповідями. Ноя завжди ставлять у приклад тим, хто зневажає закони моралі, не дотримується приписів віри, не плекає чесноти у своїй душі.

Подібна легенда глибоко закорінена у свідомості різних народів. У всесвітній потоп (хоча по-своєму) вірять мексиканці та полінезійці, єгиптяни й греки, китайці й індузи. А знаєте чому? Бо є наукові під-

твердження того, що великий потоп міг бути історичним фактом, серед них такі: дощечки з написами; епічна поема про Гільгамеша, знайдена поблизу Ніневії; археологічні дані про потопні осади й наноси; знищені ранні цивілізації, що мешкали в долині Євфрату, тощо.

Спираячись на знання з історії, біології, спробуйте з'ясувати, чи міг насправді відбутися всесвітній потоп, – як його уявляють народи Сходу.

Легенда про Вавилонську вежу пояснює, чому всі люди такі різні. Колись вони забажали сягнути неба, збудувавши височенну вежу. Керувала ними гординя: люди прагнули уславитися, дорівнятися до Вседержителя. Тому Бог вирішив припинити це зухвале будівництво в надзвичайно оригінальний спосіб: він стер з пам'яті людей рідну мову, якою спілкувалися всі, й перемішав мови так, щоб люди не могли розуміти одне одного. Відтак продовжити будівництво було неможливо. Люди покидали знаряддя й розійшлися світом, розділившись на народи, а недобудоване місто назвали Вавилоном, що означає «змішання».

А що для вас символізує Вавилонська вежа? Чим повчальна ця легенда?

Легенда про Мойсея. *Мойсей* – одна з найвизначніших постатей давньоєврейської історії, пророк, релігійний реформатор, законодавець. Це людина, що прожила бурхливе цікаве життя. Він зміцнив свою волю, навчився підпорядковувати її волі божій, в усьому виявляти абсолютний послух Творцеві. Мойсей очолив плем'я рабів і в тяжких умовах вигнання перетворив його на могутній славний народ.

Історія народження Мойсея незвичайна: єгипетський фараон звелів знищувати всіх новонароджених ізраїльських хлопчиків, щоб не мно-

Мойсей біля вогняного тернового куща

жився рід ізраїльтян, які перебували в єгипетському рабстві. Але матір Мойсея не втопила сина, а сховала. Коли йому виповнилося три місяці, поклала немовля в просмолений кошик і пустила за водою. У хрестоматії ви прочитаєте, як дивом урятувався Мойсей, як потрапив до двору фараона й опановував науку, не забуваючи про свій уярмлений народ.

Після втечі від фараона Мойсей, одружившись із донькою мідійського жерця, жив у пустелі, пас отари. І одного разу побачив терновий кущ, з якого палахкотіло полум'я, та сам кущ не горів. Мойсей почув голос, що звертався до нього. Це промовляв Бог. Саме тоді Господь призвав Мойсея вивести з неволі єврейський народ.

Якими чеснотами був наділений Мойсей, що саме йому Господь доручив таку відповідальну місію?

Важко було Мойсеєві змусити фараона відпустити ізраїльський народ з Єгипту. Не раз карав Бог Єгипет... І лише найстрашніша кара – смерть усіх первородних дітей – змусила фараона відпустити ізраїльтян до землі обітованої – землі Ханаан. Господь уберіг нещасних, які позначили свої будинки кров'ю жертвовного ягняти, і всі діти ізраїльські лишилися живими. А єгиптян Бог скарав за те, що вони жорстоко знущалися зі своїх рабів. Легенда засвідчує невідворотність кари для тих, хто збиткується з ближніх.

Чимало див трапалося на шляху ізраїльського народу з єгипетського рабства до землі обітованої, що тривав сорок років.

Неабияким випробуванням була ця путь і для Мойсея: змучені тривалою дорогою люди зневірювалися і в усіх бідах звинувачували його. Дехто навіть нарікав на те, що через нього вони покинули Єгипет. І саме за зневіру Бог покарав народ таким довгим шляхом до волі, адже мусили померти ті, хто були рабами, щоб рабська свідомість не тьмарила розум. У цій легенді порушено віковичну проблему стосунків вождя й народу.

Як, на вашу думку, вирішується ця проблема в наш час? Якою є роль лідера нації? Як боротися зі зневірою, що полонить душі людей на шляху до мети?

Ідейним осердям легенди є оповідь про те, як Бог виголосив ізраїльському народові *десять заповідей* на горі Синай. Ви, напевно, не раз їх чули, адже ці заповіді – своєрідний моральний кодекс, перелік чеснот, які мусить у собі сформувати кожна порядна, благородна, чесна людина. У них наголошується, що треба вірити, покладаючись на Бога, працювати й розбудовувати своє життя, шанувати своїх батьків; не можна вбивати, красти, чинити перелюбу, зазіхати на чуже майно й неправдиво свідчити... Десять заповідей були записані на кам'яних скрижалях, які зветься скрижалями Заповіту.

Ви маєте розуміти: Бог створив людину за своїм образом і подобою, дав їй душу й змогу безтурботно жити в раю. Проте він не створив людину роботом, який автоматично любив би Бога, безвільно виконуючи його волю. Бог дав людині право вибирати між добром і злом.

Вам уже доводилося вивчати твори, у яких було порушено проблему вибору. Чи завжди людині просто зробити вибір між добром і злом? Чи повсякчас між ними є чітка межа?

Ця легенда закінчується мудрим повчанням: укотре зневірився народ у своєму пророкові й за зневіру Господь карав людей. Та, незважаючи ні на що, знову й знову Мойсей благав у Бога милосердя для зневірених. І Бог прощав. Лише перед смертю Мойсей зійшов на високу

З Нагірної проповіді
Ісуса Христа

гору, звідки побачив землю обітовану (Палестину). Він подякував Богові за подароване щастя і відразу помер. У легенді возвеличено духовну міць Мойсея, вольовий характер, мужність. Це людина, що пізнала більше, ніж інші, здатна була прозирати майбутнє. Мойсей розумів головне – історичну необхідність для свого народу рухатися вперед. Він прагнув донести до людей ідею богообраності ізраїльського народу, але не всім вона була до вподоби. Пророк виконав свою історичну місію: після його смерті народ ізраїльський увійшов у землю обітовану.

Що саме вас найбільше вразило в цій легенді? Яким постає у вашій уяві пророк Мойсей?

Глибокі за змістом і повчальні легенди та притчі Нового Заповіту. Навчаючи народ, Ісус Христос часто говорив приповідками, щоб доступніше й виразніше висловити свої думки – настанови людству на тисячі років. Тож звернімося до його філософських притч, щоб стати хоч на децицію мудрішими!

Тарас Шевченко.

Програвся в карти (із серії ілюстрацій до «Притчі про блудного сина»)

Який епізод притчі про блудного сина відображений на картині?

Притча про блудного сина порушує вічну проблему стосунків між близькими людьми, між батьками й дітьми. Ця історія вчить шанувати батьків, визнавати свої провини й каятися, возвеличує силу батьківської любові й всепрощення. Ісус переконує, що найвищою радістю є радість віднайдення втраченого – найдорожчої людини: «Веселитись і тішитись треба було, бо цей брат твій був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся». Батько, чю мудрість уславив своєю притчею Ісус Христос, належно оцінив працелюбність і відданість старшого сина, що працював поряд з ним день у день, і щире каяття молодшого, який після довгого блукання таки усвідомив свої помилки й покаявся.

Найголовніша особливість приповідок Ісусових – їх багатозначність: кожен, хто прочитав їх чи почув, має змогу зробити власні висновки.

Як часто в літературних творах порушують подібні проблеми? Які паралелі з прочитаним раніше ви могли б провести?

Притча про сіяча, як і решта повчань Ісуса, стосується надзвичайно важливої сфери людського життя – віри. Саме здатність людини приймати у своє серце слово Боже стала предметом цієї приповідки Христа. Звісно, він мав на увазі не просто насіння, а слово Боже. Воно ж бо – як зерно: те, що впало край дороги і дісталось птахам, – це слово, почуте людьми, які його не зрозуміли й відкинули. А тому Сатана легко викраде його із серця такої людини. Натомість слово Боже, що,

як і зерно, впало в посушливе груддя, таки дісталось до серця людини, та не змогло в ньому вкорінитися. Така людина втратить віру за найменших випробувань. Зерна, що падали в колючий терен, означають слово Боже, сприйняте людьми заклопотаними, обтяженими земними турботами. Вони не вміють жити духовним життям, а тому ті буденні клопоти глушать тендітні пагони слова Божого в їхніх душах. А добрий ґрунт для зернин, які висіяв сіяч, – це люди, котрі і чують, і приймають слово Боже, а воно проростає в них добрим насінням у стократ.

Так за Євангелієм пояснив свою притчу сам Ісус Христос. А як ви її зрозуміли? Які ще повчальні думки приховані в цьому тексті?

Певно, вам не раз доводилося чути слово «псалом». У перекладі з грецької воно означає «пісня». 150 пісень релігійного змісту входять до знаменитого *Псалтиря*, який є частиною Біблії і навчальною книгою для християн. Автором деяких псалмів вважають біблійного царя Давида, два тексти приписують пророкові Мойсею та цареві Соломону, решта – твори анонімні.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Корінь слова «псалом» означає прославлення, захоплення від чогось або когось доброго, могутнього і гарного. Тож можна зробити висновок, що псалми виконували під час старовірської літургії, колективного богослужіння і персональної молитви.

Псалми поділяють на кілька видів: хваління Бога, псалми-плачі, царські псалми, псалми вдячні й покаєнні.

Псалми ввійшли до обов'язкової щоденної молитви християн. У них поєднані філософські роздуми, релігійна лірика, героїчний епос. Поетична образність, ритмічність і щирість стали запорукою популярності цих творів. Потужна метафоричність і глибинність псалмів спонукали багатьох письменників наступних поколінь переосмислювати, переспівувати їх. Одним з найяскравіших таких творів є Шевченкові «Давидові псалми». Невдовзі ви ознайомитеся з творчістю Григорія Сковороди, зокрема з його поетичною збіркою «Сад божественних пісень», у якій також досить відчутний вплив Псалтиря. Зверталися до неоціненного духовного досвіду псалмів і Павло Тичина («Псалом залізу»), і Ліна Костенко («Давидові псалми»).

Чому, на вашу думку, різні письменники в різні епохи зверталися до цієї вічної книги? Що їх приваблювало в ній?

Для людини, яку не виховували на Біблії і не привчали читати її регулярно, текст Псалтиря може здатися дещо одноманітним. Проте якщо звикнути до тавтологічних і антонімічних прийомів старовірської поезії, то повільне, медитативне читання псалмів може принести неймовірну насолоду, духовне піднесення.

Унікальною книгою є «Пісня пісень», або «Пісня над піснями», – зібрання пісенної лірики давніх євреїв, укладеної протягом I тисячоліття до н. е. Авторство твору приписують цареві Соломону. Це один з найдавніших у світі гімнів любові, любові пристрасній, одухотвореній, що

Іван Марчук.
Пісня пісень

Як художник
відтворив
біблійний образ?

«сильна, як смерть». Головні герої твору – дівчина Суламіф і закоханий у неї юнак. Вони долають усі перешкоди, які чинять на шляху до їхнього щастя родичі, друзі, варта. Палітра художніх засобів настільки яскрава, що сухого опису в підручнику замало – ви самі переконаєтеся в цьому, прочитавши навіть невеликий уривок: «Поклади мене, як печатку, на серце твоє, як перстень, на руку твою: бо сильна, як смерть, любов; люті, як пекло, ревності; стріли її – стріли вогненні; вона – полум'я дуже сильне. Великі води не можуть погасити любови, і ріки не заллють її. Якби хто давав усе багатство дому свого за любов, то він був би відкинутий із презирством».

Якими художніми засобами скористався автор у цьому уривкові для вираження своїх почуттів?

«Пісня над піснями» – вічна скарбниця натхнення. З неї повсякчас черпали наснагу майстри художнього слова. Відгомони безсмертної книги звучать у творчості єврейських класиків – Хаїма Нахмана Бялика, Шолом-Алейхема; мотиви старовинного манускрипту заново ожили у творчості Тараса Шевченка, Лесі Українки, Івана Франка, Євгена Маланюка.

Як бачимо, Біблія протягом багатьох століть була однією з найголовніших книг християнського світу. Так, текст Псалтиря був одним з найдавніших перекладів слов'янською мовою і поширився в Україні відразу після прийняття християнства, до того ж із тлумаченням неясних місць. На ньому в давнину ворожили, і текст так званого гадательного Псалтиря, у якому до кожного псалма додавали різні життєві поради, був відомий уже в XI столітті. Псалтир був однією з найдавніших білорусько-українських друкованих книг *Франциска Скорини* та *Івана Федорова*¹.

¹ Франциск Скорина, Іван Федоров – видатні східнослов'янські першодрукарі.

Цю книгу віками використовували як шкільний підручник, читали над хворими та померлими. Цитати з Псалтиря трапляються в українській літературі вже з XI століття і до найновіших часів. Українською мовою його перекладали Іван Пулюй (1903), о. Олександр Бакинський (1903), Михайло Кобрин (1936, 1941), Іван Огієнко (митрополит Іларіон) (1962), Іван Хоменко (1963) та ін.

Важливими книгами для давнього суспільства були і Євангелія.

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Євангеліє» – грецьке слово, яке спочатку означало дар, нагороду за добру звістку, а згодом увійшло в ужиток у значенні благої звістки – благовісту. Добра звістка для християн – одкровення про спасіння, про Новий Заповіт (тобто новий союз) Бога з людиною, про спокуту сином Божим гріхів людства, його хресну жертву, про церкву, засновану ним на землі, про нове, благодатне життя, про обожнення людини. Отже, Євангеліями називають книги про земне життя і вчення Ісуса Христа.

В українській літературі вагомим надбанням стали євангелія, перекладені церковнослов'янською мовою з елементами давньоукраїнської, серед яких найвідоміші – Остромирове та Пересопницьке євангелія.

Саме на Пересопницькому євангелії з 1991 року присягають президенти України.

Чому, на ваш погляд, глава держави присягає саме на цій книзі?

Важливими для християнського віровчення книгами були й Апостоли.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Апостол – скорочена назва сакральних книг, у яких описано діяння дванадцяти учнів Христа. Ці книги призначені для щоденних богослужінь.

Львівський Апостол 1574 року, або «Діяння та послання апостольські», традиційно вважають найдавнішою точно датованою книгою, надрукованою на українських землях. Видав Апостол визначний першодрукар Іван Федоров на власні та зібрані львівськими міщанами кошти.

Дуже цікавий примірник Апостола 1574 року з великим вкладним записом Катерини Іванівни Вишневецької-Ходкевич, сестри славнозвісного Дмитра Вишневецького, якого ототожнюють з героєм народної пісні Байдою. Запис зроблено 1575 року. Очевидно, Вишневецька отримала Апостол безпосередньо від самого Івана Федорова. Примірники Апостола є практично в усіх найбільших книгозбірнях України та інших країн світу.

Як ви вважаєте, чому найбільші бібліотеки світу збирають і вивчають давні тексти?

Варто згадати і про перекладачів Біблії, адже в нашу культуру Біблія прийшла саме завдяки блискучим перекладам рідною мовою.

У XIX столітті Григорій Квітка-Основ'яненко в Харкові, а Маркіян Шашкевич – на Галичині (вивчати їхню творчість ви будете згодом)

майже одночасно починають перекладати уривки з Нового Заповіту українською мовою. Цікаве видання – «Псалми, переложені на малоруское наречіє» професора Михайла Максимовича, першого ректора Київського університету Святого Володимира (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Видатна пам'ятка XIX століття – переклад Євангелія та «Діянъ апостолів», що його зробив Пилип Морачевський. На жаль, Синод заборонив друкувати переклад Євангелія українською мовою. Тільки 1906 року під тиском революційних подій цей переклад було опубліковано.

Письменник Пантелеймон Куліш разом з видатним ученим Іваном Пулюєм спільними зусиллями перекладають майже весь кодекс Біблії.

Євангеліст Лука. Гравюра з Апостола. 1574 рік

Це був перший повний переклад Біблії з єврейських і грецьких текстів українською новітньою мовою. Частинами його друкували у Львові й у Відні. Проте під час пожежі згорів рукопис перекладу Старого Заповіту. Невтомний Пантелеймон Куліш удруге взявся за цю працю, та, на жаль, не встиг закінчити її. Завершили переклад Іван Пулюй і письменник Іван Нечуй-Левицький (він переклав Псалтир). Право власності на переклад здобуло Британське біблійне товариство, яке вперше видало Біблію українською мовою 1903 року. В Україні ж ці видання були заборонені. Згодом Британське біблійне товариство замовило Іванові Огієнку (митрополитові Іларіону) новий переклад канонічної Біблії 1936 року, оскільки наклад видання Біблії в перекладі Куліша–Пулюя вже розійшовся, а передруковувати його не було сенсу, адже українська мова за цей час суттєво змінилася.

Стокгольмське товариство для поширення Євангелія в СРСР видало 1942 року Новий Заповіт і Псалтир у перекладі професора Івана Огієнка. Його перекладом, перевиданим 1962 року, нині послуговується більшість протестантських церков, частково православна і греко-католицька.

Серед інших відомих перекладів – «Книга Буття», перекладена Іваном Франком, та один з останніх перекладів Біблії, здійснений нинішнім Патріархом УПЦ Київського патріархату Філаретом.

Поміркуйте, чому впродовж віків виникала потреба знову і знову перекладати Біблію, окремі її частини.

Тож ми розпочали тривалу й важливу розмову про вічні духовні цінності людства, завдяки яким людина може і повинна йти у світ з мудрою головою та ясным поглядом, любити життя, шанувати людей,

свою землю, культуру, мову. А продовжуватимемо її завдяки тим, хто цю мудрість переосмислював у своїй творчості, намагаючись допомогти нам пізнати найпотаємніші глибини буття, – Григорієві Сковороді, Тарасові Шевченку, Пантелеймонові Кулішу і багатьом-багатьом іншим.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть найдавніші рукописні книги Київської Русі.
2. З яких двох частин складається Біблія? Коротко схарактеризуйте кожну з них.
3. До яких частин Біблії належать вивчені вами легенди і про що в них розповідається?
4. Хто з письменників, учених, релігійних діячів перекладав Біблію українською мовою?

Міркуємо

1. Які рукописні книги Давньої Русі називались Ізборниками?
2. Обґрунтуйте прикладами з вашого життя чи з життя ваших друзів справедливість і мудрість притчі про блудного сина.
3. Перекажіть і прокоментуйте притчу про сіяча.
4. Закінчіть розпочате висловлювання: «Більшість талановитих українських письменників зверталися до Біблії, перекладали її українською мовою, використовували біблійні мотиви у своїй творчості, тому що...».

Аналізуємо

1. Використовуючи знання з історії України, схарактеризуйте епоху, коли в Україні з'являлися перші друковані книги.
2. Зіставте легенду про створення світу Богом і свої знання з біології. Як пояснити співіснування біблійної легенди і теорії Чарльза Дарвіна?
3. Які моральні чесноти визначає в житті людини Біблія? Назвіть їх, прокоментуйте свою відповідь, підтверджуючи її посиланнями на біблійні тексти.
4. Поясніть, чому до основоположної релігійної книги, якою є Біблія, було додано «Пісню над піснями».
5. Подивіться на географічну карту і поясніть, навіщо Бог змусив євреїв сорок років блукати пустелею, не дозволивши за короткий час пройти незначну відстань від Єгипту до Палестини.
6. Поясніть, чому Біблія – духовне надбання Сходу – стала осердям релігійного життя християн різних частин світу.

Дискутуємо

1. Доведіть чи спростуйте думку, що давня література вплинула на весь подальший розвиток українського красного письменства.
2. Висловіть власну думку з приводу того, чому Біблія та окремі її частини були найпопулярнішими серед перших перекладних і друкованих книг в Україні.
3. Використовуючи знання з історії України, а також ресурси інтернету, спробуйте визначити, чим відрізнялася християнська релігія від вірувань наших далеких пращурів.
4. Спробуйте пояснити значення понять «віра», «надія», «любов», «гріх», «покута», «рай», «пекло». Свою точку зору аргументуйте.

РОБОТА В ГРУПАХ

Підготуйте повідомлення про найдавніші літературні й релігійні пам'ятки інших народів, зокрема такі: Коран, Махабхарата, І-Дзин (Книга змін), Авеста, Веди, епос про Гільгамеша. Для цього скористайтеся довідковою літературою з бібліотеки, працюйте в Інтернеті, проконсультуйтеся з фахівцями.

Проаналізуйте, що спільного мають усі ці нетлінні духовно-мистецькі пам'ятки і чим вони різняться. Які особливості кожного тексту?

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Пропонуємо підготувати для учнів молодших класів розповідь про Біблію (на 10–15 хв), про легенди, з якими ви щойно ознайомилися, притчі. Доберіть до своєї розповіді ілюстрації, продемонструйте різні видання Біблії. Обов'язково складіть план такої бесіди й погодьте його з учителем.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Із запропонованих крилатих висловів, що народилися з біблійних текстів, оберіть той, який вам до вподоби, і напишіть коротеньку історію з життя, стосовно якої доречно було б ужити цей вислів.

Адамове ребро – жартівливе найменування жінки.

Адамові діти – рід людський, нащадки першої людини.

Блудний син – людина, що розкаялася у своїх помилках.

Вавилонське стовпотворіння – збіговисько, шум, безлад.

Всесвітній потоп – страшна катастрофа, лихо.

Обітована земля – багатий край, сподівана мета.

Ви також можете дібрати власні крилаті вислови, що запам'яталися вам під час читання Біблії.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Притча – невелика за обсягом повчальна алегорична оповідь, максимально типізована, побудована за принципом аналогії. Сюжет притчі прямо підпорядкований її моралізаторській частині. Притча може мати прозову, поетичну чи драматичну форму. У ній розкриваються важливі етичні, естетичні, філософські настанови. Притча має символічний підтекст. Основне призначення цього твору – пояснити, як людина повинна чинити в певній ситуації. Біблійні притчі використовуються для вираження духовних настанов в алегоричній формі.

До жанру притчі зверталися такі українські письменники, як Пантелеймон Куліш, Іван Нечуй-Левицький, Григорій Квітка-Основ'яненко, Іван Франко, а Тарас Шевченко створив навіть серію ілюстрацій до притчі про блудного сина.

Визначте ознаки жанру притчі у прочитаних вами творах.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Біблійні сюжети у світовій літературі чи не найпопулярніші, а твори на біблійні мотиви давно увійшли до класики. Якісь із них ви вже прочитали, з деякими ознайомитеся в старших класах. І йдеться не лише про літературу. Адже геніальні літературні шедеври надихали композиторів творити музику, живописців – писати полотна...

Серед світових шедеврів на біблійні мотиви – «Божественна комедія» Данте Аліґ'єрі, поема Джорджа Гордона Байрона «Каїн», Йоганна Вольфґанґа Ґете «Фауст». Перлини світового малярства – графічні шедеври Доре, який ілюстрував більшість біблійних сюжетів, полотна Мурільйо, Караваджо, Тінторетто, Рафаеля – цей перелік можна довго продовжувати. Зокрема, «Повернення блудного сина» – краща з картин геніального голландського художника Рембрандта.

Поцікавтеся, які твори світової музичної класики пов'язані з біблійними мотивами та сюжетами.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Прочитайте бувальщину про славетного першодрукаря Івана Федорова, у якій знайдете відомості про нього самого, його характер, а також перегуки з біблійною притчею про сіяча.

«Коли першодрукарі Іван Федоров і Петро Мстиславець, звинувачені в ересі, змушені були тікати з Москви, притулок їм надав великий гетьман литовський Григорій Ходкевич. Та недовго й тут працювали першодрукарі. Мстиславець з невідомих причин переїхав у Вільно, а Федорову Ходкевич незабаром запропонував залишити друкарську справу й займатися хліборобством.

Федоров на це відповів так: «Не випадає мені проводити дні свого життя за ралом – займатися сіянням зерен житніх: духовні зерна повинен я розсівати по світу, не рало у мене в руках – художество».

І залишив гетьмана. Чимало злигоднів перетерпів друкар, поки дістався до Львова, а потім до Острога, звідки й розсіялися його «духовні зерна» і дали буйні сходи».

Із книги «Цікаві бувальщини»

Прокоментуйте цю історію. Як у ній переосмислена біблійна притча про сіяча? Як ця ситуація характеризує Івана Федорова?

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Історія православної церкви в Україні: Зб. наук. праць. – К., 1997.
2. Історія релігії в Україні: Навч. посібник / За ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К., 1999.
3. Біблія. – К., 2004.
4. Повернення до Божого Храму. – К., 2004.
5. *Ісаєвич Я.Д.* Літературна спадщина Івана Федорова. – К., 1989.
6. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1993.
7. *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000.

ПАМ'ЯТКИ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КНЯЖОЇ РУСІ-УКРАЇНИ

Як хочеться розсунути межі літопису...

Побачити, що там!

Та ми до кінця не освоїли ще й цього ма-
терика нашої першої історії, тому кожне
нове його прочитання має розглядатися
як наближення до вичерпнішого знання
початків нашої великої історії...

Павло Загребельний

ЛІТОПИСИ ЯК ІСТОРИКО- ХУДОЖНІ ТВОРИ

Оригінальна література Київської Русі X – середини XIII століття є органічною частиною духовної культури всього слов'янського світу. Перекладна література і традиції народної словесності дали початок українському літописанню, проповідницькій, агіографічній (житійній) літературі.

У цей час відбулося становлення світського писання, зокрема з'явилися такі шедеври давньої літератури, як «Повчання дітям» Володимира Мономаха, «Слово про похід Ігорів» та ін. Давньоруські книжники – Нестор Літописець, проповідники Іларіон, Кирило Туровський, ігумен Данило, монастирські літописці Симон і Полікарп, десятки анонімних авторів – торували нелегкий шлях, збагачуючи ідейно-тематичну й жанрову розмаїтість давньоруського письменства та вводячи його у світовий літературний процес.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Літопис – це жанр історично-мемуарної прози, у якому в хронологічному порядку, порічно записували події, а також фрагменти міфів, житій святих, легенд, ораторської прози, дружинного епосу тощо. Літопис за своєю структурою нагадує різножанровий, різностильовий колаж. Літописи є пам'ятками київоруського періоду.

З найдавнішого київського літописання найвідоміші три пам'ятки – *Початковий літопис* (1093), «*Повість временних літ*» (1113) та *Київський літопис* (1200).

Осередком творення оригінальної літератури княжої доби була Києво-Печерська лавра. Спершу це був монастир. Його заснували 1051 року монахи Антоній і Феодосій у печерах біля літньої княжої резиденції

Триптих «Богоматір з Антонієм і Феодосієм». Києво-Печерська лавра.
Близько 1470 року

Берестове поблизу Києва. В XI столітті монастир став центром утвердження християнства в Київській Русі. У XII столітті монастир отримав статус лаври, тобто великого православного монастиря, що підпорядковувався у своїй діяльності найвищій церковній владі. У XVIII столітті Києво-Печерська лавра стала найбільшим церковним феодалом в Україні, якому було підпорядковано багато дрібних монастирів і так звані пустоші (зокрема, Китаївська, Микільська та інші під Києвом) з їхніми угіддями й кріпаками. У стінах лаври перекладали церковнослов'янською мовою і переписували твори іноземних авторів. Саме тут було укладено славнозвісну «Повість временних літ», а в XIII столітті – Києво-Печерський патерик – пам'ятку, що стала основним джерелом історії Києва.

«Повість временних літ»

«Повість...» стала епохою не тільки в культурному житті Київської Русі.

Вона наклала відбиток на все наступне літописання східних слов'ян.

Літописці майбутніх поколінь... ставили минуле в приклад сучасникам.

Олекса Мишанич

«Повість временних літ» є окрасою давньої української літератури. До речі, саме вона дала назву жанру літопису, бо починається словами: «В літо...». Ця пам'ятка об'єднала в собі документи, перекази, легенди, оповіді, дружинний епос, записи візантійських хронік. Першу редакцію¹ цієї повісті уклав чернець Нестор на основі попередніх

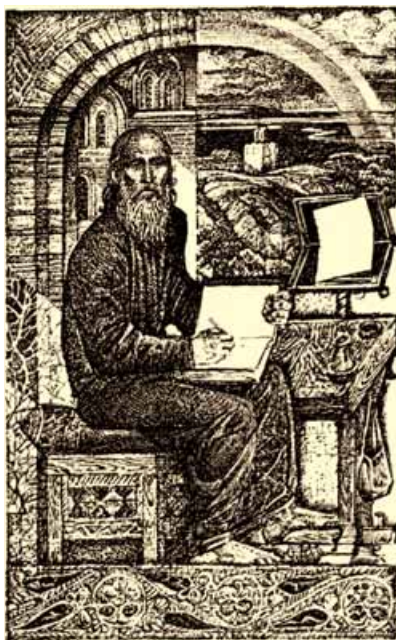
¹ Редакція – тут: варіант якого-небудь літературного чи музичного твору або окремої його частини.

літописних зведень, авторами яких були книжник Никон та ігумен Києво-Печерського монастиря Іван. У літописі Нестор майстерно поєднав народні перекази й уривки з Біблії, перекладних грецьких і болгарських текстів, свідчення очевидців, власні роздуми.

Другу редакцію уклав за дорученням князя Володимира Мономаха ігумен Видубицького монастиря Сильвестр (1117), третю 1118 року – Мстислав, син Володимира Мономаха.

Поміркуйте, чим була зумовлена необхідність тричі змінювати «Повість временних літ», доповнювати й переписувати її.

Нестор Літописець

Традиційно автором «Повісті временних літ» вважають Нестора, адже його як автора цього твору двічі згадують у Києво-Печерському патерику.

Якими ж вони були, ці давні книжники, що довгими вечорами під мерехтіння свічки виводили на папері хитромудру в'язь¹ старослов'янських літер? Геніальну скульптуру Нестора Літописця створив Марко Антокольський. Нині вона стоїть у Київському музеї російського мистецтва: Нестор, вічно схилений над писанням, з пером у руці, творить щоденний подвиг – записує для нащадків величну історію... і сам навіки входить у неї. У монастирській бібліотеці було знайдено опис зовнішності Нестора: «Нестор Летописец подобием сед, брада не развоилась, на плечах клубук², в правой руке перо, а в левой – четки...». Відомо, що він народився між 1040–1056 роками, найвірогідніше, походив з багатой родини. Був високоосвіченою

людиною, знав кілька іноземних мов. У віці сімнадцяти років його прийняли до Печерського монастиря. Не дивуйтеся, адже в ті часи навіть князівські діти шукали притулку за мурами святої обителі: дехто ховався там від турбот світського життя, дехто самозречено віддавався улюбленій книжній справі. Так учинив і Нестор.

Яким ви уявляєте давнього ченця, книжника, перекладача і переписувача книг? Чим, на вашу думку, відрізняється Нестор від сучасних учених?

«Повість временних літ» укладена за принципом класичного літопису – порічно. Це давало змогу відтворити поступальність історичного розвитку Київської Русі, вносити зміни та доповнення, встановлювати

¹ В'язь – вид старовинного декоративного письма, у якому окремі літери й слова зливаються в суцільний орнамент.

² Клубук – високий циліндричної форми головний убір з покривалом, який носять православні ченці.

генеалогію київських князів, чим особливо переймався Нестор. Пропагуючи загальнодержавні ідеали, автор прославляє тільки тих правителів, які боролися за об'єднання всіх руських земель, уміли «творити мир і блюсти землі Руські», як це вдавалося Ярославові Мудрому чи Володимирі Мономаху.

У якому відомому творі давньої літератури позиція автора щодо цього питання відповідає поглядам Нестора?

Повна назва твору – «Се повісті временних літ звідки почалась Руська земля, хто в Києві перший став княжити і звідки Руська земля стала быть». Як бачите, сама назва налаштовує нас на патріотичний лад – автор наполягає, щоб ми пам'ятали своїх славних предків, пишалися своєю батьківщиною, її величною історією.

Літопис оповідає насамперед про виникнення і розселення слов'янських племен, про їхню роль в історії. Нестор розглядав слов'янські племена та історію Русі як органічну частину історії людства, світу, намагався довести, що Русь була могутньою державою і відіграла ключову роль в історії Європи. Саме тому автор так докладно розповів про становлення Київської Русі, її зовнішню політику, розширення кордонів, військову міць. «Повість временних літ» розповідає і легенду про заснування столиці нашої держави трьома братами-князями – Кием, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю. У літописі возвеличено мудрість княгині Ольги як жінки-державотворця, воїнську доблесть князя Святослава, далекоглядність Володимира, який, передбачивши напрям руху цивілізації, запровадив на Русі християнство. Великою пошаною удостоєно і Ярослава Мудрого передовсім за культурну діяльність – звершення на ниві освіти, науки, зодчества.

«Повість временних літ» була написана в добу князівських міжусобиць після смерті Ярослава, і цей розбрат найбільше гнітив автора. Він з болем споглядав занепад великої держави, від колишньої слави й могутності якої не лишилося й сліду.

Пригадавши історію України цього періоду, доповніть картину соціально-політичного становища Київської Русі, докладніше поясніть, які саме події найбільше тривожили автора.

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Повість временних літ» – не лише історичний, а й високохудожній літературний твір.

Як літературний твір «Повість...» нерозривно пов'язана з фольклором. Автор літопису добре знав і шанував народну творчість, а тому майстерно використав обрядову поезію, змальовуючи побут слов'ян, їхні звичаї, вірування. Народнопоетичними образами сповнена оповідь про віщого Олега, який розгадав хитрощі підступних греків і помер, як і пророкував волхв-язичник, від власного коня. Відгомін фольклорної традиції вчувається в оповіді про помсту княгині Ольги древлянам: вона попросила в мешканців Іскоростеня данину від кожного двору – по три горобці й по три голуби. Потім прив'язала до ніжок птахів запалені віхтики й відпустила – птахи спалили столицю древлян, які

вбили її чоловіка, князя Ігоря. Зразком дружинного епосу є оповідь про князя Святослава. Натхненно розповідається і про хрещення Київської Русі князем Володимиром, зародження слов'янської писемності.

Про що свідчить глибока фольклорна закоріненість літопису?

Якщо в першій частині літопису переважають народнопоетичні мотиви, то в другій, яка охоплює період від XI до XIII століття, домінують книжні мотиви, описано події зі свідчень очевидців або самого автора літопису. Важливо, що саме в цій частині вміщено сказання про створення Печерського (нині Києво-Печерського) монастиря (1051), оповідання про напад половців на Печерський монастир (1096), про спільний похід руських князів проти половців (1107), оповідь про замирення князів. Автор повідав нам і про вбивство князів Бориса і Гліба, про осліплення князя Василька Тербовлянського, що стало страшним свідченням підступної боротьби між князями за владу.

У «Повісті...» майстерно поєднані часові та просторові пласти, жанри фольклорного та книжного походження, що разом становлять єдиний монументальний твір зі своєрідною філософією, з власним трактуванням добра і зла, справедливості й несправедливості, Божої волі, гріха і покарання.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Ідея «Повісті временних літ» – уславити Русь, закликаючи спільно боротися із зовнішніми ворогами, об'єднати руські землі й засудити братовбивчі війни за княжий престол.

Мова літопису сповнена розмовною лексикою, проте водночас виразно проступає нарочита книжність. Твір за живомовною традицією багатий на поетичні звороти, прислів'я, приказки, афоризми: «січа люта», «стріли, як дощ», «зломити спис», «військо стоїть, як ліси»...

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Повість временних літ» засвідчила високий рівень давньоукраїнської культури, стала авторитетною історичною пам'яткою і справила неабиякий вплив на становлення літописання та розвиток національної літератури й культури загалом.

Одним з найцікавіших текстів, вміщених у «Повісті временних літ», був цикл творів під назвою «*Поученіє Володимира Мономаха*». Це унікальний твір, виконаний у формі літопису-автобіографії, який увійшов у літературу під назвою «Повчання Мономаха своїм дітям» і хронологічно охоплює період від 1066 до 1117 року. За змістом він поділяється на дві частини: власне повчання і книгу шляхів Мономаха – короткий літопис його князівських походів і перемог. У повчанні Володимир розмірковує над вічною проблемою добра і зла, праведності й гріха. Звертання Мономаха з повчанням до дітей часом зливається з молитвами до Бога і Богородиці, в яких князь прохає спасіння, порятунку від ворогів, людей, які творять беззаконня, живуть неправдою і підступництвом, а також спасіння від власної гордості та суети мирської.

Володимир Мономах увійшов в історію як найвидатніший політичний і державний діяч Київської Русі останньої чверті XI – першої

половини XII століття. Він енергійно і вміло організовував походи проти половців, непримиренно ставився до усобиць. За його князювання зміцнилися могутність і єдність Київської Русі, поліпшився добробут народних мас, розвивалася культура. Сам князь мав великий авторитет як серед співвітчизників, так і в країнах Західної Європи. (Мати Володимира була дочкою візантійського імператора Костянтина Мономаха; дружина Гіта – дочкою англосаксонського короля Гарольда). Він був високоосвіченою людиною, знавцем перекладної та оригінальної літератури.

Повчання Мономаха не абстрактні, добродесність дітей, на його думку, допоможе їм жити по справедливості, думати про бідних, сиріт і удовиць, не дозволяти сильним зневажати інших людей. Мудрий князь наголошує на швидкоплинності земного життя і слави.

За вірець молодим князям Мономах пропонує взяти батька Всеволода, який, сидячи вдома, вивчив п'ять іноземних мов, а також себе, який усе життя провів у трудах, не покладаючись на інших ні у великих справах, ні в малих. Не забув він також відзначити і своє добре ставлення до бідних людей.

Отже, у своєму «Повчанні...» Мономах змалював ідеальний образ мудрого і справедливого князя, яким бажав бачити не лише своїх синів, а й князів-васалів. В умовах постійних князівських чвар і міжусобиць звернення Мономаха було злободенним, але мети своєї не досягло. Ні за часів Мономаха, ні після них Русь не мала такого ідеально справедливого правителя.

У «Повчанні...» Володимира Мономаха виразно помітні три частини, які композиційно пов'язані між собою.

У *вступній частині* Володимир Мономах засвідчує своє авторство твору, написаного не тільки для власних дітей, а й для інших читачів як порада в практичній діяльності. Згадує він і про причину, яка спонукала його взятися за перо, – рішучу відмову брати участь у князівських чварах та душевний неспокій у зв'язку з порушеннями братами-князями мирних договірних умов.

У *дидактичній частині* Володимир Мономах повчає дітей у дусі християнської моралі: стерегтися гордині, слухатись старших, шанувати молодих, дбати про убогих, сиріт і вдів; не давати клятв без потреби, а давши – твердо їх дотримуватись, не покладатись ні на тіунів, ні на слуг, ні на воевод, а входити в усі подробиці життя; остерігатись брехні, пияцтва і розпусти; поважати жінок, але й не давати їм влади над собою; бути пильним під час походів, жити одним життям з дружинниками.

Великим злом, як повчає автор, є лінощі, які гублять людину. Взагалі князь мусить бути уособленням справедливості й усіх чеснот, не

Князь Володимир Мономах

боятися праці, робити все залежне від нього в ім'я збереження і зміцнення рідної землі.

Дидактичну частину повчання автор підкріплює *автобіографічною*, щоб на основі власного життя застерегти дітей від нерозважливих учинків. Він добровільно поступився Олегові Чернігівським князівством; відмовився від участі у змові братів проти Ростиславичів; здійснив 83 тільки великих походи; уклав 19 мирних угод з половцями, відпустив з полону близько 100 їхніх князів, а найлютіших на осторогу перебив.

Звичайно, праці, подібні до «Повчання...», не пишуться з будь-якого приводу і тим більше для досягнення якогось пропагандистського ефекту. Це, по суті, духівниця Мономаха. Вона могла бути написана, найімовірніше, у 1117 році. Напевно, саме як заповіт і слід розглядати твір Мономаха. Готуючись до переходу в інший світ, великий київський князь підсумував у такий спосіб своє бурхливе життя.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть героїв «Повісті временних літ». Коли і де саме відбуваються події, описані в цьому творі?
2. Опишіть, яким у вашій уяві постає Нестор Літописець.
3. Пригадайте, що вам відомо про Києво-Печерську лавру.

Міркуємо

1. Доповніть інформацію з історії Києво-Печерського монастиря сучасними відомостями про нього. Скористайтесь Інтернетом, відвідайте саму лавру, попрацюйте в бібліотеці, поспілкуйтеся зі священиком місцевої церкви.
2. Доведіть або спростуйте думку, що «Повість временних літ» є унікальною пам'яткою давньоукраїнської літератури.
3. Чому в першій частині літопису переважають фольклорні мотиви?

Аналізуємо

1. Проаналізуйте наукову й загальнокультурну цінність відомостей, записаних Нестором у «Повісті временних літ».
2. Доберіть епіграф до «Повісті временних літ». Проведіть міні-конкурс на кращий епіграф до твору.
3. Чому, на вашу думку, Нестор Літописець долучив до свого літопису «Повчання дітям» Володимира Мономаха?

Дискутуємо

1. Схарактеризуйте жанрові особливості «Повісті временних літ».
2. Доведіть або спростуйте думку, що мета житійних творів давньої літератури – привернути увагу віруючих до певних християнських осередків, святинь.
3. У чому полягає історичне значення «Повісті временних літ»? Свою думку аргументуйте.
4. Наскільки актуальне сьогодні «Повчання...» Володимира Мономаха? Свою думку доведіть.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Створіть аудіовізуальний альбом «Храми та святині України». Для цього оберіть кілька найвизначніших, на вашу думку, святинь, доберіть історичні матеріали, зображення, відеоматеріали, відповідний музичний супровід, укладіть карту культурно-релігійних пам'яток нашої держави. Презентуйте свій проект у молодших класах, влаштуйте конкурс таких проектів між паралельними класами.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Створіть літопис вашої школи. Зустріньтеся з випускниками попередніх років, візьміть інтерв'ю в керівників школи, перегляньте архіви, а якщо вашу школу збудували нещодавно, започаткуйте такий літопис і передайте традицію його ведення наступникам – учням молодших класів.

Повірте, вас неодмінно згадають добрим словом, адже ви збережете для нащадків історію вашого навчального закладу!

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

На території Києво-Печерської лаври з XI століття проводилося масштабне будівництво (Успенський собор, Троїцька надбрамна церква). Наприкінці XII століття навколо лаври було зведено оборонні стіни, проте вже 1240 року їх було зруйновано під час нападу Батия. У 1698–1701 роках спорудили нові фортечні стіни з бійницями й баштами. У 1731–1744 роках споруджено велику лаврську дзвіницю, висота якої – 96,52 м. На території лаври поховано багато видатних осіб, зокрема, біля трапезної церкви – генерального суддю українського війська Василя Кочубея і полтавського полковника Івана Іскру, у церкві Спаса на Берестові – засновника Москви Юрія Долгорукого.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. *Гайдай Л.* Історія України в особах, термінах, назвах і поняттях. – Луцьк, 2000.
2. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови та Р. Шуста. – К., 1993.
3. Історія Русів / Переклад І. Драча. – К., 2003.
4. Патерик Києво-Печерський / Переклад та прим. І. Жиленко. – К., 2001.
5. Писемність Київської Русі і становлення української літератури. – К., 1988.
6. Повість минулих літ / Переклад В. Близнаця. – К., 1989.

«У ВІКАХ БЕЗСМЕРТНЕ “СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ”»

Сама собою та схожість, яку ми знаходимо між поетичною пам'яткою давноминулих часів – «Слово про похід Ігорів» – і всіма шедеврами сучасної слов'янської поезії, незмінно свідчить про вічну нев'янучу красу цієї поеми. Всі картини намальовані з натури, всі герої взяті з життя, і доти, поки незмінними лишаються слов'янська природа й слов'янський характер, поема ця по праву буде вважатися національною і завдяки своїй правдивості збереже навіть певною мірою свою актуальність.

Адам Міцкевич

«Я П'Ю ІЗ БИТВИ ГРОЗОВОЇ...»

Сива давнина... Оповита серпанком таємничості історія Київської Русі, величної держави, яка була серцем тогочасної Європи, через яку простягалися шляхи із півночі на південь, із заходу на схід...

Прислухайтесь: гуде земля сотнями кінських копит. То виступив зі своїм військом у похід завзятий і хоробрий воїн князь Ігор.

Придивіться: яскравий сонячний день поступово блякне, лягають докруг зловісні тіні, холодний дрозж проймає навіть загартованих вояків: то немовби чорним запиалом закрилося сонце.

Відчуєте: несподівано різко запах степ чебрецем і полином, затремтіли наполохані птахи, тривожно закричали звірі, передчуваючи біду.

Таким був початок походу, якому судилося стати піснею пісень давньої української літератури, – походу князя Ігоря проти половців, хижих і зухвалих степових кочівників, які сіяли смерть і горе на землі нашій...

До яких образів ми щойно звернулися? Які з них вам найлегше ідентифікувати, зрозуміти, створити у своїй уяві?

Історія українського письменства сягає у глибину віків. Звідти прийшли до нас увінчані славою герої, які досі будять наше приспане сумління, суворими очима дивляться прямо в душу і запитують: чи не даремно віддали вони свої життя за свободу рідної землі, боронячи її від ворога лютого, підступного, хижого? Їхня духовна сила і могутня волювність, прагнення і світлі сподівання збереглися, на щастя, у вицвілих рядочках літописів, списаних загадковою старослов'янською в'яззю.

І якщо поринути в ті унікальні письмена, чуються голоси відважних князів, і квилить чайкою вірна Ярославна, і тихо шепоче степовий полин, і гудуть кінські копита, віщуючи перемогу доблесному воїнству руському...

На жаль, збереглася лише незначна часточка рукописної літератури. Палала вона в пожежах, була розграбована або навмисно знищена ворогами...

Уціліло в основному те, що було вивезено з України чужинцями або *«емігрантами, які йшли шукати спокійніших і ситніших пристановищ під час бур, що спадали на Україну»* (Михайло Грушевський). Поверталися ці коштовні пам'ятки іноді навіть випадково, а більшість зникла безслідно...

А які пам'ятки давньої літератури інших країн ви знаєте? Чи в усіх літературах світу, на вашу думку, так драматично зникали літописи й інші книжкові раритети¹? Наведіть конкретні приклади, а також обставини, за яких знищувалися історичні пам'ятки.

На щастя, зберігся безцінний скарб – «Слово про похід Ігорів» – героїчна поема про невдалий похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича на половців 1185 року.

* * *

Кінець XVIII століття. Невеликий затишний будинок. У заповненій книжковими скарбами бібліотеці відомий збирач старожитностей і літературних пам'яток граф *Олексій Мусін-Пушкін*, сидючи за письмовим столом, гортає жовтаві, крихкі від часу сторінки щойно придбані в колишнього архімандрита² Спасо-Ярославського монастиря рукописної збірки. Несподівано його знахідка перетворюється на справжнє відкриття: серед збляклих сторінок давно ніким не читаного рукопису немовби оживає напис: «Слово про похід Ігорів».

Як, на вашу думку, зберігся і був віднайдений рукопис?

Учений поринув у читання. І заграли відблиски сонця на шоломах стародавніх воїнів, забряжчала зброя хороброї дружини, що вирушала в похід на споконвічних ворогів Київської Русі – половців. А попереду на баскім коні – красень-князь Ігор, хоробрий, відважний, та нерозважливий син Русі.

А потім – бій, відчайдушний, запеклий. Полон і щасливе повернення на батьківщину.

Перегорнуто останню сторінку рукопису. Радість відкриття сповнила знаного бібліофіла³: він зрозумів, що мусить зберегти для нащадків безцінну знахідку. Граф замовив декілька копій, одна з яких збереглася в бібліотеці Катерини II. Учені, попрацювавши над рукописом, підготували його до видання. І 1800 року «Слово...» відкрило свої таємниці людству.

¹ Раритет – цінна рідкісна річ.

² Архімандрит – найвище духовне звання в монахів; титул ігумена монастиря.

³ Бібліофіл – людина, яка захоплюється збиранням книжок, книголюб.

Відтоді почалося його друге життя...

Чому саме твори давньої літератури є неоціненним скарбом для кожної нації? Що, окрім власне літературного надбання, ми бачимо в таких знахідках? Які ще таємниці вони нам відкривають? Які науки живляться відомостями давніх літературних шедеврів?

Цю чудову поетичну пам'ятку спершу досліджували такі знавці давніх рукописів, як *М. Бантиш-Каменський*, *М. Карамзін*. На превеликий жаль, рукопис згорів разом із величезною бібліотекою Мусіна-Пушкіна під час пожежі в Москві 1812 року. Тоді тривала війна з Наполеоном.

Невідомий автор, здавалося б, міг обрати для свого твору якусь героїчну сторінку з історії Київської Русі. А він вибрав темою невдалий похід Ігоря. Чому? А тому, що мудрий співець прагнув дати урок політичної мудрості князям, які своїми міжусобицями знекровлювали рідну землю, штовхали її до загибелі. Адже тільки єдина Русь могла спинити орди хижих кочівників, які сунули звідусіль.

Як ви розумієте поняття «єдність держави»? Наскільки воно важливе й актуальне нині?

Сюжет та історична основа твору. Ігор Святославович, новгород-сіверський князь, воїн затятий і звитяжний, а проте нерозважливий, вирушив у похід із нечисленною дружиною. Поруч на конях їхали битися з половцями його син Володимир, князь Путивльський, і племінник Святослав Ольгович, князь Рильський.

Тяглася довга військова валка просторами Русі. Але у верхів'ях Дінця мусила спинитися – несподівано щезло сонце і землю оповили тривожні, загрозливі сутінки. Не в одного воїна защеміло серце: страшною була пересторога, повір'я віщувало лихо, найпевніше – поразку.

Але відчайдушний Ігор не повірив у знамення і рушив далі. Високе усвідомлення честі воїна, устремління до об'єднання князів, хоча б і власним прикладом, бажання відвернути небезпеку від своєї землі – ось що керувало вчинками князя-воїна, князя-політика, князя-патріота.

Трапилося це затемнення 23 квітня 1185 року, а 10 травня Ігореве військо зустрілося з половцями. Спершу русичі здобули перемогу. Але наступного дня половці обступили руське військо, як густий бір. І тоді почалася битва не на життя, а на смерть. Здавалося, вся половецька земля стала проти Ігоря. Князя було поранено, а потім узято в полон. Княжа дружина билася відчайдушно. Три доби тривала жорстока січа¹ – Ігор намагався пробитися зі своїм військом назад до Дінця. Але сили були нерівні. У полон потрапив і син Ігоря, Володимир. А князь просив для себе смерті: несила було бачити, як гинуть його воїни. Їх порятувалося лише п'ятнадцять...

Поразка була страшною. Київський князь Святослав Всеволодович, довідавшись про цю трагічну подію, виголосив своє «золоте слово», у якому описав загрозливі наслідки Ігорового походу для Київської Русі: ворота до неї своєю поразкою нерозумний князь відкрив нападникам

¹ Січа – битва, баталія.

надовго. Сам Ігор і дехто з русичів за допомогою хрещеного половчанина Овлура змогли втекти з полону й дістатися додому.

Так закінчується оповідь невідомого автора. Але історична основа твору значно глибша. Міжусобиці князів, які не полишали змагань за землю, а надто – за київський престол, настільки розхитали могутність держави, що кочові племена постійно нападали на слов'янські землі, захоплюючи в неволю людей, грабуючи й нищачи все на своєму шляху. Траплялося навіть, що дехто з князів укладав спілку з жорстокими кочівниками проти власних братів-спадкоємців – такою нестримною була жаждоба влади. Ось проти чого гнівно лунав голос невідомого автора «Слова...», бо істинний патріот розумів і причини, і наслідки того, що відбувалося.

Композиція і жанр твору. Композиція «Слова...» надзвичайно динамічна. У вступі автор розмірковує над тим, як описати, передати трагізм подій, як донести до сучасників і нащадків провідні ідеї, заради яких він, власне, і взявся за перо.

Основна частина включає кілька сюжетно завершених, проте об'єднаних спільним задумом оповідань: виступ Ігоревої дружини, похід, сама битва на річці Каялі, «золоте слово» Святослава, плач Ярославни і, нарешті, втеча князя з полону. Композиція характеризується також унікальним поєднанням двох начал: епічного й ліричного. До епічного належить сама державницька тема, політичні міркування про долю Київської Русі, власне опис самого походу і битви. Ліричне начало виявляється в змалюванні дружини Ігоря Ярославни, князів, почуттів і переживань героїв.

Кінцівка твору – уславлення Ігоря, його дружини, інших князів.

Цікавою особливістю композиції «Слова...» є відсутність чіткої хронологічної послідовності викладу подій. У розповідь вплітаються спогади автора про минулі події, про те, що відбувалося в цей час в інших містах – Києві, Путивлі, ліричні відступи, сповнені мудрих і розважливих міркувань автора.

Поміркуйте, чим викликана така авторська побудова тексту.

Твір невідомого давнього автора поєднує в собі елементи двох жанрів – поетичного та прозового. В епічну оповідь про Ігорів похід вплітається поетична мелодія плачу Ярославни. Перші дослідники, які вивчали рукопис, назвали «Слова...» героїчною піснею. Сам автор визначив її як слово (приклад ораторського жанру), адже твір, очевидно, виконували речитативом¹, швидше за все в супроводі гуслів. Називав автор свій твір і повістю, хоча ви розумієте, що його визначення повісті навряд чи збігалось з нашим сучасним розумінням цього жанру. Нині провідні дослідники цієї перлини давньоукраїнської літератури відносять її до жанру ліро-епічної поеми завдяки потужному струменю поетичності, ритмічній будові тексту, високій емоційності.

Образна система «Слова...». Унікальною особливістю твору є те, що авторові вдалося відобразити неповторну єдність людини, природи,

¹ Речитатив – наспівне декламування твору.

всесвіту. Все довкола головного героя рухається, діє, страждає, переживає, радіє, застерігає. І природа, і рідна земля – не абстрактні, а конкретні образи, живі, одухотворені, опоетизовані, персоніфіковані.

Центральним образом твору є Руська земля. Про що б не говорив невідомий автор, які б події не змальовував, усі його помисли, сподівання спрямовані до рідної землі, держави величної і сильної, матері відважних і волелюбних русичів – наших далеких предків.

Неосяжні простори Руської землі автор «Слова...» ніби оглядає з висоти пташиного польоту, відчуває її як живий організм. Обшири рідної землі він охоплює художнім відтворенням подій у різних її кінцях: низькорослі половецькі коні іржуть за прикордонною річкою Сулою; Ігор веде свої полки до Дону великого; у Криму звістці про поразку Ігоря радіють; у Києві Святослав бачить поганій сон і виголошує «золоте слово»; Карпати підперті залізними полками Ярослава Галицького; повернення Ігоря з полону вітають своїм співом дівчата.

На тлі безмежної Руської землі гіперболізується¹ і могутність її хоробрих синів: не віриться, що можна перемогти богатиря-ратоборця Всеволода; не можна спинити Володимира Мономаха, який усе своє життя провів у переможних битвах із зовнішніми ворогами Руської землі; для недругів батьківщини зачинив ворота на Дунаї Ярослав Осмомисл.

У «Слові...» оживає й давня слов'янська міфологія, тому такими яскравими, поетичними, зримими постають і пейзажі. Сили природи уособлені в образах язичницьких богів – Дажбога, Хорса, Стрибога. Загалом, образи природи є важливим елементом характеристики персонажів поеми.

Природа, як це неповторно змальовано в поемі, співчуває учасникам походу. Характерно, що на початку твору картини природи забарвлені в похмурі тони (*«Сонце тьмою йому путь заступало; ніч, стогнучи йому грозою, птаство побудила; лютий свист піднявся поблизу», «орли клетотом на кості звірів кличуть»*). Напередодні поразки Ігоря настає кривавий світанок з чорними хмарами, що символізують половецькі орди. А допомагаючи князеві втекти з полону, природа ніби перетворюється, набирає світлих, радісних тонів (*«солові веселими піснями світання провіщають»*). А потім яскравим літнім сонцем зустріла Ігоря батьківщина.

Автор поеми вплітає елементи пейзажу і в ліричні відступи: у міркуваннях про вину перед Руською землею князя Олега «Гориславича» народжується образ спустошеного поля, яке давно не чуло голосу орача, квітуча земля перетворилася на пустелю...

Світ природи дав письменникові матеріал для багатьох засобів образності: метафор, гіпербол, порівнянь. Автор поеми прагне зблизити батальні сцени з грізними явищами природи.

Князь Ігор – головний герой поеми – викликає двоякі, суперечливі почуття. Чи не так? З одного боку – це хоробрий, мужній воїн, патріот, якому небайдужа доля вітчизни. З другого – нерозважливий, славо-

¹ Гіперболізувати – тут: перебільшувати з метою виразності; прибільшувати.

любний і недалекоглядний князь, який своїм зухвалим походом лише погіршив становище вітчизни.

А що переважає у вашому ставленні до Ігоря – симпатія чи докори? Якими характеристиками його наділяє автор?

В образі князя Ігоря автор втілює найкращі риси лицаря й патріота: як справжній воїн, він надає перевагу смерті перед полонем. Слова відважного князя *«лучче потягнем бути, аніж полоненим»* стали крилатими. Нехай і про нерозважливу, проте виняткову мужність Ігоря свідчить і той факт, що він знехтував страшним для тогочасної людини знаменням – затемненням сонця.

За необачним князем тужить уся Руська земля. І це передано автором із надзвичайною майстерністю, поетичністю. Зверніть увагу на уривок, у якому йдеться про втечу Ігоря з полону: навіть звірі, птахи, природа допомагали йому порятуватися. Отже, не плакала б уся Русь за князем, який не зажив би народної любові. «Соколом» називали Ігоря – і недаремно.

Прокоментуйте цю характеристику. Якою мала бути людина, яку називали так і прості люди, і князі?

Не менш цікавим постає в поемі образ київського князя Святослава. Слава про його ратні подвиги ширилася далеко за межами Русі. Адже саме він нещодавно одержав блискучу перемогу над половцями, «наступив на землю Половецькую».

Автор змальовує князя Святослава мудрим політиком і державним діячем. Він патріот і благородна людина, що живе інтересами держави. У його словах – заклик до єдності, до порятунку вітчизни: *«За землю Руськую, за рани Ігореві, сміливого Святославича»*. Чому, розуміючи провину Ігоря, він віддає належне мужньому воїнові?

Чи відповідають, на вашу думку, історичним джерелам образи князя Святослава й інших князів? Чи це лише власна оцінка автора поеми?

І, нарешті, найпоетичніший образ нашої літератури – красуня Ярославна, що силою свого кохання, вірою порятувала коханого князя з полону. Її плач став уособленням туги всієї землі Руської за полеглими воїнами. Він звучить у віках, переливаючись у талановиті переспіви українських класиків. Упродовж століть плакала князівна словами Тараса Шевченка й Павла Тичини, Андрія Малишка й Максима Рильського, Івана Франка, Юрія Федьковича та багатьох інших.

Дочка галицького князя Ярослава Осмомисла Єфросинія Ярославна була гідною свого чоловіка. Вона зверталася до небесних стихій, до вітру і Дніпра, до величного Сонця, благаючи про порятунок, бо над усе бажала повернення додому мужніх воїнів, коханого чоловіка.

Чому саме до цих стихій зверталася князівна? Що ви знаєте про вірування давніх слов'ян? Якими силами наділяли вони планети, стихії, ідолів?

І саме сили природи допомогли Ярославні, потужні стихії підкорилися душевному поривові великої княгині. Долетіли її слова і до вітру буйного, що шугав у високості, і до Дніпра могутнього, що котив свої

хвилі до моря далекого, і до Сонця великого, що пробачило неслухняному князеві, який не послухав перестороги...

Цей образ жінки, закоханої і смутної, устами якої автор висловив усю тугу і скорботу Русі за полеглими воїнами, всю крихку надію на їхнє повернення, навіки закарбувався в національному духовному пантеоні.

Ілюстрація до твору В. Лопати

Які епізоди «Слова про похід Ігорів» висвітлює ілюстрація?

Ви знаєте, що Ярославна таки дочекалася свого князя. Але зовсім скоро потому померла – в 1187 році...

Не менш важливим для розуміння всіх глибинних вартостей цього твору є образ автора. Він так і залишився невідомим. Учені впродовж століть намагалися з'ясувати: хто ж так довершено, поетично майстерно доніс до нащадків цю драматичну сторінку нашої історії? Визначний дослідник української культури *Іван Огієнко* так висловився із цього приводу: «Автор "Слова про похід Ігорів" був великим українським патріотом».

А ось думка знаного українського вченого *Михайла Максимовича*: «У співці Ігоря вгадується не тільки його сучасник, але й учасник у його нещасливому поході на р. Каялу».

Версій – безліч. Авторами називали Петра Бориславина, київського тисяцького боярина, тогочасного історика і публіциста. Він був відомим противником князівських міжусобиць, бояри в той час активно виступали за об'єднання з метою захисту південних кордонів Русі.

Інша версія, так звана «князівська», називала автором «Слова...» одного із князів, учасників походу, а саме – князя Володимира, брата Ярославни, сина Ярослава Осмомисла. На підтвердження цієї версії вчені висували такі аргументи: автор вільно почувається в князівському колі, знає сильні й слабкі сторони всіх князів, звертається до них «братіє» – як до рівних.

Серед вірогідних авторів були й імена відомого тогочасного галицького співця Митуси, учасника походу Біловода Просовича, іншого брата Ярославни Ольстина Олексича, «премудрого книжника Тимофія», згаданого в літописі 1205 року, простого дружинника з Ігоревого війська...

Невідомий письменник був прихильником сильної князівської влади, спрямованої на припинення сваволі дрібних князів в ім'я єдності Руської землі. Він вважав, що всі князівства Русі в державних інтересах мають бути об'єднані під владою могутнього і мудрого князя. Центром Русі був і залишався Київ. Саме тому в поемі дещо ідеалізовано й образ київського князя Святослава, а Ігор у «Слові...» повертається до Києва, до церкви Богородиці Пирогощії, аби вклонитися князю київському, хоч насправді він з полону подався одразу до Новгород-Сіверського князівства, своєї вотчини.

Наскільки виправданою, на вашу думку, була така позиція автора?

Важливо, щоб ви розуміли ще й те, що це світська, а не релігійна літературна пам'ятка. Автор, на відміну від церковних хроністів, що просто фіксували в літописах і хроніках події, узагальнює, осмислює життя в Київській Русі, критично оцінює минуле й сучасне, висловлює власну точку зору.

Найцінніші відомості про автора містить сам твір. Знайдіть їх у тексті твору, висуньте свою гіпотезу щодо авторства, влаштуйте із цього приводу дискусію і визначте, чия думка виявиться найбільш переконливою.

Поетика твору. «Слово...», як ви вже помітили, сповнене яскравими почуттями, емоціями, різноманітними образами, які тільки в гармонійній сув'язі створюють величну пісню нашої історії.

У поемі відчувається вільний подих тогочасної живої, розмовної мови. Для неї були характерні і багатозначність слова, і символіка, а метафоричний зміст мали не слова, а самі речі, звичаї, явища.

Автор «Слова...» нерідко звертається до читачів так, ніби вони вже знають про описувані ним події. Ефект довірливої розмови із читачем створено за рахунок ліричних і публіцистичних відступів, емоційних вигуків, кличної форми («*О Руська земле, уже ти за горою!*», «*А такої битви не чувано!*», «*Світе світлий!*», «*Яр-туре Всеволоде!*»).

Цей твір, на відміну від інших творів давньоукраїнської літератури, позбавлений вишуканості й мовних ускладнень. Натомість автор намагається використовувати прості речення. Причому часто розпочинає речення саме тими словами, на які припадає логічний наголос: «*Бути грому великому!*», «*Русичі великі поля червоними щитами перегородили...*».

Давня література була не надто щедра на описи природи. Однак автор «Слова...» створив чудові пейзажні картини, тісно переплівши їх із долею своїх героїв.

Мова героїв твору індивідуалізована, і не лише стосовно лексики, а й щодо емоційного наповнення, певної ритміки, інтонацій.

Проаналізуйте звернення Ігоря до воїнів, слово князя Святослава, плач Ярославни і визначте, що саме відрізняє мову цих персонажів.

Нам варто уважно розглянути й фольклорну основу твору. Адже усна народна творчість – родоначальниця писемної літератури. Це було одне з тих незглибимих джерел, звідки черпав свою поетичну наснагу невідомий автор безсмертної літературної пам'ятки – «Слова про похід Ігорів».

Зразком народно-казкової символіки є, наприклад, діалог князя Ігоря з Дінцем, який радіє поверненню князя на батьківщину. Плач Ярославни своїм ліризмом, повторами, триразовими звертаннями, персоніфікацією сил природи нагадує народні пісні. До них так само близький і плач руських жінок, що тужать за полеглими у битві воїнами: «Уже нам своїх милих-любих ні мислю помислити, ні думкою здумати, ні очима побачити, а золота і срібла того не мало загубити».

Які ще народнопісенні символи використав автор?

Фольклорне походження мають тут, зокрема, типові тавтологічні повторення: «*мислю помислити*», «*думкою здумати*», «*мости мости*» тощо.

Властива фольклорним творам гіперболізація виявилась у «Слові...» особливо в описах князів: князь буй-тур Всеволод нагадує казкового богатиря на бойовищі, могутній Святослав «як вихор вирвав» хана Кобяка зі степів полонецьких. Ярослав Осмомисл «підпер Карпати» і стріляє «салтанів за морями і землями».

Знайдіть у тексті твору інші приклади гіперболізації.

З народною творчістю «Слово...» споріднює й використання сталих порівнянь, побудованих на близьких для тогочасних русичів образах із землеробської праці. Битву порівняно із сівбою, жнивими, причому ці порівняння розгорнуті: «*Чорна земля під копитами кістьми була засіяна, а кров'ю полита*», «*снопи стелять із голів, молотять ціпами булатними, на току життя кладуть...*». Порівняйте з текстом української народної пісні:

Чорна рілля заорана
І кулями засіяна,
Білим тілом зволочена
І кров'ю сполощена.

Серед художніх засобів, що споріднюють твір із фольклором, також ужито постійні епітети, анафори, звукові повтори.

Віднайдіть у тексті ці художні засоби, проаналізуйте їхню роль.

Не можна не звернути уваги й на ритміку поеми. Спробуйте виразно, вголос прочитати твір – і побачите, що ритмізовані прозаїчні урив-

ки чергуються в ньому з віршованими. Враження ритмічності створюють також рефрени.

Напевно, ви вже переконалися, що «Слово про похід Ігорів» – безцінна пам'ятка давньоукраїнського мистецтва, культури, національної духовності.

Не випадково саме про цей твір згадав видатний український поет *Максим Рильський* у своїй поемі «Слово про рідну матір», написаній тоді, коли на землю України ступили фашистські окупанти в 1941 році:

...Коли шумлять-дзвенять світи
Від рику раненого лева,
Лисиці брешуть на щити
І кличе див поверху древа!
Хто золоту порве струну,
Коли у гусях – дух Боянів...

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Перелічіть усіх героїв, згаданих у «Слові...». Визначте, хто з них головний, а хто – другорядний.
2. Назвіть імовірних авторів поеми і причини, якими пояснювалося їхнє можливе авторство.
3. Підготуйте докладне повідомлення про віднайдення рукопису «Слова...», його долю (додатковий матеріал можна знайти в інтернеті, бібліотеці).
4. Що віщувало Ігореві поразку?
5. Які історичні місця згадано у творі? Укажіть, якщо знаєте, їхні сучасні назви.

Міркуємо

1. Перекажіть своїми словами уривки, які вам найбільше сподобалися. Прокоментуйте їх, поясніть ваш вибір.
2. Яких князів згадав у своєму «золотому слові» князь Святослав?
3. Чому саме їх, на яких рисах наголосив, чим докоряв? Знайдіть у тексті відповідні цитати і прокоментуйте ставлення князя Святослава до Ігоря Святославича.
4. Схарактеризуйте особливості композиції та стилістичні засоби «Слова...». Чим, на вашу думку, пояснюється їх вибір?
5. Складіть докладний цитатний план опису першої і другої битв. Порівняйте ці описи, поясніть, чим саме вони відрізняються і як автор цього досягнув.

Аналізуємо

1. Узагальніть усе, що ви знаєте про князів, які брали участь у поході, і зробіть висновок, чому Ігор та інші князі не залишили свого війська.
2. Дайте характеристику образу княгині Ярославни. Які фольклорні мотиви використав автор для її зображення?
3. Чому, на вашу думку, саме похід князя Ігоря став приводом до написання патріотичної поеми?
4. Пригадайте особливості суспільно-політичного ладу Київської держави наприкінці XII століття. Відображення яких історичних реалій можна віднайти у «Слові...»?

Дискутуємо

1. Поясніть, які духовні традиції заклала давня література.
2. Складіть порівняльну характеристику князів, змальованих у поемі. Про що свідчить різне ставлення автора до них і чим це зумовлено?
3. Ми називаємо «Слово про похід Ігорів» твором художньо довершеним. Доведіть це.
4. Яким є історичне значення «Слова...»? Чи актуальний цей твір і досі? Чому саме? Доведіть.
5. Які твори давніх літератур, героїчного епосу інших народів ви знаєте? Що спільне їх зі «Словом про похід Ігорів»?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Про популярність цього безсмертного твору давньоукраїнської літератури свідчить той факт, що більшість видатних українських письменників черпали в ньому насагу, пристрасть, натхнення. Переклади та переспіви здійснено багатьма мовами світу.

До світової музичної скарбниці увійшла опера композитора Олександра Бородіна «Князь Ігор», написана за сюжетом «Слова про похід Ігорів».

Одним з найвідоміших уривків із цієї опери стали «Половецькі танці». А український композитор Микола Лисенко написав музичну композицію «Плач Ярославни».

Прослухайте уривок з опери, а також арію князя Ігоря, плач Ярославни з композиції Миколи Лисенка. Що саме допомагає зрозуміти музика в характері цих героїв, у характерах ворогів Русі – половців?

Серед перекладачів «Слова...» українською мовою, як ви вже знаєте, був і український поет *Дмитро Загул*. Він навіть брав участь у написанні кіносценарію до фільму «Слово про похід Ігорів» (роботу над фільмом було розпочато в 1926–1927 роках, але так і не завершено).

Серед живописців, що ілюстрували цей витвір людського генія, такі всесвітньо відомі художники, як *Василь Касіян*, *Георгій Нарбут*, *Віктор Васнецов*, *Микола Еріх*, *Олена Кульчицька*, *Володимир Фаворський* та багато інших.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Ви вже знаєте, що в різних народів однакові уявлення про честь і гідність, любов і зраду, звитязність і підступність. І уславлюють національні літератури однакових героїв – сильних, мужніх, відданих своїй вітчизні, чесних і благородних.

Так, «Слово про похід Ігорів» перегукується з іспанським епосом – «Піснею про мого Сіда».

Цей відомий герой іспанського народу уславився війнами проти маврів¹, які постійно намагалися завоювати Іспанію. У творі багато реальних історичних подій, але немало й елементів авторської вигадки. Щоправда, це вже набуток літератури середньовіччя, тоді як «Слово про похід Ігорів» – вірець давньої художньої літератури.

¹ Маври – у період античності та середньовіччя європейська назва корінного населення Північної Африки (крім Єгипту).

* * *

Відважно билися в золотім сідлі
 Мій Сід Руй Діас, воїн преславний,
 Альвар Фаньєс Мінайя, сеньйор Соріти,
 Бургосець сміливий Мартін Антолінес,
 Вихованець Сіда Муньо Густіос,
 Мартін Муньос, Монтемайора володар,
 Два Альвари, двоє бійців знаменитих –
 Сальвадорес і Альварес безстрашний,
 Сміливець арагонський Галінд Гарсія І
 Фелес Муньос, племінник Сіда.
 Під прапором Сіда ішли вони в бій.

Зверніть увагу, як багато спільного в описах битви, у характеристиці її учасників. Віднайдіть інші паралелі зі «Словом про похід Ігорів».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Сьогоднішнє завдання буде надзвичайно важливим і цікавим. Об'єднайтеся в групи, кожна з яких створить власний кіносценарій за мотивами «Слова про похід Ігорів», запропонує кандидатури сучасних акторів на головні й другорядні ролі. Кіногрупи повинні обрати режисера; кастинг-директора, який мотивуватиме той чи інший вибір акторів; музичного редактора, який запропонує музичний супровід до різних сцен (спробуйте дібрати музику не з відомих творів, написаних за мотивами «Слова...», а з інших); художника, який спеціально попрацює в Інтернеті, бібліотеці й добре ілюстративний матеріал, на основі якого можна було б створити декорації; художника-костюмера, який зробить точний опис костюмів героїв фільму; реквізитора, який складе список необхідних предметів для зйомок і також зробить їх докладний опис (зброя, облаштування, предмети інтер'єру, посуд, побутові деталі). Звісно, для цього вам доведеться додатково попрацювати з довідковою літературою, Інтернетом, погортати підручники з історії, побувати в краєзнавчих музеях. До речі, свого часу український письменник Гнат Хоткевич створив інсценізацію «Слова...». Знайдіть цей твір у бібліотеці, скористайтеся досвідом свого талановитого попередника.

Влаштуйте конкурс сценарних груп, за кращим зі сценаріїв підготуйте інсценізацію у шкільному драмгуртку або на літературному вечорі.

Які основні епізоди твору ви одразу б запланували інсценізувати? Чому?

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Ліро-епічний твір – твір, що поєднує у собі елементи лірики й епосу. Характеризується домінуючим авторським «я» та значною емоційністю мови.

Історія мистецтва значною мірою стає історією стилів.

Дмитро Чижевський

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДОБИ РЕНЕСАНСУ І ДОБИ БАРОКО

«ОДНА З НАЙЗАГАДКОВІШИХ,
НАЙБАГАТШИХ І НАЙВЕЛИЧНІШИХ
КУЛЬТУРНИХ ЕПОХ»

Епоха *Ренесансу*, або *Відродження*, по праву вважається найпрогресивнішим переворотом в історії людства.

У Європі ця доба тривала з другої половини XIV до кінця XVI століття. Найвизначнішими її представниками в мистецтві стали Еразм Ротердамський, Франсуа Рабле, Данте Аліг'єрі, Франческо Петрарка, Джованні Боккаччо, Леонардо да Вінчі, Рафаель Санті, Мігель де Сервантес Сааведра, Мікеланджело Буонароті. Цей перелік геніїв нескінченний, що і є свідченням винятковості епохи. Відродження славне науковими відкриттями Джордано Бруно, Галілео Галілея, Томаса Мора та Томазо Кампанелли, Христофора Колумба, Америго Веспуччі, Васко да Гама, які кардинально змінили уявлення про світ.

Важливим для розуміння сутності епохи є виникнення *Реформації* – руху за оновлення церкви, який привів до появи нової конфесії у християнській церкві (протестантизму).

ПАМ'ЯТАЙМО!

Епоха Відродження позначена **гуманізмом** – потужним інтелектуальним напрямом, який пропагував звільнення культури від тотального патронату церкви, утвердження цінності земного існування людини, свободу людської думки. Мистецтво знову звернулося до класичних творів античності, суспільство утверджувало культ знань. Освічена Європа прагнула бачити своїм ідеалом всебічно розвинену гармонійну особистість.

У літературі формувався стійкий інтерес до людської індивідуальності, до особистості творця. Ішлося про особистість, яка сповідувала

індивідуалізм, мала непереборну жагу пізнання, ясність мислення, прагнула максимально повно пізнати всі принади життя.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Центральною постаттю епохи Відродження був митець, який прагнув удосконалювати світ за законами краси, гармонії та довершеності.

Ренесанс справді став одним з поворотних пунктів духовного життя Європи. Що ж саме відроджувалося в серцях і умах європейців? Найголовніше, що світ уже не сприймався як притулок диявола, який людина повинна покинути задля вищого щастя в Царстві Небесному. Натомість світ представники ренесансної культури та Реформації сприймали як святилище краси й гармонії, а людину – як органічну частку природи.

Як ви вважаєте, чи актуальні ідеї ренесансної культури, естетики для сьогодення, сучасного мистецтва?

Епоха Відродження прийшла в Україну з тими самими гаслами: поширення гуманістичних ідей, гармонійне поєднання настанов віри та радощів земного життя... Проте об'єктивні історичні обставини внесли певні корективи в культурні процеси тих часів на наших землях. Ренесанс в Україні був лише однією з естетичних течій і позначився більше на суспільній свідомості, ніж на мистецтві.

Ренесансові явища в суспільному й культурному житті українського народу заявили про себе в XV–XVI століттях. На той час розпочав свою книговидавничу діяльність *Іван Федоров* – славнозвісний слов'янський першодрукар, який 1572 року заснував друкарню у Львові. А вже 1574-го видав одну з перших українських друкованих книг – *Апостол*, до якого додав надзвичайно важливу для нас, нащадків, післямову, де вмістив відомості про своє життя, про те, як зароджувалося друкарство на наших землях. Того самого року він видав *«Буквар»*, що на довгі роки став зразком для всіх подібних видань не лише в Україні, а й у Росії та в Білорусі. Ці видання дають нам підстави вважати Івана Федорова, «друкаря книг перед тим небачених», основоположником друкарства в Україні.

Заснована згодом, 1581 року, друкарня при Острозькій академії згуртувала потужні науково-літературні сили, репрезентувала високий науковий злет української педагогічної науки. Тут було надруковано понад 30 книг. Іван Федоров надрукував у цій друкарні 1581 року першу в історії друкарства повну Біблію слов'янською мовою обсягом 1252 сторінки. Готували її до друку понад 10 років.

Другим потужним центром тогочасного українського книгодрукування стала Львівська братська друкарня, заснована 1591 року на базі викупленої в лихварів друкарні вже померлого на той час Івана Федорова. Нечуване для того періоду число видань – сто тисяч примірників – з логотипом Львівської братської друкарні розійшлося слов'янськими землями, потрапило до країн Західної Європи.

Пригадайте з курсу історії імена культурно-освітніх діячів цього періоду.

Мистецька епоха бароко

Бароко як напрям у мистецтві й літературі прийшло на зміну Відродженню, але не було його запереченням. Бароко синтезувало мистецтво готики й Ренесансу.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Визначальними рисами бароко є:

- ❖ посилення ролі церкви й держави, поєднання релігійних і світських мотивів, образів;
- ❖ мінливість, поліфонічність, ускладнена форма;
- ❖ тяжіння до різких контрастів, складної метафоричності, алегоризму;
- ❖ прагнення вразити читача пишним, барвистим стилем, риторичним оздобленням твору;
- ❖ напруженість, трагічне світосприймання;
- ❖ настрої песимізму, скепсису, розчарування.

Українське бароко виникло в першій чверті XVII століття й розвивалося протягом двох століть в усіх жанрах тогочасної літератури, зокрема у проповідях Іоанікія Галятовського, Ангіна Радивиловського, в поезії Лазаря Барановича, Івана Величковського, Григорія Сковороди та інших. Провідним жанром барокової поезії була духовна пісня, проте світська поезія також мала різноманітні жанрові форми: філософська й еротична лірика, панегірик та епіграма, пейзажні й емблематичні вірші тощо.

Бароковий стиль також мав різні ідейно-стильові варіації: «високе» бароко, тобто офіційне, аристократичне, «середнє» і «низове», яке ще називали «козацьким», або «народним», бароко. Саме на ґрунті «низового» бароко творилися жартівлива, пародійна, різдвяна та великодня поезія, вертепна драма, інтермедії, а згодом – бурлескно-травестійні твори.

Бароковий інтер'єр церкви Святого Андрія Первозваного у Львові

Доба бароко тривала досить довго, тому виділяють три її етапи – раннє, розвинене й пізнє бароко, що мали свої визначальні ознаки й талановитих представників.

Іван Вишенський: людина, що будила народ зі сну

Саме в період раннього бароко з'явилася полемічна література, присвячена боротьбі з унією. Найяскравішим її представником в Україні був *Іван Вишенський*, про якого й написав свою поему Іван Франко.

Пригадайте, що ви знаєте про Брестську (або Берестейську) унію. Чому вона викликала значний опір?

Полемічні твори Івана Вишенського – масштабна панорама життя українського народу наприкінці XVI – на початку XVII століття. Палкий голос трибуна й полум'яного патріота лунав у складний для України період становлення нації та державності, у час, коли зазіхання іноземців знекровлювало нашу землю. Важливо, що гостре слово Вишенського було скероване не лише проти поляків, які почувалися господарями на українській землі. Він гнівно таврував і українських панів та підпанків, що намагалися, нехтуючи своїм корінням, в усьому наслідувати пихате польське панство.

Іван Франко, який не лише створив блискучий образ Івана Вишенського, а й провів ґрунтовну наукову розвідку «Іван Вишенський і його твори», писав: «Іван Вишенський належить до тих діячів, які своїм гарячим і чудово-красним словом будили наш народ зо сну, піднімали його до свідомості своєї людської і національної гідності... Небагато в нас у давнину було людей, котрі посміли б і зуміли б так близько доторкатися до насущних духовних потреб нашого народу».

Ви пам'ятаєте, що Іван Вишенський народився близько 1550 року в містечку Судовій Вишні на Львівщині. Згодом жив у Луцьку й Острозі, найвірогідніше, прибувши туди на запрошення Костянтина Острозького. У 70-х роках XVI століття Вишенський оселився на Афоні. Помер у грецькій обителі, незадовго до смерті збирався ще раз відвідати батьківщину.

Пригадайте, які риси Вишенського виділив письменник. На чому саме наголосив у своїй поемі? Які символічні образи використав?

Що ж до полемічних творів письменника, то найвизначнішими серед них є «Послання до єпископів», «Викриття диявола-світодержця», «Послання до Львівського братства», «Про єретиків».

Іван Вишенський – один з перших українських письменників, творам якого властиві риси бароко. Окрім того, мова його творів близька до живої народної. Вишенський звертався до всіх жанрів тогочасної полемічної літератури – послання, памфлету, трактату, діалогу, часто поєднуючи їх в одному творі.

Полемічна творчість Вишенського мала два провідних ідейних стрижні: заперечення унії, а також викриття і сатиричне змалюван-

ня світських можновладців, які «над Бога богами вищими для своїх підручних підданих поробилися». При цьому наголошує: принципової різниці між польськими й українськими панами немає, бо часто свої «луплять не гірше чужих».

Вишенський засуджує манірне життя верхівки тогочасного суспільства, тавруючи тих, хто перетворив життя в Україні на пекло. Його обурюють «...брехня, кривда, перехитрування, переспірки, наклеп, лицемірство, лестоці й насильство... відчай, ненависть, заздрість і мерзота... розпуста, плюгавство і огидний бруд».

Найпотужніший наступ на унію як засобу поневолення українського народу й знищення держави здійснив письменник у *«Посланні до єпископів»*. Він доводив, що ті, хто так ревно піклується про об'єднання церков, не мають морального права вирішувати долю цілого народу: «Тії хлопи простії в своїх хижках сидять. А ми в палацах єпископських лежимо! Тії хлопи з однієї мисочки поливку або борщик хлечуть, а ми по кільканадцять полумисків, різними смаками уфарбованих, пожираємо!».

Які слова та мовні звороти є застарілими?

У цьому посланні Вишенський висловив головну ідею своєї творчості: усі люди рівні перед Богом. Тому так пристрасно він викриває тих, що «із обори коні, воли, вівці у бідних підданих» відбирають і «їхнього поту мішки повні грішми золотими напихають». Він творить промовисту, яскраву антитезу – вовки і вівці. Саме «вівці» «з дітьми себе утискують, пайку собі урізують, боячись, що їм хліба до нового врожаю не досягне... А тії бідаки піддані і простої сірячини путящої, чим би наготу свою прикрити могли, не мають... Шеляга, за що солі купити, не мають».

Кого змальовує Вишенський в образі овець?

У творчості Вишенського вчувається потужний фольклорний струм, особливо це стосується традицій народної сатири. Саме у фольклорному ключі змальовано пихатого пана у творі *«Порада»*: «Ще ти кровоїд, м'ясоїд, волоїд, скотоїд, звіроїд, свиноїд, куроїд, гускоїд, птахоїд, сироїд, сластоїд, маслоїд, пироогоїд! Ще ти периноспал, м'якоспал, подушкоспал! Ще ти тілу угодник! Ще ти тілолюбитель! Ще ти кровопрагнител! Ще ти перцелюбець, шафранолюбєць... цукролюбєць!».

Поясніть кожне зі звинувачень. Які риси барокового стилю простежуються в цьому уривку?

Художня сила творів полеміста – у яскравих картинах тогочасного життя, емоційності викладу, влучності доказів, прикладів, у переконливості авторської позиції.

До Івана Вишенського в українській літературі ніхто з таким завзяттям не викривав жорстокої правди життя уярмленого українського люду в Речі Посполитій, ніхто так рішуче не протестував проти несправедливостей феодального суспільного устрою, проти поневолення людини людиною. Про що б він не писав, повсякчас утверджував правду, не вдаючись до «баснословія», опираючись на реальні факти.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Укажіть, коли саме і в якій послідовності змінювалися в Україні мистецькі епохи. Назвіть найвидатніших європейських представників кожної з них.
2. Розкажіть про осередки українського книгодрукування XVI–XVII століть.
3. З якими книгами пов'язують початок книгодрукування в Україні?
4. Назвіть найвидатніші твори Івана Вишенського, їхні жанр і провідні теми.

Міркуємо

1. Чому доба Ренесансу вважається найпрогресивнішим переворотом в історії людства?
2. Які ідейно-стильові особливості характерні для барокового стилю?
3. Перелічіть визначальні ознаки ренесансу й бароко. Як ці напрями співіснували в українській культурі?
4. Яка основна ідея творів Івана Вишенського?

Аналізуємо

1. Яку роль відіграли провідні діячі доби Ренесансу та бароко в розвитку української культури?
2. Проаналізуйте діяльність Івана Федорова, оцініть її історичне значення.
3. Чому ми вважаємо Івана Вишенського представником раннього бароко?

Дискутуємо

1. Порівняйте мистецькі принципи Ренесансу й бароко, визначте їхні спільні та відмінні риси. Запропонуйте своє бачення ролі кожної з проаналізованих епох і напрямів для подальшого розвитку української культури.
2. Наскільки актуальні нині твори Івана Вишенського з огляду на сьогоденне становище греко-католицької церкви та її роль у суспільному житті?
3. Спробуйте сформулювати моральний кодекс полеміста: якими якостями повинна володіти людина, що бере участь у серйозній полеміці?

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи отримують завдання презентувати будь-кого з видатних випускників Острозької чи Києво-Могилянської академії. Експертна група визначить, кого з видатних діячів нашої історії представлено найоригінальніше й найцікавіше.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Видатні люди нашої школи». Спробуйте відшукати серед випускників вашої школи тих, хто уславив свою батьківщину. Зберіть про них інформацію, виготовте інформаційний стенд «Гордість нашої школи».

В урочисті дні й свята семінаристи та бурсаки відправлялися по домах з вертепами.

Микола Гоголь

ДРАМАТУРГІЯ

УКРАЇНСЬКА ВЕРТЕПНА ДРАМА

У другій половині XVII – на початку XVIII століття в деяких народів Європи набув поширення народний ляльковий театр (польська *шопка*, французький *креш*, білоруська *батлейка*). Український різновид цього театру отримав назву *вертеп* (від старослов'янського слова «печера»), збагативши це мистецтво своїми особливими, властивими лише йому національними рисами.

Вистави вертепу відбувалися у спеціальних двоярусних ящиках, що слугували сценою. В середині ящиків на паличках або дротиках «рухалися» ляльки, які виготовлялися з дерева або тканини. Приводив ляльки в дію вертепник. Таким ведучим міг бути будь-хто: мандрівний дяк, ченець, селянин, бурсак, скоморох, або мандрівні народні виконавці. Часом вертепник мав помічників. За можливості, вистави доповнювалися хоромим або музичним супроводом.

Вертепні ляльки.
У центрі – порцеляновий оригінал XVIII століття. Державний музей театального, музичного та кіномистецтва України.

Чи так ви уявляли собі вертепні ляльки? Чому саме? Свою думку аргументуйте.

Вертепні вистави склалися з двох частин – релігійної різдвяної драми і світської сатирично-побутової інтермедії. Перша частина вертепу, так звана свята, демонструвалася завжди у верхньому ярусі скриньки-сцени; також вона мала досить стійку композицію та чітко окреслену кількість персонажів, розповідаючи про обставини, пов'язані із народженням Ісуса Христа.

Йшлося про страшний злочин царя Іудеї Ірода, який, за біблійною версією, наказав знищити у Віфлеємі всіх хлопчиків-немовлят з метою позбутися божого сина. За сюжетом вистави, до матері Ісуса Марії приходили вклонитися волхви, янголи, пастухи. Смерть карала Ірода, стинаючи йому голову, а Чорт волік його до пекла.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Релігійна дія вертепної драми тематично розподілялася на п'ять частин:

- ❖ *звернення до глядачів;*
- ❖ *виклад дії;*
- ❖ *зав'язка;*
- ❖ *кульмінація* (максимальне напруження змісту сюжету);
- ❖ *розв'язка.*

Завдяки релігійній складовій таких вистав, їх виконання тривалий час заохочувалося церквою – вертеп у святкові дні дозволялося проводити навіть у храмах. Проте згодом довільне трактування релігійних сюжетів викликало незадоволення церковнослужителів, тож двері церков для самобутніх народних лялькових театрів виявились зачиненими. Що, на думку деяких дослідників, пізніше привело до появи колядництва.

Чому євангельські сюжети вертепних спектаклів виконавці намагалися максимально наблизити до реалій народного життя?

Світська, «розважальна» частина вистави відбувалася завжди на нижньому ярусі «сцени» й була, по суті, гумористичною чи сатиричною п'єсою на злобу дня. Відповідно, зміст її варіювався залежно від місцевості та здібностей, дотепності вертепника. Число ляльок сягало іноді сорока.

Таким чином, глядачі вертепу спочатку пригадували біблійну історію, а потім від душі сміялися з персонажів, серед яких без труднощів упізнавали добре відомих собі осіб: односельців, панів, чиновників. Власне, така вистава презентувала українське суспільство XVII–XVIII століть, адже представники всіх станів і різних національностей були героями вертепного дійства.

Вертеп чимало запозичив з українського фольклору: риси, якими наділено героїв, їхні характеристики, пісні, які вони виконують, і т. п. До речі, одну з найпопулярніших у вертепі пісень «Ой під вишнею, під черешнею» згодом використав у п'єсі «Наталка Полтавка» Іван Котляревський. Вертепні драми насичені народними прислів'ями, приказка-

ми, фразеологічними зворотами, у сюжети вистав органічно вплітали народні анекдоти, оригінальні мовні звороти, приповідки.

Скориставшись інтернетом, зберіть відомості про польський відповідник вертепу – шопку. Порівняйте їх, знайдіть спільні й відмінні риси.

Скринька вертепу

Розглянувши ілюстрацію, опишіть будову вертепу.

Микола Маркевич, що видрукував текст вертепного твору 1860 року, писав у передмові: «Первісне походження вертепу можна віднести до часів гетьмана Конашевича-Сагайдачного, до 1600–1620 років, коли він почав відновлювати Київське братство й академію».

Пригадайте, якими ще славними ділами ввійшов в українську історію гетьман Петро Сагайдачний.

Польсько-український етнограф Еразм Ізопольський наводить близькі до цих дати – 1591–1639 роки. У матеріалах Львівського братства є письмова згадка про вертеп, датована 1666 роком. Вертепні вистави зажили найбільшої слави в другій половині XVIII століття, коли число вертепників поповнювалося вихованцями різних навчальних закладів, що йшли в народ популяризувати український ляльковий театр.

«В урочисті дні й свята семінаристи та бурсаки відправлялися по домах з вертепами», – писав у творі «Вій» Микола Гоголь. Така форма, з огляду на переслідування з боку місцевої влади чи уряду, була найзручнішою, щоб плекати любов до народної творчості й поширювати правду про актуальні або історичні події (зокрема, про руйнування Запорозької Січі йдеться у вертепі «Запорожець»).

Важливо, що вертепні вистави мали виключно національний колорит. Замість традиційних євангельських персонажів люди із задоволенням слухали співи звичайних сільських пастухів.

Надзвичайно цікавим і динамічним видовищем була друга частина вертепного спектаклю. Тут розгорталися веселі, дотепні сценки із життя звичайних людей, які співали, танцювали, залицялися, пили горілку, розповідали анекдоти, кепкували одне з одного.

Кожного героя наділено промовистими рисами: так народ висловлював своє ставлення до героїв улюблених і тих, кого висміював, зневажав чи ненавидів. У вертепі можна було побачити пихатого польського **Пана**, який наживав п'ятами при одній згадці про гайдамацьке повстання, вигадливого й дотепного **Солдата**, що дурих довірливих **Діда** й **Бабу**, і хитрого **Попа**, який не завжди дотримувався церковних приписів. Улюбленим персонажем вертепу був **Запорожець**, що втілював кращі риси борця за волю. У традиційному козацькому вбранні, з оселедцем, співав він, тримаючи бандуру:

Случалось мені, –
 І не раз,
 В степу варить пиво.
 Пив турчин, пив татарин,
 Пив і поляк, на диво.
 Багацько лежить
 І тепер з похмілля
 Мертвих голов і кісток
 Од того весілля.

У цій пісні сконденсована історія визвольної боротьби нашого народу проти іноземних поневолювачів. Запорожець – бідний сірома, що «й сорочки не має». Саме такі нетяги після зруйнування Катериною II Запорозької Січі стали безправними кріпаками, чиї спина до крові списували панські канчуки.

А вертепна драма втілювала віковичну мрію народу про непереможного лицаря: Запорожець долає всі перешкоди, розгадує хитрощі *Циганки* та підступність *Шинкаря*, карає п'яничку *Попа*, виганяє гонористиго *Ляха*.

Закінчується вертепна вистава веселим і яскравим дійством, цілком народним за своєю суттю і змістом: селянин Клим платить Дякові за освіту напівздохлою свинею, танцює з козою, а Злидар збирає гроші за вертепну виставу, наспівуючи:

– Прощу на харч, на горілку. Хто дасть шаг, а хто руб, прийму і копійку.

Правдивість, життєвість сцен вертепу досягалися завдяки влучним характеристикам кожного персонажа: вони поводитися, говорили, діяли відповідно до свого соціального стану, статі, освіти, уявлень, що побутували про них у народі.

Як, на вашу думку, було індивідуалізовано мову персонажів?

Згодом українська вертепна драма стала тим незглибимим джерелом, з якого живилася нова українська література, а особливо – театр. У мистецтві вертепу синтезувалися майстерність художнього слова актора, оригінальні прийоми народного лялькового театру, словесна народна творчість, музика, образотворче мистецтво – усе те, що презентувало світові таланти українського народу.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Провідні дослідники виділяють такі різновиди вертепу:

❖ *Міодрама* (релігійні й мирські елементи тексту переплітаються, діалоги та монологи слабо розвинуті, ролі виконують ляльки під спів хору).

❖ *Ляльковий вертеп* (релігійна й мирська частини тексту чітко розмежовані (залежно від ситуації могли виставлятися окремо); досить розвинуті діалоги й монологи, сценою є функціонально активний будинок, ролі виконують рухомі ляльки, за яких, відповідно змінюючи голос, говорить ляльковод (або кілька ляльководів); у виставах іноді брав участь ансамбль).

❖ **Живий вертеп** (у деяких текстах слабко розвинута мирська частина, ролі виконує багато людей, ляльки статичні, а будиночок сценою не служить; діалоги розвинутіші, ніж у драмі лялькового вертепу; актор виконував в одній виставі лише одну роль).

❖ **Комбінована форма** (поєднано гру людей і ляльок; спроби такого поєднання відомі в наш час і в професійному театрі).

Дійство українського народного вертепу нині відновлено в багатьох регіонах України. Зокрема, у Полтаві в останні роки біля лялькового театру під час новорічних свят встановлюється вертеп із традиційним різдвяним сюжетом. Лялькові вертепні вистави, вертепні ходи з успіхом відбуваються у Тернополі, Львові, Рівному, Києві.

З допомогою Інтернету дізнайтеся, які форми вертепу збереглися, відроджуються і розвиваються в наш час.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Що означає слово «вертеп»?
2. Назвіть європейські аналоги вертепу.
3. Пригадайте й перелічіть види вертепу.

Міркуємо

1. З яких частин складається релігійна частина вертепної драми?
2. Назвіть найбільш характерних персонажів світської частини вистави.
3. Опишіть, як ви уявляєте собі вертепну виставу.

Аналізуємо

1. Спробуйте пояснити той факт, що сьогодні поняття «вертеп» має також і негативне значення.
2. Проаналізуйте історію виникнення вертепу.
3. Розкажіть, як змінювався вертеп протягом століть і які причини лежали в основі.

Дискутуємо

1. Спробуйте оцінити роль вертепу в культурному житті України того періоду. Свою точку зору обґрунтуйте.
2. Чи можна, на вашу думку, вважати український вертеп звичайним ляльковим театром?
3. Чи можна вважати вертеп прообразом майбутнього професійного театру? Свою точку зору доведіть.

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи, обравши для презентації одного героя вертепної драми, спробують максимально повно й точно його представити. Обов'язково розкажіть про костюм, характер героя, його роль у вертепі, взаємини з іншими персонажами, особливості цього героя в різних регіонах України.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Підготуйте доповідь про історію лялькового театру в Україні. Скористайтеся бібліотекою, Інтернетом, за змоги відвідайте ляльковий театр у вашому місті. Поцікавтеся, які лялькові персонажі є в інших народів. Доберіть ілюстрації, виготовте моделі вертепних ляльок, спробуйте зіграти невеличку виставу для учнів молодших класів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Придумайте сценарій вертепу, сюжет якого будуватиметься на подіях із життя вашої школи, а також виступіть з ним на святі.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Вертеп (старослов'ян. *печера*) – народний театр ляльок-маріонеток, поширений в Україні в барокову добу (XVII–XVIII століття). Вертепом називали невелику за розміром переносну скриньку, що мала вигляд двоповерхового будиночка, виготовленого з дерева. Ляльки пересувалися на дротиках, а вів виставу вертепник. На верхньому поверсі йшли вистави релігійного змісту. Переважно це були драми різдвяні, про народження Ісуса Христа.

Після закінчення релігійної вистави на нижньому поверсі показували народно-побутові інтермедії, сценки, у яких персонажами були звичайні люди. Вирізані з дерева ляльки були розфарбовані відповідно до того, яку роль вони виконували. Дерев'яними були й фігурки тварин.

Вистава могла супроводжуватися музикою, співом, навіть хором, якщо вертепник мав помічників і керував ляльками не самостійно.

ІСТОРИЧНО-МЕМУАРНА ПРОЗА

Слава коні свої там острогами била,
І бойовище вона трупами покрила.
Ваша матір, давня Русь,
смак пізнала слави –
Хай за мужність вашу скрізь
рицар світу з'явить.

*Олександр Бучинський-Яскольд
(З літопису Самійла Величка)*

Визначальну роль у розвитку літератури XVIII століття відігравали канони бароко. А відтак під впливом цього напрямку з'являються й найяскравіші літературні твори тієї доби – козацькі літописи, драматургія, мемуарна література, сатирична й лірична поезія.

Невідомий художник.
Покрова з портретом гетьмана
Богдана Хмельницького.
Кінець XVII – початок
XVIII століття

Безумовно, саме історична література була джерелом інформації про життя нашої країни того часу. Насамперед це літописи – унікальний жанр, який творили на основі історичних хронік, документів, мемуарів (спогадів очевидців), народних переказів і легенд, житій святих, власних спостережень і роздумів.

Зразками козацького літописання є літописи Самовидця, Григорія Граб'янки, Самійла Величка. Це масштабні історичні полотна, які найповніше висвітлюють події Національно-визвольної війни українського народу 1648–1654 років і загалом життя України цього періоду.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Козацькі літописи – історико-літературні твори кінця XVII–XVIII століття, що мають мемуарний характер, зображують історичні події в Україні. Основна частина цих творів присвячена аналізу Національно-визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького та доби Руїни.

Літопис Самовидця

Літопис Самовидця – твір, автора якого дотепер не встановлено. Вчені висловлювали численні припущення, приписуючи його то перу генерального військового підскарб'я Романа Ракушки-Романовського (саме він і залишається найвірогіднішим претендентом на авторство), то корсунському полковникові Федорові Кандибі, то писареві Іванові Биховцю. Проте немає сумніву, що це людина військова, з числа козацької старшини, яка неодмінно була свідком і учасником зображуваних подій.

Цей літопис має дві частини. Перша об'єднує низку окремих оповідань і висвітлює події до 1667 року. Друга більше скидається на традиційну літописну хроніку й докладно описує події до 1702 року.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Самовидцем автора назвав Пантелеймон Куліш, який не лише підготував цей літопис до друку, а й написав на його основі свій знаменитий роман «Чорна рада», який вивчатимете згодом. Адже Самовидець дуже докладно змалював причини й перипетії доби Руїни, а також Чорну раду 1663 року – апогей боротьби за гетьманську булаву.

Персонажами літопису Самовидця є українські гетьмани, кожен з яких – не проста особистість. Сучасників найбільше цікавить погляд

автора на кожного героя. Але слід врахувати таку деталь: автор, як довели дослідники, спирався у своїх оцінках на видатну працю «Мир с Богом человеку» Інокентія Гізеля (якого професори Києво-Могилянської академії називали «нашим Арістотелем»). Ця книга, призначена для духовництва, стала на той час своєрідним моральним кодексом, зведенням етичних законів для всього суспільства. І Самовидець ставився до своїх героїв – гетьманів, монархів, воїнів і міщан, представників інших суспільних верств – відповідно до визначених канонів.

Він засуджує політику Дем'яна Многогрішного, що орієнтувався на союз із турками, гетьмана Дорошенка, який також брав у спілники турків, хоч і з дипломатичних міркувань. Особливо гостро висвітлює Самовидець свавілля польської шляхти в Україні.

Автор цього літопису утверджував гуманістичні моральні принципи. Тож зрозумілим є щирий гнів, спрямований на зрадників православ'я, що, ставши католиками, перетворилися на жорстоких гонителів православної віри: «А найгірше насміховисько й утиски терпів народ руський від тих, котрі з руської віри прийняли римську віру».

Церкву автор сприймав як духовне опертя суспільства. Він наголошував, що руйнування храмів споконвіку вважалося гріхом, невіглаством, жорстокістю. Тому засуджує не лише спустошення й руйнування православних церков католиками, а й варварське ставлення українських союзників – турків і татар – до католицьких святинь і храмів. Вони спустошували католицькі костьоли, руйнували склепи, роздягали заможного вбраних покійників і натягали той одяг на себе. З розповіді про напад турків на Кам'янець дізнаємося, що тоді іконами «бусурмани» мостили вулиці... За це автор літопису і дорікав гетьманові Дорошенку.

Самовидець був не лише суворим поборником моралі, він найбільше шанував закон і право, тому й засуджував будь-які порушення прав людини. Описуючи сторінки Визвольної війни, він наголошує: «Рідко хто в тій крові на той час рук своїх не вмочив і того грабунку тих добр не чинив».

Самовидець схиляв своїх читачів неодмінно робити висновки з уроків історії. Він засуджував усе те, що ставало на заваді об'єднавчим, державотворчим процесам в Україні. Та інакше й не могло бути, коли «полковник проти гетьмана, священники межі собою... межі козаками й посполитими свари, позви...».

Що засуджує цими словами автор літопису? Проти чого виступає?

Іноді Самовидець не коментує зображуване, але читач, вихований у душі християнської моралі, сам дає однозначну оцінку фактам. Високо оцінюючи по-

Богдан Хмельницький
з полками

літику Богдана Хмельницького, він надзвичайно стриманий в оцінці його як людини та полководця.

Змальовуючи козацьку війну, автор зазначав, що «все живе піднялося в козацтво», хто сам не міг, посилав сина чи слугу-парубка. Охопивши таку непросту історичну епоху, Самовидець не міг обмежитися рамками літописного жанру. А відтак, як представник історіографічної літератури барокової доби, насичує твір фольклорною символікою, приказками, прислів'ями, традиційними епічними зворотами: «пішла світом козацька слава», «билися так... що кров текла ріками» та ін.

З найсильнішим осудом ставився літописець до міжусобних війн, що тривали після смерті Хмельницького в Україні в добу Руїни. Саме під впливом цих докірливих і правдивих слів літопису напише свій поетичний шедевр «За літописом Самовидця» Василь Стус, намагаючись підняти з колін своїх співвітчизників у XX столітті.

Літопис Григорія Граб'янки

ПАМ'ЯТАЙМО!

На думку багатьох дослідників, літопис Григорія Граб'янки – одна з найдокладніших літописних пам'яток, що є практично повною історією України від часів виникнення козацтва до 1709 року.

Михайло Максимович свого часу вказував, що Граб'янка – високоосвічена і вчена людина, глибоко обізнана з вітчизняним і зарубіжним, зокрема польським, літописанням. Мета автора літопису була надзвичайно благородною: він сам написав, що прагне історію боротьби українського козацтва зберегти для нащадків. Його літопис – колосальна збірка козацьких документів, уривків з іноземних літописів, оповідей очевидців, законодавчих актів.

Часто вважають, що твір Граб'янки швидше велична вояцька повість, аніж просто літопис. Автор навіть розділам дав назву «казання» – як у творах давнього епосу. Окрім того, він виразно орієнтувався на Росію, а відтак весь літопис слід розглядати в цьому контексті. Граб'янка прихильно ставився до тих українських державників, хто прагнув союзу з Росією, насамперед до Богдана Хмельницького.

У центрі уваги літопису – Визвольна війна українського народу. Граб'янка вважає її цілком закономірною, адже несила було терпіти безчинства шляхти в Україні. Автор окремо змальовує найважливіші битви – під Жовтими Водами, під Корсунем.

Які ще визначні битви Визвольної війни ви знаєте?

Як і Самовидець, Граб'янка описує жахливі картини польського панування в Україні, окреслюючи причини потужної війни, на яку піднявся весь народ.

Поміркуйте, хто може краще змалювати історичні події: сторонній спостерігач, іноземець, запрошений літописець чи людина, що є безпосереднім учасником подій і переймається проблемами національної історії.

Літопис Самійла Величка

Не можна оминати увагою і найфундаментальнішу працю про події XVII століття, що належить перу Самійла Величка. Вчені й досі дискутують з приводу того, чи це класичний літопис, чи блискучий художній витвір.

Цю працю укладено в чотирьох томах. Її розпочато в селі Жуках Полтавського повіту, а завершено 1720 року і присвячено землякам, що мешкають «в Малоросійській Україні пообидвабіч Дніпра».

Про автора цього літопису відомо значно більше, ніж про інших. Він був канцеляристом Запорозького війська, а відтак мав безпосередній доступ до різних документів. Найбільше його, звісно, цікавили героїчні сторінки історії Визвольної війни, і він, користуючись джерелами достовірної інформації, створив монументальний літопис про героїчну боротьбу нашого народу проти польського гноблення.

Опубліковано цей літопис протягом 1848–1864 років. Ним послуговувався Тарас Шевченко, поклавши події, описані в літописі, в основу своїх поезій.

Цей літопис близький до художнього твору, зокрема до «Слова про похід Ігорів», адже розповідь про Визвольну війну Величко також розпочинає з опису знамення: затемнення сонця, небаченої комети, нападу сарани. Проте автор наголошував: його твір – правдива оповідь про героїчне минуле мужнього і незламного українського народу. Слід зауважити також, що Самійло Величко одним з перших ужив поняття «Україна» й «український народ». Він висловлювався з приводу дражливих політичних питань, хоча й досить обережно, не спотворюючи історичних фактів.

Пригадайте, яке знамення описано в «Слові...» і що воно віщувало.

Найтрагічніші сторінки літопису ті, де розповідається про смерть Хмельницького та міжусобиці, що розпочалися згодом. «Умер добрий вождь наш, оставивши по собі безсмертнующу славу...» – це слова писаря Хмельницького Самійла Зорки, зафіксовані в літописі.

Викликали осуд підступні дії гетьмана Виговського, який прагнув повернути Україну під протекторат Польщі. Проте Самійло Величко, поза сумнівом, виявив себе великим гуманістом, адже він толерантно ставиться до всіх народів, віддаючи їм належне за їхні досягнення.

У другому томі йдеться про спробу кримського хана знищити Запорозьку Січ 1675 року. Але козаки спромоглися відстояти колиску своєї вольності, знищили непроханих гостей. Найбільше уваги присвячено подвигам легендарного кошового Івана Сірка. Вражає розповідь про страту частини визволених ним українських полонених, що забажали повернутися назад до Криму, бо вже встигли прижитися там. Таких виявилось близько трьох тисяч. Літописець, правдиво передавши вагання кошового отамана перед прийняттям такого жорстокого рішення, усе-таки схвалив його.

Чому, на ваш погляд, так учинив отаман і чому Самійло Величко поставився до його вчинку схвально?

Третій том містить переважно документи та листи. Водночас автор приділяє увагу тим історичним особам, які відіграли найбільшу роль у політичному житті України XVII – початку XVIII століття.

У літописі виразно простежується барокова поетика. Твір носить монументальний характер та має ознаки різних жанрів, навіть елементи пригодницьких оповідань, використано народнопоетичну образність, травестію і сатиру.

Окрім того, літопис містить 10 цінних портретів видатних історичних осіб – Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Юрія Хмельницького, Івана Брюховецького, Павла Тетері, Петра Дорошенка, Дем'яна Многогрішного, Михайла Ханенка, Івана Самойловича й Івана Мазепи.

Чому, на вашу думку, так важливо зберегти портрети тих часів?

Валерій Шевчук, який відкрив для українського читача перлини давньої української літератури, писав: «Самійло Величко – монументальна наша літературна постать. Його життя, минувши всілякі служби, пішло для того, щоб написати найбільший літопис, що його знає українська історіографія, і він, хоч і втратив при цій роботі зір, справу свого життя виконав. Його літопис – грандіозне мозаїчне панно, котре, попри помилки, нашарування, пил, що сів на нього, залишається вражаючим і до сьогодні...».

Можемо додати: вся українська література тому жила тим колосальним творчим потенціалом, який утілював Самійло Величко у своїй нетлінній праці. Черпав з нього факти Пантелеймон Куліш для написання «Чорної ради», Іван Нечуй-Левицький – для роману «Гетьман Іван Виговський», Михайло Старицький – для наймасштабнішого життєпису Богдана Хмельницького в трьох книгах.

Як саме, на вашу думку, письменники використовували матеріали літопису? Що їх цікавило найбільше: інформація, оцінки, власне документи, портретні характеристики?

«Історія русів»

Цей твір за жанром визначають як історичний памфлет¹, де використано засоби полемічної літератури, літописні прийоми. Він перейнятий ідеями боротьби, прагненням відновити знівельований імперською владою статус гетьманства як необхідну умову відродження української держави, принаймні у формі автономії. Твір виражав філософську «ідею народу» та пропагував культ героя.

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Історія русів» – пам'ятка українського письменства, що змальовує картину історичного розвитку України від найдавніших часів до 1769 року. Автор скористався, як відомо, козацькими літописами, зокрема творами Самовидця і Граб'янки, а у свою розповідь залучив перекази, власні спогади, міркування, важливі документи. Уперше твір опублікував 1846 року Осип Бодяньський.

¹ Памфлет – публіцистичний твір сатиричного характеру, спрямований проти якого-небудь політичного або суспільного явища чи окремої особи; сатира.

Написана російською мовою, «Історія русів» була розрахована на читачів, які не знали української минувшини, історії та культури. Найвірогідніша дата написання твору – 90-ті роки XVIII – початок XIX століття, хоч і це сумнівно. Автор мав підстави приховувати своє ім'я, адже надто різким було його ставлення до російської царської влади, надто патріотично як на той час описано доблесні перемоги українського лицарства, надто відверто звучали заклики до поновлення української державності...

Чому так пізно твір переклали українською мовою?

Задум твору, за словами автора, полягав у тому, щоб написати історію України «на два періоди»: до нашестя татар – «екстрактом», тобто коротко, а потому – «просторо й докладно». Окрім того, автор переконливо і пристрасно заперечує твердження істориків щодо нібито виникнення України в XV–XVI століттях на «порожніх» до того часу землях, висміює вигадки щодо створення козацьких формувань польською короною, доводить, що Київську Русь можна вважати давньою українською державою. На доказ своєї позиції автор наводить той факт, що до території Русі належала лише Новгородщина, а Московія завжди була окремим державним утворенням.

Автор мав виразно антимонархічні погляди – критика російського царизму в літописі очевидна. Зокрема, це проявляється у промові Павла Полуботка, де критично оцінено діяльність Петра I (цю промову використав для своєї поеми «Сон» Тарас Шевченко). Правдиво зображено картини розправи царського фаворита Меншикова в Україні. Його «ремесло», як зазначає автор, полягало в тому, щоб «колесувати, четвертувати і на палю вбивати», а за іграшку вважалося «вішати й голови рубати». Літописець негативно оцінив Переяславську угоду: на його думку, це було серйозне порушення політичної рівноваги в Європі, оскільки після приєднання земель України суттєво розширилася територія Російської імперії і посилювався її вплив у світі. А відтак європейські держави були зацікавлені в самостійності України.

Схарактеризуйте сучасне геополітичне становище України, її взаємини з іншими державами. Які спільні проблеми можна віднайти в політичних суперечностях XVIII і XXI століть? Аргументуйте.

Найяскравіші сторінки літопису – розповідь про боротьбу з Туреччиною, Кримським ханством, Річчю Посполитою. Автор залучив до твору думи, історичні пісні, прислів'я, приказки. Монументальними історичними постатями в «Історії русів» є Іван Підкова, Северин Наливайко, Іван Богун, Іван Сірко, Семен Палій, Тарас Трясило. Змальовуючи героїв, автор

Михайло Дерезус.
Богдан Хмельницький

пішов не лише за сухими рядками історичних хронік, а й за народними переказами й легендами, що свідчить про ознаки преромантизму в літописі.

Змальовано тут і Національно-визвольну війну 1648–1654 років під проводом Богдана Хмельницького. Як і в козацьких літописах, автор «Історії русів» вважав її епохальною подією української історії, тож і чільний герой твору – Богдан Хмельницький. Адже, на думку автора, саме цьому гетьманові вперше в історії вдалося стати справжнім «батьком нації».

У творенні характерів героїв велику роль відіграють монологи. Йдеться передусім про Богдана Хмельницького, Івана Мазепу, Павла Полуботка, Петра І. Звичайно, ці монологи передають лише особисте бачення ситуації автором твору, його позицію, але вони додають «Історії русів» особливого літературного колориту.

Чому, на вашу думку, саме цим образам і подіям української історії автор приділяє так багато уваги? Кому з перелічених осіб присвячені народні думи й пісні, а кому – ні? Чому? Свою думку аргументуйте.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Автор «Історії русів» не приймав назви «Україна» й «українці». Руссю та русами бажав він бачити і називати своїх земляків, славних спадкоємців величної держави, що ввійшла в історію під назвою «Київська Русь».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть козацькі літописи, з якими ви ознайомилися. Що відомо про їхніх авторів?
2. Хто вперше опублікував «Історію русів»?
3. Визначте, які події з історії України найяскравіше відображені в літописах і які вам найбільше запам'яталися завдяки талантові літописців.

Міркуємо

1. Поясніть, чому не всі імена літописців відомі.
2. Доповніть своїми міркуваннями інформацію про важливість літописних документів для нащадків.
3. Чому, на вашу думку, автор «Історії русів» вважав Богдана Хмельницького «батьком нації»? Свою думку доведіть.

Аналізуємо

1. Порівняйте характеристики історичних постатей у різних літописах. Що спільного і що відмінного можна спостерегти в цих творах?
2. Використавши знання з історії України, прокоментуйте, в яких випадках автор кожного літопису йшов за чіткою історичною хронікою, а в яких – послуговувався переказами та легендами, застосовував художній домисел.
3. Доведіть чи спростуйте, опираючись на тексти творів, що кожен з авторів літопису був патріотом, талановитою та освіченою людиною, належав до привілейованої верстви суспільства, мав широкий світогляд і надійні джерела інформації.

Дискутуємо

1. Чи має право літописець, створюючи свою працю, висловлювати власне ставлення до зображуваних подій? І якщо він так чинить, то чим це зумовлено?
2. Доведіть чи спростуйте думку, що козацькі літописи відіграли важливу роль у формуванні національної самосвідомості українців.
3. Проаналізуйте, які спільні риси можна віднайти в давніх літописних творах («Слово про похід Ігорів», «Повість временних літ») і козацьких літописах.
4. Поміркуйте й аргументовано доведіть, наскільки позиція автора літопису щодо певної події могла вплинути на подальше потрактування цієї події істориками наступних поколінь. Як, на вашу думку, переосмислюють історичні події з часом і чи переосмислюють їх узагалі?

РОБОТА В ГРУПАХ

Кожна група обере для дослідження одного з героїв «Історії русів» – будь-яку історичну постать – і максимально повно представить його за сторінками літопису. Спробуйте визначити, у чому автор «згрішив» проти історичної правди, а де описав свого героя і події, в яких той брав участь, максимально точно, об'єктивно й повно.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Спробуйте створити літопис життя нашої України за будь-який рік за вибором. Обов'язково мотивуйте, чому ви вмістили до літопису певні події (зважте, що літописці, як правило, зупинялися лише на значущих, доленосних для країни та народу подіях). Проект може містити фотографії, відеоматеріали, музичні фрагменти.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу на тему «Минуле України в козацьких літописах».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Сьогодні подорож буде незвичайною. Здійснити її вдасться за допомогою контурних карт. Використавши знання із зарубіжної літератури, створіть літературні карти епохи Ренесансу й бароко в Європі. Кожну країну означте відомостями про найвидатніші літературні, музичні, живописні твори цих епох. Деякі підказки можна знайти в цьому розділі підручника.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Шевчук В. Муза Роксоланська: У 2 кн. – К., 2004.
2. Європейське Відродження та українська література XIV–XVIII століть. – К., 1993.
3. Історія русів / Передм. В. Шевчука. – К., 1991.
4. Величко Самійло. Літопис: У 2 т. – К., 1991.
5. Українські гуманісти епохи Відродження. Антологія: У 2 ч. – К., 1995.
6. Луценко Ю. Григорій Граб'янка та його літопис // Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки. – К., 1992.

...Твори високої поетичної стійності, яких не постидалась би жодна література на світі і котрі сміло можуть видержати порівняння з найкращим... твори, котрі справедливо і по заслугі здобули собі серед народу таку широку популярність.

Іван Франко

ПОЕЗІЯ

«САД ПОЕТИЧНИЙ»

На другу половину XVII століття припав розквіт не лише прози, а й віршованої літератури. Провідну роль тут відіграла *Києво-Могилянська академія*. В академії читали унікальні курси поетики й риторики справжні світочі науки, письменники, громадські, культурні, релігійні діячі: Лазар Баранович, Іоаникій Галятовський, Феофан Прокопович, Митрофан Довгалевський та багато інших. Їхні наукові праці, лекції стали основою викладання поетичного мистецтва в академії, зокрема це «Настанови в поетичному мистецтві» Григорія Кониського, «Сад поетичний» Митрофана Довгалевського та «Про поетичне мистецтво» Феофана Прокоповича.

ПАМ'ЯТАЙМО!

У тогочасних трактатах виділяли такі роди і види поезії: *епічна, драматична* (трагедії, комедії та трагікомедії), *сатирична, буколічна* (поезія пастухів), *елегійна* (скорботна), *епістолярна, лірична, епіграматична, курйозна і фігурна* (вірші у формі «раків», хрестів, зірок, лабіринтів, акровірші), емблематична, віршові загадки та пародії.

Спробуймо з'ясувати особливості курйозної поезії, найталановитішим представником якої є Іван Величковський.

«ДВІ КНИЖЕЧКИ ВКУПІ ЗВ'ЯЗАНІ»

ТВОРЧИСТЬ ІВАНА ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

...Не для якогось, крий Боже, марнославства, але цілком для хвали Бога і славетної володарки нашої і завжди Діви Марії, і на оздобу Вітчизни нашої та втіху малоросійським синам її, особливо для читання охочим та любомудрим.

Іван Величковський

Іван Величковський – поет надзвичайний. Саме поет, а не віршописець. Бо наділила його природа іскрою художнього таланту – здатністю пильно вдивлятися у світ, гостро й парадоксально осмислювати його, виливати свої думки в місткі асоціації, колоритні образи, влучні дотепи. Віртуозно володіючи словом і віршем, він полюбляв експериментувати, шукати та розробляти нові й незвичні літературні форми. Це була типова людина епохи бароко – ренесансна життєрадісність і життєлюбність поєднувалися в ньому з глибокою, щирою релігійністю, а це живило потужною енергією його творчість – така одностайна думка дослідників його поезії. Цікавий він ще й тим, що не займав високих посад, не мав поважних титулів і, будучи освіченою людиною, лишився все життя рядовим орачем рідної культурної ниви.

Точна дата народження Величковського невідома, дослідники припускають, що народився він на Ніжинщині близько 1651 року. Загалом відомостей про його життя небагато, але маємо знати: навчався в Києво-Могилянській академії, працював у Чернігівській друкарні, належав до культурно-освітнього осередку, створеного Лазарем Барановичем. У Чернігові мешкали його рідні брати – чернець Віктор і намісник Свято-Микільського монастиря Лаврентій. Тут Величковський і одружився, став священником. У середині 1680-х років переїхав до Полтави, де зайняв посаду пресвітера соборної Успенської церкви. Згодом намісником цієї церкви довгі роки був його син. Помер Іван Величковський у вересні 1701 року.

Творчість Івана Величковського є одним з найяскравіших зразків українського бароко. Доробок цього непересічного автора – панегірик на честь Лазаря Барановича, «Вірші про Дедала», складені на честь Івана Самойловича та подаровані гетьманові в Полтаві 1687 року. Цей факт, до речі, відомий нам з літопису Самійла Величка, а сам автор літопису, оцінюючи літературну спадщину поета, назвав Величковського «мужем, наділеним мудрістю й божою благодаттю!» Найвидатнішими стали дві рукописні збірки «Зегар¹ з полузегарком» і «Млеко». Окрім того, зберігся великий рукописний збірник, куди автор записував як панегірики релігійного характеру, так і ліричні твори, епіграми, переклади тощо. Свої збірки «Зегар з полузегарком» та «Млеко» Іван Величковський подарував київському митрополитові Варлааму Ясинському.

Іван Величковський як людина творча поставив перед собою доволі амбітну мету: «вписати» українську літературу в загальноєвропейський літературний мистецький простір, про що свідчить його власне зізнання в передмові до книжки «Млеко»: «Я ж, як справжній син Малоросійської вітчизни нашої, уболюючи за те серцем... із горливості своєї до милої Вітчизни, прикликавши Бога та Божу Матір і святих, умислив, скільки можливість простого розуму мого дозволяла, деякі значніші поетичні штуки з'явити руською мовою... які чужою мовою не можуть бути з'явлені».

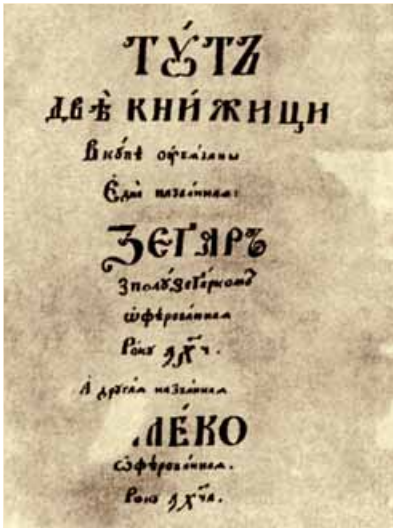
¹ Зегар (з польської) – великий годинник, найчастіше з боєм, на будинку або на вежі.

Прокоментуйте ці міркування Величковського.

Побутує думка, що Іван Величковський творив для людей освічених, мудрих, що глибоко розумілися на поетичному слові. Окрім того, такий читач умів розгадувати поетичні загадки. Тому не можна приступити до розмови про них, не дослухавшись до рекомендацій автора: «Коли ці вірші мої він (читач. – *О.М.*) швидко пройде, не добачивши, яка в кожному штучка ховається, мало або жодного не досягне пожитку. Але коли над кожним віршиком так багато забавиться, аж поки зрозуміє, що в ньому за річ захована, вельми їх полюбить». А відтак

Рукописна титулка
двох книжок
Івана Величковського

продовжує: «Тож, прецінь, ласкавий читальнику, коли з них хочеш віднести втіху, довго розумій їх, а коли котрась штучка здасться для розуміння переважка, слухна річ, одного й другого прикликавши, спільно домислюйтеся. Адже усі все можемо, а один усього знати не може, відтак Бог дав розум при писанні, дасть і при читанні».

Іван Величковський вважав за цілком допустиме застосовувати до «християнських матерій» «курйозну» форму (дивіться ваш літературознавчий словник), прагнучи до синтезу змісту та форми. Художність його творів можна осягнути, якщо розглядати їх у єдності обох цих складників. «Християнський» зміст не можна ігнорувати – слід спробувати знайти в ньому відлуння змісту «національного» – соціальної дійсності тогочасної України.

Збірка «Зегар з полузегарком» невелика за обсягом. До неї входять звертання до читача, що є зашифрованою анаграмою¹ «Іоан Величковський», вірші та прозове звернення до Варлаама Ясинського, а також три поетичні цикли «Зегар цілий, що складається з 24 годин», «Полузегарек, що включає в себе години денні, а особливо години нічні», «Квадранс, тобто розділення годин на чотири частини» (це дуже цікава форма, адже письменник намагався уявити світ, що має чотири складники – весна, літо, осінь, зима; схід, захід, південь, північ). Ви знаєте, що й синоптичних Євангелій насправді чотири – від Матвія, Марка, Луки, Іоанна.

Збірка «Зегар» духовна. У віршованій формі автор розповідає історію життя і воскресіння Ісуса Христа та його матері Діви Марії. Полузегарек вибудовує ціннісні орієнтири віруючої людини.

Дещо відокремленим у цій збірці є цикл «*Минутки*», де постають картини світу, в якому живе звичайна людина. Ідея цього циклу по-

¹ Анаграма – переставлення літер у слові у зворотному порядку, завдяки чому з'являється нове слово.

лягає в тому, що все минає, – автор увиразнює цю думку, назвавши поступово віхи людського життя від народження до покаяння перед смертю. «*Минутами злими*» Іван Величковський називає славу, багатство, честь, пияцтво, мстивість, гордість, пиху, хвальбу, високі думи, банкету, службу, дружбу, жарти, утіху, розкоші, скарби, зради, хитрість, ошуканство, заздрість, ненависть тощо. Усе це марності сього світу, несталі і нетривалі. Всі вони минуть – коли прийде смерть.

На протилежному полюсі – в «*минутах добрих*» – поет концентрує явища, які асоціюються з приниженими й упослідженими: хвороби, переслідування, муки, біди, жалі, сльози, образи, наруги, голод, спрагу, наготу, убозтво, каліцтво, сліпоту, німоту, труди, неспокої – усе те, що терпить людина протягом життя. Явища ці – «всяке зло», але терпіти його доводиться здебільшого «добрим», бідним, порядним людям. Звільнить їх також тільки смерть.

Чи могли б ви додати щось від себе до «минут злих і добрих»?

Отже, як слушно вважає Валерій Шевчук, вічний zegар Величковського має дві стрілки, одна з яких вказує на години, тобто говорить про Бога й людину, а друга – «минутна», що представляє людський світ у всій його «багатоманітності, складності, тлінності й безподібності».

Іван Величковський змолоду зневажав гонитву за багатством і панство загалом (це виразно засвідчує його епіграма про великого пана-магната, котрий притягає золото, як магніт залізо; поет грає на словах-омонімах «магнас» і «магнес»).

Як ви вважаєте, чи реалізує автор соціальні мотиви у своїй духовній ліриці?

По-християнськи обстоюючи трактовану ідею рівності всіх людей, Іван Величковський приділяє багато уваги надзвичайно популярній у мистецтві епохи бароко темі неминучості, невідворотності, всевладності смерті, байдужої до соціальних градацій та ієрархій, і взаємопов'язаній з темою смерті темі часу – його швидкоплинності, невпинності. Ці теми не втратили своєї актуальності і в нові часи.

Наступна збірка, «Млеко», що має повну назву «Млеко, од вівці паси-тиру належне», цікава насамперед «Передмовою до читача», про яку ми вже згадували, та 23-ма віршами, які автор назвав «поетицькі штучки».

Дмитро Чижевський, видатний дослідник української літератури, зауважив: «Інколи вірші писали та друкували як певну фігуру: хрест, півмісяць, яйце, чарку і т.п. У таких іграшках виявлялася чиста ра-

Сторінка зі збірки «Zegar» з малюнками Івана Величковського

дість із віртуозного віршового вміння, з віршованої форми. Зміст не завжди грав велику роль».

Сам автор називав такі курйозні вірші: «ехо», «різні типи раків», «азбучні» вірші, «анаграми», «акровірші», «лабіринти», «фігурні» у вигляді трикутників та інші – до того ж супроводжував свої визначення власними прикладами.

Автор пояснює зміст кожного виду своїх курйозних віршів: «ехо» – вірш, у якому перегукуються останні склади кінцевих слів у рядках; «рак літеральний» (тобто буквений) – вірш, у якому літери в словах, навіть читаючись навпаки, зберігають зміст слів; схожий на нього і «рак словесний», у якому читаються навпаки не літери, а цілі слова. Натомість «рак прекословний» – зовсім протилежна форма вірша, у ньому слова, що читаються навпаки, виражають і протилежне значення. А ще є вірші «одногласні», що завершуються однаковою голосною, «жартовні» (жартівливі), у яких слова переставлені так, що викликають сміх, «епіграми» та ін.

Спробуйте визначити, який з наведених прикладів якому видові курйозно-го вірша відповідає.

1. Менé рáди на рáдость богом міру дáнна
Анна во дáр бо имя ми обрадовáнна,
Анна дáр и мнѣ сѣн мира дáнна,
Анна ми мати и та ми мáнна,
Анна пита мя я мáти пáнна.
2. – Чтó пáчеши, Адáме: земнаго ли края?
Рáя. Чемú в óнь не внідеши, бойш ли ся брáны?
Рáны.
Не м[ожеши] ли вніти внúтр егó побѣдно?
Бѣдно.
Илі возбранén тебѣ вход ест херувíми?
Ими.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Творчість Івана Величковського – класичний взірець набутків українського бароко.

МАНДРУВАЛА СВІТОМ ПІСНЯ (СЕМЕН КЛИМОВСЬКИЙ)

Нам добро і нікому зло – ось законне життя.

Семен Климовський

Серед літературних пам'яток XVIII – початку XIX століття є настільки унікальні, що навіть історії їх побутування, виконання, мандрів видаються мало не детективними.

Це був період бурхливого розвитку книжної пісні. Ціла плеяда поетів-піснярів, використовуючи цінний досвід українського фольклору, дарували своєму народові нові й нові перлини, які згодом ставали на-

родними. Цікавою є історія знаменитої пісні «*Їхав козак за Дунай*». Це одна з кращих українських народних пісень літературного походження.

Текст пісні вперше було надруковано в російському збірнику Львова-Прача 1790 року. Звісно, з приводу авторства пісні тривали довгі дискусії, але російський історик і письменник *Микола Карамзін* першим назвав її автора – *Семена Климовського*, про якого написав так: «Кажуть, що Климовський не менш, як сім грецьких мудреців, був славний і шанований між його побратимами козаками...». Учені припускають, що ця талановита людина також належала до славних випускників Києво-Могилянської академії.

Про життя Семена Климовського більше припущень, аніж фактів. Проте він був досить популярним свого часу, адже про нього 1812 року князь Олександр Шаховський написав водевіль під назвою «Козак-віршотворець». Згадано його прізвище і в п'єсі Івана Котляревського «Наталка Полтавка», причому автор украї негативно відгукнувся про

Михайло Башілов.
Портрет
Семена Климовського

свого побратима по перу. Ви запитаете чому? А саме тому, що чимало історичних пліток мандрувало в Російській імперії і одна з них розповідала, що Климовський писав панегірики Петрові І.

Пісня «*Їхав козак за Дунай*» написана як відгомін численних російсько-турецьких воєн, які тривали у XVIII столітті. До речі, вона стала народною не лише в Україні, а й у далекій Шотландії. Подолавши кордони й мовні бар'єри, підкорила всю Європу, звучала і звучить чеською і французькою, польською і болгарською, угорською і сербською мовами.

Ось що писав про автора та його твір видатний український учений-фольклорист *Михайло Максимович*: «Сія пісня складена козаком Семеном Климовським, якому, напевно, належить і чимало інших, що лишилося невідомим, як і взагалі ми не знаємо творців народних пісень. Климовський жив близько 1724 року... Пісня сія переходить з одного пісенника в інший зі сторонніми наростами, які ледве чи можна приписати Климовському».

Що, на вашу думку, вчений назвав «сторонніми наростами»? Як і чому змінюється пісня, поширюючись у народі?

Пісня написана бездоганною українською народною мовою. Автор використав силабічне віршування. Звісно, під час перекладу іншими мовами текст утрачав первинну сюжетну основу, кожен народ доповнював його елементами реалій власного життя: так виникав щоразу новий твір. Але зберігався провідний мотив оригіналу, вічний, як саме життя, – розлука закоханих. Картина прощання козака, що їде воюва-

ти, з дівчиною сповнена світлим смутком і неповторною внутрішньою красою людських взаємин – щирих, справжніх, глибоких...

Німецький фольклорист і письменник Георг Коль зібрав незаперечні докази того, що саме українська пісня прийшла до Європи і стала основою народних співанок у різних країнах. Учений дослідив історію подорожей пісні, зібрав інформацію про життя Семена Климовського і щиро дивувався, що в Україні про цього талановитого автора мало хто знає.

Виявляється, пісню Климовського перекладали кращі європейські поети, до неї зверталися найвідоміші композитори (до прикладу, Людвіг ван Бетховен створив дві музичні варіації на тему пісні «Їхав козак за Дунай»).

Шлях подвижника (Данило Туптало)

Одним із найвизначніших духовних діячів України, вчених, подвижників був *Данило Туптало*.

Він народився у грудні 1651 року в родині козацького сотника Сави. Сотник Сава Туптало був заможним шляхтичем, ревним і благочестивим християнином.

Початкову грамоту Данило здобував удома, а в 11 років батько віддав його в Могилянську колегію, де вивчали грецьку, латинську та церковнослов'янську мови. Спокійний та здібний учень Данило виявляв неабияку схильність до богословських дисциплін, а велика родинна релігійність та відповідне середовище формувало в хлопця покликання до чернецтва.

Тож 5 липня 1668 року вісімнадцятилітній Тупталенко постригся в ченці з іменем Дмитро і вступив до числа братії Кирилівського монастиря. Кирилівський монастир мав гарну бібліотеку, та й Київ віддавна славився своїми книгозбірнями.

Так, незабаром отець ігумен виявив, що новопострижений чернець Дмитро готовий прийняти перший духовний сан – дияконство. Отож, у березні 1669 року Дмитро з ігуменським листом вирушає в Канів до митрополита Київського Йосипа Нелюбовича-Тукальського (1663–1675), який висвячує його на диякона. Варто зауважити, що того часу митрополит Йосип належав до патріотично налаштованого духовенства, був близьким радником гетьмана Дорошенка, ревнителем православ'я, яке зазнавало в ті часи утисків з боку Польщі. Прийнявши дияконські свячення, Туптало повертається до Кирилівського монастиря, де продовжує навчання та вправляється у проповідництві.

Дмитро Ростовський
(Данило Туптало)

Згодом Чернігівський архієпископ Лазар Баранович висвячує Дмитра на ієрея та одразу ж запрошує його в Чернігів як

проповідника. Так розпочалася невпинна служба ієромонаха Дмитра українському народові і його церкві. Відтоді Дмитро заприятелював із архієпископом Лазарем і все життя шанував його, як батька.

Саме Лазар Баранович благословив молодого освіченого монаха Дмитра на його першу письменницьку працю – «Чуда Пресвятої і Преблагословенної Диви Марії, діючіїся от Образа єї чудотворного в монастиру св. славного пророка Іллії Чернігівском» (1677). Книгу було віддруковано у Новгороді-Сіверському, працю написано живою українською мовою.

За час свого перебування в Чернігові Дмитро активно спілкується зі своїми наставниками Лазарем Барановичем та Іоаникієм Галятовським, поділяє їхні погляди на церковне та національне життя.

Незабаром Дмитра Туптала як молодого вченого і здібного проповідника запрошують до гетьманської столиці Батурина. Гетьман Іван Самойлович прийняв Дмитра як свого проповідника, а той водночас ревно виконував обов'язки батуринського проповідника; у вільний час навчався та писав свій «Диярій» – «Щоденник».

Після нетривалого перебування на Чернігівщині в 1684 році Дмитро Туптало осідає в Київському Печерському монастирі й стає проповідником Печерської лаври. Тут він міг повсякчасно користуватися великою цінною бібліотекою. Йому було доручено укласти повну збірку «Житій святих», або «Четї Мінеї». Ця праця тривала довгих двадцять років (1684–1705).

Незабаром (у 1686 р.), на прохання гетьмана Самойловича, Дмитро знову вирушає в Батурина й стає гетьманським проповідником.

Це був найважчий період у житті святителя, якому довелося боротися з пияцтвом, невіглаством, церковним розколом і католицизмом. «Опалені останні часи наші, – писав він. – ...Церква терпить утиски, з одного боку, від зовнішніх гонителів, з другого – від внутрішніх розкольників. Важко знайти справжнього сина церкви, майже у кожному місті вигадується особлива віра». У цей час Туптало заснував училище з викладанням грецької і латинської мов.

У березні 1701 року ігумен стає єпископом і посідає місце митрополита Тобольського і Сибіру. Проте менше ніж через рік Петро I призначає його в Ростовську митрополію.

І все ж 1705 року великий подвижник завершує працю свого життя – «Четї Мінеї». Потім він розпочинає нову велику працю «Літопис», присвячену священній історії.

Виснажений строгим подвижництвом, нелегким ревним служінням своїй церкві та народові, митрополит Дмитро занепадав на силах. Увесь 1709 рік він був пригнічений і, передчуваючи наближення кінця, працював удвічі більше.

Перед смертю митрополит залишив біля себе лише помічника – переписувача праць Саву... Багато розповів тоді святитель хлопцеві про минулі літа, про Україну, а потім поблагословив його та й низько вклонився Саві – за переписування творів. Хлопець збентежився й заплакав, а митрополит ще раз низько вклонився йому: «Дякую тобі, сину, за все!..». Сава був останнім, хто бачив святителя живим.

Наступного дня знайшли святителя Дмитра в каплиці в молитовній позі. Він помер у віці 58 років. 1757 року митрополита Дмитра було проголошено святим. Нетлінні моці святителя й сьогодні спочивають у Ростові в соборі Спасо-Яковлівського монастиря.

На думку дослідників, творчий спадок Дмитра Туптала налічує майже 20 томів. Це праці догматичні, духовно-моральні, численні проповіді, історичні праці («Життя святих» – 12 томів), «Літопис», поетичні твори (духовні драми, серед яких збереглося дві – «Різдвяна драма» та «Успенська драма»).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Який зі своїх творів Дмитро Туптало вважав найважливішим?
2. Назвіть види курйозних віршів Івана Величковського.
3. Визначте, які твори Величковського мають духовний, а які – світський характер.
4. Чим унікальна доля пісні Семена Климовського «Їхав козак за Дунай»?

Міркуємо

1. У чому ви вбачаєте подвижництво Дмитра Туптала – ученого, письменника, церковного діяча?
2. Розкажіть про збірку Величковського «Зеґар з полузеґарком». Які цикли до неї входять, у чому їх особливість?
3. Поясніть, чому вірші Івана Величковського зі збірки «Млеко» звуться курйозними.
4. Наведіть факти, що свідчать про світову славу пісні Семена Климовського.

Аналізуємо

1. Виберіть із запропонованих правильне твердження і прокоментуйте його.
  - А. Іван Величковський намагався відсторонитися від засад релігійної лірики.
  - Б. Іван Величковський працював лише в царині світського віршування.
  - В. Іван Величковський писав лише панегірики можновладцям, присвячуючи їм свої твори.
  - Г. Іван Величковський зажив слави як автор поетичних творів різних жанрів і тематики.
2. Чим важлива була праця Дмитра Туптала для тогочасної України?
3. Проаналізуйте твір Семена Климовського як взірць любовної лірики.
4. Узагальніть свої знання про розвиток української поезії у XVIII столітті, підготувавши коротке резюме із цього питання.

Дискутуємо

1. Чому, на вашу думку, церква долучила Туптала до лику святих?
2. Поміркуйте, як спосіб життя, погляди, переконання, світогляд вплинули на творчість Івана Величковського та Семена Климовського, що жили приблизно в один час. Що об'єднує і що різнить цих авторів?
3. Доведіть, що в збірці Величковського «Зеґар з полузеґарком» наявні глибоко філософські мотиви.
4. Як відомо, історія життя Семена Климовського переповнена плітками. Наскільки, на вашу думку, вони впливають на дослідження творчості поета? Чи потрібно розвінчувати таку інформацію?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднавшись у групи, запропонуйте своє трактування назв поетичних збірок Івана Величковського. Група експертів визначить, чиє пояснення найбільше відповідає дійсності.

ВАШЕ ПОРТФОЛІО

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Організуйте проект під назвою «Десять найкращих українських народних пісень». Кожен учень класу – учасник проекту – підготує і презентує свою пісню, яку він вважає найкращою. Можна залучити як власне народні, так і пісні літературного походження, твори програмові і ті, які ви чули від ваших рідних, друзів. Проведіть голосування, і десять пісень, що наберуть найбільшу кількість голосів, стануть переможцями.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Ви вже зрозуміли, що курйозні вірші мають одну визначальну особливість: у них форма важливіша, ніж зміст. Тож спробуйте самі створити будь-який варіант курйозного вірша, послуговуючись прикладами творів Івана Величковського та власними уявленнями. Прочитайте у класі цей вірш.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

З літопису Самійла Величка дізнаємося, що Іван Величковський був також знаним художником. Нашадки поета були також непересічними особистостями. Старший син, як вам уже відомо, продовжив справу батька і служив у тому самому храмі, а другий, Василь, став ніжинським полковником – чин на той час вельми поважний. Саме він упорядковував рукописи свого талановитого батька, певний час зберігав «Києво-Печерський патерик».

А як добре ви знаєте своє генеалогічне дерево? Чи важливо, на ваш погляд, для сучасної людини пам'ятати своїх предків?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Фігурні, вони ж курйозні, вірші – це твори, в яких поєднуються властивості звукових і візуальних образів. Вони переважно мають графічну форму хреста, птаха, сокири тощо.

Такі вірші народжувалися в різних літературах світу, а запроваджені вони були александрійським поетом Сіммієм Родоським. Неповторні поетичні фігури знаходимо у збірках творів російських поетів Олександра Сумарокова («Хрест»), Гаврила Державіна («Піраміда»). Відродження цього загадкового виду поезії відбулося на початку ХХ століття – у творчості француза Гійома Аполлінера, українця Михайля Семенка, росіянина Валерія Брюсова. Наприкінці ХХ століття цей вид віршування знову ожив у різних європейських поетичних школах. Але розмова про це трохи згодом!

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте розгадати вірш-лабіринт, який наводив Іван Величковський, і поясніть принцип його побудови.

Я і р а м а р і я
 І р а м с м а р і
 Р а м с у с м а р
 А м с у с у с м а
 М с у с і с у с м
 А м с у с у с м а
 Р а м с у с м а р
 І р а м с м а р і
 я і р а м а р і я

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Шевчук В. Муза Роксоланська: У 2 кн. – К., 2005.
2. Нудьга Г. Слово і пісня. – К., 1985.
3. Величковський І. Твори. – К., 1972.
4. Антологія української поезії: У 2 т. – К., 1984. – Т. 1.
5. Шевчук В. Дорога в тисячу років. – К., 1990.
6. Чижевський Д. Історія української літератури. – Тернопіль, 1994.

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА

(1722—1794)

«ДОЛЯ ДАРУВАЛА УКРАЇНІ СКОВОРОДУ»

Знайдімо нове серце. Одягнімося в одяг нових нетлінних надій, в нутро братолюб'я. Тоді нам все живе просвітлиться, весь мир заграє і заскаче. Буде нам щодня Великдень, не зайде сонце нам, і місяць не умалиться нам. Ми ж наречемося народом святим, людьми оновлення.

Григорій Сковорода

Видатні мислителі минулого, голос яких прозвучав чисто і правдиво, стають голосом народу. Саме до таких мислителів належить Григорій Савич Сковорода. Кожне нове покоління замислювалося над його філософськими відкриттями, і рельєфніше окреслювалося його місце в історії світової філософської думки, яскравішою і зрозумілішою ставала доба українського бароко, яку він блискуче репрезентував своєю творчістю. Сковорода був не лише філософом, а й письменником, педагогом. Як видатний гуманіст і просвітител, він палко відстоював права особистості на всебічний розвиток, а народу – на свободу. Його мистецька спадщина відіграла значну роль у становленні нової української літератури. А ще він допоміг українській культурі посісти почесне місце у світовому культурному просторі. Усе свідоме життя цей подвижник духу торував шлях до нових взаємин між людьми, заснованих на рівності та свободі, вірив у силу людського розуму, досвіду, праці.

Григорій Сковорода

Яку роль у розвитку суспільства, на вашу думку, відіграють нові філософські ідеї?

Григорій Сковорода народився під солом'яною стріхою затишної української хати, на вершечку якої ще здаля можна було побачити лелече гніздо. Він з'явився на світ 3 грудня 1722 року. І гордо усміхнувся козак Сава Сковорода, пригорнувши до грудей сина...

Гостинна домівка малоземельного козака завжди повнилася людським гомоном: тут збиралися друзі, знаходили притулок кобзарі та бандуристи, у яких малий Грицько вчився співати та грати на бандурі й сопілці. Швидко промайнули дитячі роки на березі тихої Многи, що

котила свої чисті води до заколисаного вербами Удаю. Прийшла пора прощатися з батьківською хатою.

Батько припасував синові, що рушав у науку, свою славну козацьку шаблю, а мати тихенько вклала в долоню старовинний золотий дукат давнього козацького роду і наказала подарувати його тій вродливиці, що полонить синове серце.

Ішов 1734 рік. Григорій Сковорода став спудеєм Києво-Могилянської академії. Дванадцятирічний хлопчина ввійшов у древню столицю з крайцем житнього хліба, підсоленим гіркою материною сльозою, та улюбленою флейтою, вірною подругою його життя. Допитливий і спраглий до знань юнак вступав у незаний світ храму науки.

Чому, на ваш погляд, саме до цього навчального закладу вирушив навчатися Григорій Сковорода?

1741 року Київ відвідала російська імператриця Єлизавета Петрівна. Виняткові вокальні й музичні здібності Сковорода сприяли тому, що його запросили до придворної імператорської капели в Петербург. Там він і зрозумів, що не зможе жити в пишних палацах, які гнітили працелюбного юнака паразитизмом двірського побуту.

Відтак він знову повертається в академію. 1745 року в складі дипломатичної російської місії Сковорода відвідав Угорщину, Польщу, Австрію, Словаччину. За кордоном він ознайомлювався з культурою та мистецтвом Європи, пізнавав світ у всіх його проявах, тож із Європи Григорій Савич повернувся сповнений знаннями, але «з порожніми кишнями».

Ченці Києво-Печерської лаври пропонували Григорію Савичу прийняти духовний сан, пророкуючи юнакові стрімку кар'єру. «Ти... будеш стовпом церкви і окрасою обителі», – провіщали священнослужителі. На що дотепний Сковорода відповів: «Я стовпотворіння примножувати собою не хочу, доволі й вас, стовпів неотесаних, у храмі Божому!».

Лише 1750 року повернувся Сковорода на батьківщину. Його запросили викладати поетику в Переяславському колегіумі. Тут він уклав свій перший підручник, що мав назву «Разсужденіє о поезіи и руководство к искусству оной», а також написав трагікомедію. На жаль, ці праці до нас не дійшли, хоча, як свідчить дослідник Михайло Ковалінський, у згаданому курсі поетики просто і зрозуміло було викладено матеріал про поезію та закони віршування.

1751 року Сковорода знову повернувся в академію, де навчався до 1753 року. Тоді митрополит Тимофій Щербацький особисто рекомендував Григорія Савича домашнім учителем заможному поміщику Степанові Томарі. Тож наступні шість років минули в селі Коврай (нині Черкаська область). Це надзвичайно цікава пора в житті молодого мислителя. Саме в цей час остаточно сформувався його світогляд, були визначені творчі пріоритети, філософські погляди. Він багато працював, писав як художні твори, так і філософські трактати. Саме тут було створено більшу частину віршів збірки «Сад божественних пісень».

1759 року Сковорода переїздить до Харкова, потужного культурного осередку Східної України. Тут у колегіумі професор Сковорода ви-

кладає поезику, грецьку мову і співи, пізніше – катехізіс (короткий виклад основ християнської релігії). У додаткових класах для дітей дворян Сковорода почав викладати курс добронравія, а згодом започаткував курс лекцій «Вступні двері до християнської добронравності». Це був цікавий курс етики, що в алегоричній формі трактував християнські етичні концепції та біблійні сюжети.

Саме в цей час мислитель зустрів одного з найвідданіших своїх учнів, Михайла Ковалинського, який після смерті вчителя написав його біографію, докладну, ґрунтовну, на яку посилалися й посилаються всі дослідники творчості великого мудреця. Саме в листах до нього Григорій Савич висловлював найважливіші ідеї, що згодом ставали основою філософських трактатів.

Сковорода вдруге відмовився стати ченцем, і знову горда відповідь волелюбного мислителя образила духовенство. Він знав, що святі отці не завжди є прикладом високоморального та чесного життя. Конфлікт був неминучий: 1769 року Григорій Савич залишає педагогічну працю і вирушає в мандри, які тривали до кінця життя.

Поясніть, чому високоморальна, освічена людина, що спала лише чотири години на добу, опівночі молилася, не визнавала земних марнот, не побажала навіть на запрошення найвищих церковних сановників стати ченцем.

Майже чверть століття Григорій Сковорода мандрував Лівобережною Україною, Воронезькою, Курською, Орловською губерніями. Де б не з'являвся цей чоловік, там знаходив щиру любов і приязнь простих людей. До нього ставилися як до святого, і не в одній селянській оселі висів портрет високочолого мудреця з ясними променистими очима. Його звичним пристановищем були прості мазанки під насупленими солом'яними стріхами, пасіки, сади. Навіть на запрошення цариці Катерини II він не побажав залишити чабанської халупи, яка була для нього рідніша й дорожча, аніж царська «милість». Він був байдужий до земних благ. Його стихією була природа, пісня, музика, і ніколи він не розлучався з флейтою та сопілкою. **Микола Костомаров** писав: «Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода і якого би так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогозька до Києва, у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...».

На лоні природи творив він і свої філософські трактати та притчі. Під шум мальовничих українських гаїв народжу-

Пам'ятник Г. Сковороді в Лохвиці. Скульптор *Іван Кавалерідзе*

На що саме звернув увагу скульптор у постаті Григорія Сковороди?

валися рядки поезій. Загалом він найліпше почувався саме серед первісної природи, гірко нарікаючи на те, що люди псують її, зневажають, «перетворюють». Саме тому ще за життя його називали «слов'янським Руссо» – так, саме під таким ім'ям знала нашого видатного мислителя тодішня Європа!

Протягом 1769–1774 років було написано збірку прозових байок-притч *«Байки харківські»*, «Бесіда, названа Двоє, про те, що блаженним бути легко», «Діалог, чи Розмова про стародавній світ», «Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті», «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу».

1785 року Григорій Савич написав свою знамениту збірку *«Сад божественних пісень»*, об'єднавши тридцять поезій, написаних у різний час.

У віці 72-х років Сковорода здійснив давно омріяну мандрівку до свого улюбленого учня на Орловщину. Він пройшов пішки близько 300 верст. Розумів, що життя добігає кінця, тож передав Михайлові свої твори, втішився зустріччю, але залишитися не побажав: кликала Україна.

Прибув незабаром до тихої оселі Андрія Ковалевського в мальовничій Паніванівці, що тепер зветься Сковородинівкою. Не міг уже мандрувати – лише думки ширяли далеко-далеко, обіймаючи рідні простори.

Вічну обитель свою, яму-домовину, спорудив Сковорода власноруч. Він дуже ретельно готувався до останньої мандрівки свого життя. Під гіллястою липою копав яму Григорій Савич, найосвіченіша людина свого часу, носій істини і народолюбства. Одягнувся в чисту одіж, прочитав молитву, поклав у головах зшитки своїх творів і стареньку сіру свитку. Склав руки хрестом і навіки заснув. Так і знайшли його 9 листопада 1794 року.

ПАМ'ЯТАЙМО!

На надмогильному камені, як побажав Сковорода, було викарбувано: *«Світ ловив мене, та не спіймав»*.

Як ви розумієте цей напис?

«ЩАСТЯ НАШЕ ВСЕРЕДИНІ НАС»

ФІЛОСОФСЬКІ ПОГЛЯДИ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Найголовніша зла причина те і є, що людина саму себе не знає. Тому напис «пізнай самого себе», зроблений на храмі дельфійському, справедливо вважається за основу премудрості людської.

Феофан Прокопович

XVIII століття в історію європейської культури ввійшло як епоха Просвітництва. Красномовна назва, що говорить сама за себе. Вона нагадує про те, якого значення надавала людина знанням, як вона вірила у свою здатність пояснити закони світового буття і, що найважливіше, влаштувати його справедливо.

Григорій Савич Сковорода був оригінальним і самобутнім мислителем. Він добре знав учення найвидатніших філософів античності, середньовіччя, нового часу. Філософські погляди Сковороди мають багато спільного з поглядами просвітителів XVIII століття, зокрема з ідеями французького філософа Жан-Жака Руссо. Опанувавши досягнення світової філософської думки, Григорій Сковорода став одним із зачинателів нової філософії в Україні.

Вчення про дві натури і три світи

ПАМ'ЯТАЙМО!

Основною проблемою філософії Сковороди є проблема людини, її щастя і шляхів його досягнення.

Ця проблема органічно впливає з учення про дві натури і три світи, на основі якого мислитель розробив етичні принципи, а все своє життя підпорядкував їх реалізації.

Григорій Сковорода вважав, що *все у світі має дві природи (натури) – зовнішню, видиму, і внутрішню, невидиму*. Він переконаний, що в усьому слід бачити подвійність: видиме і невидиме, зовнішнє і внутрішнє, тілесне і духовне, тлінне й вічне, лжу та істину, твар¹ і Бога, старе й нове, явне й таємне. «Всі світи складаються з двох природ: злої і доброї», – стверджував філософ.

Наступна важлива теза вчення полягає в тому, що *єдиною постійною і вічною основою всього суцього є Бог*. Ми не знайдемо жодної речі, жодної істоти, у яких «Бог би не правив за голову і замість начала».

Поняттям, протилежним за своїм змістом до поняття «Бог», у творах Сковороди є видима натура, або твар. Цікаві думки із цього приводу висловлює Сковорода у трактаті *«Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу»*. Він пише, що Бог є не що інше, як «вічна глава і таємний закон у тварях». Закон же цей є Господньою природою, тобто невидимою натурою, що не підлягає тлінню. Видимим, зовнішнім Сковорода називав світ речей, світ матеріальний. Видимість минуща, тому вона не може бути істинною. Істинне, за Сковородою, тільки те, що вічне.

Співвідношення між двома натурами Сковорода пояснює такою аналогією: вправний художник намалював оленя і павича. Потім він стер фарби. Малюнки зникли, але образи їх жили, живуть і житимуть вічно, вони не можуть загинути. Зникла тільки фарба, якою були намальовані тварини, а образи залишилися.

Як ви розумієте поняття матеріального й духовного, минущого та істинного?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Другим основоположним принципом філософської системи Сковороди є поділ усього суцього на три світи: великий – *макрокосмос*, малий – *мікрокосмос*, символічний – *Біблія*.

Що ж вкладав філософ у ці поняття?

¹ Твар – творіння, істота, предмет.

Великий світ – макрокосмос – це Всесвіт, весь світ речей. Великий світ він позначав термінами «старий світ», «світ світів», «universum». На думку філософа, великий світ складається з багатьох світів, наче «вінок з віночків або машина з машинок», і кількість світів нескінченна.

Сковорода беззастережно приймав геліоцентричну систему Коперника, вважав, що основою всіх матеріальних речей є чотири елементи – вогонь, повітря, вода і земля, а тілесне здоров'я є рівновагою чотирьох названих елементів.

Поміркуйте, як ці погляди філософа співвідносяться з досягненнями сучасної науки.

Малий світ – мікрокосмос – це людина. Сковорода пояснює сутність людини, спираючись на вчення про дві натури: усі світи, в тому числі й малий світ, складаються з видимої і невидимої натур. Отже, в людині, як і в усьому, що існує, є видиме і невидиме, тілесне і духовне, тлінне і вічне. Людина повинна знати, що в ній є «тіло земляне і тіло духовне, таємне, приховане, вічне». І справжньою, на думку Сковороди, людина стає тоді, коли досягає невидиме, приховане. Тоді вона народжується вдруге, стає людиною духовною, і сутністю людини є не тілесне, а духовне.

Філософ також стверджував, що зерна всіх наук є всередині людини. Мета людського життя полягає в тому, щоб пізнати істину і тим самим здобути душевний спокій. Справжнє пізнання повинно починатися із самого себе. «*Пізнай самого себе*» – один з провідних принципів філософського вчення великого мудреця. Кожна людина повинна вміти побачити приховану в своєму тілі вічність і добути її звідти, наче іскру з попелу.

Зверніть увагу, якими промовистими прикладами намагався пояснити своє вчення Сковорода. Спробуйте дібрати власні образні приклади на підтвердження цього положення його філософської системи.

Найважливішим для людини Сковорода вважав щастя. Щастя, стверджував він, полягає не в багатстві, не в чині, воно не залежить ні від землі, ні від небес. Наше щастя – це світ душевний, тож **усе суєта, окрім душевної радості**. Навіть коли людина підкорить собі весь світ, це не вартуватиме нічого без душевної радості. Радість же приходить до людини тоді, коли вона пізнає істину, тобто саму себе, а через пізнання себе самої – і весь світ.

Та стати щасливою може не кожна людина, бо переважна більшість замість того, щоб пізнавати вічне, нетлінне і на цій непохитній основі будувати своє щастя, вбачає щастя в гонитві за матеріальним достатком, славою. Та чи може це зробити людину щасливою?

Як би відповіли ви на це запитання Григорія Сковороди?

Світ символів – це Біблія. Про Книгу книг Сковорода говорив так: «Біблія є наш верховніший друг та ближній, бо веде нас до того, що єдине, найдорожче та найулюбленіше. Вона є заповіт, що залишили для нас прадіди, заповіт, що приховує скарб богобачення».

У світогляді Сковороди Біблія посідає дуже важливе місце. Немає жодного філософського твору, в якому б він не посилався на неї. Цей світ символів також формується двома натурами: внутрішньою – духовною та зовнішньою – матеріальною. До зовнішньої оболонки Біблії (викладу її змісту засобами людської мови) мислитель ставився вкрай скептично. Він чимало писав про недоречності й суперечності в біблійних текстах. Самі тексти тлумачив як сукупність певних символів, алегорій, за якими приховувався таємний, справжній смисл Біблії. Відтак її алегоричний зміст, «внутрішня натура», трактувалися Сковородою як конденсоване вираження людської мудрості.

Як ви зрозуміли цю позицію мислителя?

Філософсько-етичне вчення

Видатний дослідник української літератури *Дмитро Чижевський* писав, що у філософії Сковороди «скристалізовані всі риси українського народу». Окрім того, осмислюючи проблеми і завдання своєї епохи, український мислитель спирався на потужний арсенал надбань світової філософської думки. Сковорода трактував філософію як науку, що має на меті зробити всіх людей щасливими.

Заклики Григорія Савича до простого життя, поміркованості та приборкання пристрастей нагадують ідеї Жан-Жака Руссо про те, що багатство розбещує людину, що слід задовольняти лише «природні потреби». Іван Франко зазначив, що Сковорода, «подібно до свого сучасника Жан-Жака Руссо, всім своїм життям проповідує відречення від гідностей і почестей світу, від ученої чи урядової кар'єри». Окремо слід наголосити й на тому, що світогляд мислителя, напевно, формувався також під впливом народної мудрості. Читаючи твори Сковороди, зверніть увагу: майже в кожному з них він посилається на мудрість українських, російських, латинських прислів'їв і приказок. А це означає, що своє філософське вчення він прагне обґрунтувати, враховуючи духовно-практичний досвід народу.

Ідея спорідненої («сродної») праці

Саме ця ідея дала підстави Іванові Франку назвати Сковороду «першим глашатаєм глибокого гуманізму».

Пропагуючи принцип спорідненої праці, філософ мав на увазі поєднання практичного життя з покликанням. Людина повинна, на його думку, займатися тим, до чого вона має здібності. Ця теорія у своєрідний спосіб заперечувала підвалини феодально-кріпосницького ладу, за якого праця розподілялася між людьми не за їхніми природними здібностями, а за соціальним статусом. Селянин мусив орати землю, хоч міг би стати талановитим живописцем, філософом, письменником. Натомість бездарний багатій займав високу посаду, хоча насправді був неспроможний виконувати свої обов'язки. Ось саркастичний «рецепт» від Сковороди: «Якщо ж, як у прислів'ї, на посаду мостишся, як коза на покрівлю, для того, щоб через неї вискочити на купу надмірного

марнославства, видно як у дзеркалі, що ти до посади не ретельний, а тому й не народжений для неї...».

ПАМ'ЯТАЙМО!

Сковорода першим з філософів нового часу висунув ідею перетворення праці із засобу до життя в найпершу життєву потребу і найвищу насолоду. «Якщо ти усвідомлюєш, для чого ти народжений, і працюєш з приємністю, ти щасливий... Повне щастя найперше не в досягненні якогось результату, а в самому процесі праці за покликанням».

Вчення про самопізнання

Вислів «пізнай самого себе», як відомо, був викарбуваний ще над входом до храму Аполлона в Дельфах. Утілення цього принципу видатний філософ античності **Сократ** вважав головною умовою добродетельності. Він не втратив своєї значущості й для філософії Сковороди.

Теорія самопізнання мала виразну гуманістичну спрямованість, оскільки вона ґрунтувалася на переконанні, що в кожній людині є природні можливості духовного розвитку, що їй властиве пізнання спорідненої праці та досягнення земного щастя. Поза сумнівом, у Сковороди самопізнання було безпосередньо пов'язане з процесом розвитку національної культури.

Самопізнання, на думку Сковороди, – єдиний шлях до щастя. І саме цього він учив своїх сучасників, саме цю просту і разом з тим безмежно глибоку думку повинні осягнути й ми. Нехай вам допоможуть слова самого мислителя: «Щастя твоє в тобі самому: пізнавши себе, пізнаєш усе, а не пізнаєш себе – ходитимеш у темряві й боїтимешся там, де страху й не було». Багато творів збірки «Байки харківські» пов'язані з обґрунтуванням залежності щастя від пізнання та вдосконалення людиною власної природної схильності до праці.

Не можна бути щасливим, вважав Сковорода, якщо діяти всупереч своїй природі. Пізнання природи – це пізнання Бога.

Але *пізнати себе і Бога людина може лише за допомогою серця*. «Істиною людини є серце в людині, глибоке ж серце – одному лише Богу досяжне, як думок наших безодня, просто сказати душа...» – говорив Сковорода. Він ототожнював серце з душею, спираючись на Біблію, яка визнавала серце душею і духом, шляхом до вищої істини.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Саме Григорій Сковорода сформулював основні положення «філософії серця», яка розвивається в українському духовному просторі донині.

Любов, як вважав філософ, є першоосновою світу. «*Любов – початок, середина і кінець*» – ось його палке переконання. І почуття це він вважав всеохопним і багатограним.

Сковорода ототожнює прекрасне з моральним, красу з добром, потворне з аморальним, тобто він об'єднує етичні й естетичні категорії.

Як бачимо, не випадково Григорій Сковорода ввійшов у фінальну десятку проекту одного з телеканалів «Великі українці». Напевно, го-

лосували за нього саме ті, хто досі живе за його заповітом: «Уникай марнославія, осягай самотність, люби бідність, цінуй цнотливість, дружи з терплячістю, прийми в душу смирення, ревно служи Господові Вседержителю».

Філософський трактат «Вступні двері до християнської добронравності»

Тепер ми можемо перейти до аналізу одного з найцікавіших філософських трактатів, якому мислитель дав такий підзаголовок: «Написано в 1766 році для молодого шляхетства Харківської губернії, а оновлено в 1780 році». Ця праця, у якій автор запропонував власне тлумачення десяти біблійних заповідей, викликала обурення білгородського єпископа, а відтак Григорія Савича відсторонили від викладацьких обов'язків. Це конспективний виклад курсу лекцій, які Скворода читав у Харківському колегіумі. Чому ж цей трактат свого часу викликав такий резонанс?

Насамперед варто врахувати, що йдеться про курс етики. Скворода розмірковував про людське щастя, за яке ми маємо дякувати Богові. Ще у вступі, який зветься «Перед дверима», автор наголошує, що щастя не «...в Америці, чи в Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі...», щастя кожної людини в ній самій, в її здатності пізнавати істинне, духовне начало буття.

Цей твір має десять глав, кожна з яких присвячена аналізу певного поняття: Бог, віра, пристрасті й гріхи, любов і щиросердність тощо. Кожна глава – це своєрідний міні-трактат, завершена система міркувань, якими мудрець прагнув поділитися з людьми.

Саме вступ є ключем до розуміння подальших глав, де Скворода скеровує людину на те, щоб вона замислилася над своїм життям, над тим, що їй потрібно насправді і чого вона прагне більше від марнославства і бажання наживи. Він наголошує: щастя в серці і душі людській.

Філософські трактати Сквороди часто називають діалогами, адже вони побудовані у формі запитань і відповідей на них. Він звертається до читача з ласкавим «друже мій», налаштовуючи людину на дружню бесіду, обмін думками, приємне і довірливе спілкування. Що, єдине і неповторне, завжди потрібне людині? – ставить питання філософ. Відповідь проста й очевидна – Бог.

Перший розділ трактату – «Про Бога» – стосується вчення про дві натури (видиму і невидиму). Дуже цікаві наймення дає їм Скворода: видима – «речовина або матерія, земля, плоть, тінь тощо», а невидима, себто Бог, – «натура, буття речей, вічність, час, доля, необхідність, фортуна, розум всесвітній тощо».

Яке визначення вам видається найвлучнішим, найточнішим?

Друга глава, у якій філософ міркує про віру, органічно продовжує першу, оскільки в ній ідеться знов-таки про те, що над усім світом єдиний володар – Бог і людина має вірити: «Підданий його є кожен народ, і так само кожен визнає перед ним рабство своє».

Сам Сковорода сформулював ядро, провідну ідею своєї праці в кількох коротких рядках, які озаглавив «*Твердь бесіди*». Ключовим є перший з п'яти рядків: «Істина Господня залишається повік».

Що має на увазі автор під словом «твердь»?

Цей трактат Сковорода недаремно назвав «вступними дверима». Читач поступово входить у світ його думок, міркувань, переконань і настанов. Навіть осягнення внутрішньої структури, унікальності композиції праці приходить поступово. Оскільки трактат побудований за принципом коментування автором десяти біблійних заповідей, він має десять глав. Сковорода прагнув роз'яснити своїм учням, а також, напевно, і всім нащадкам, як він розуміє зміст цих вічних і незмінних настанов людству. Прикметним є те, що він коментує не всі заповіді, адже такі як «не вбивай!», «не чини перелюбу!», «не кради!», на думку автора, коментарів не потребують.

Натомість решту заповідей він коментує, намагаючись у доступній і зрозумілій формі довести їхню глибину і вагомість. Сковорода повторює в коментарях принципи своєї філософії: тлумачення заповіді «не жадай майна ближнього свого» несе в собі настанови любові, адже, на думку Сковороди, лише залюблене серце не здатне згрішити, а настанова пам'ятати день суботній, щоб славити Господа, в інтерпретації Григорія Савича перетворюється в настанову творити добро, виявляти милосердя до ближнього. А заповідь «не сотвори собі кумира» він пояснює теорією двох натур.

Прокоментуйте решту настанов філософа. Чи збігаються вони з вашим розумінням десяти заповідей, яке сформувалося після ознайомлення з Біблією?

Надзвичайно цікаві міркування викладено в главі «Про істинну віру». Справді, кожна людина рано чи пізно замислюється над тим, у що вона вірить, приймає в душу свого Бога. Тому саме для тих, хто сумнівається, хто стоїть на роздоріжжі, слова Сковороди про те, *що віра й надія є головними доброчесностями людини* і ці доброчесності – серце людське, «немов надійний вітер корабель приводить нарешті у гавань любові і їй доручає».

Поміркуйте, як пов'язані ці думки Сковороди з його «філософією серця».

Одне з основних положень трактату – у розділі «Благочестя і церемонії – різняться». Він виступив проти підмінювання справжнього благочестя зовнішніми церемоніями, саме цю «церемоніальність» він вважав основою лицемірства багатьох представників церкви. Філософ наголосив: сила його десятислов'я, тобто десяти заповідей, уміщена в одному слові – «любов». Він повторює за Біблією: «любов є Бог». Але філософ залишається вірним собі, пояснюючи все знову ж таки з позиції двох натур: є любов внутрішня, що зветься істинним благочестям, і є її зовнішні прояви, що нагадують «листя біля плоду» чи комплімент за доброзичливого ставлення. Проте іноді зовнішні прояви любові не мають внутрішнього наповнення, і тоді любов несправжня, нецира, а людина нагадує «труну розфарбовану».

На противагу пристрастям і гріхам Сковорода використовував поняття «щиросердність». Плакаючи щиросердність у душі, людина може жити в «прекрасному саду, що сповнений втіхою, тихими вітрами, квітами, що солодко пахнуть». І саме в такому саду процвітає дерево «нетлінного життя». Фактично в останній главі «Про любов, або щиросердність» автор трактату пропонує нам портрет істинного християнина, який завжди житиме з миром і позначений буде милістю Божою.

А тепер, причиняючи за собою двері до християнського благочестя, які відчинив для нас Сковорода, замислімося наостанок над тим, чи збираємо ми плоди щиросердності, які обіцяє мудрий філософ. А плоди ці такі: «доброзичливість, незлостивість, прихильність, лагідність, нелицемірство, благонадійність, безпека, задоволення, кураж та інші невід'ємні задоволення».

Чи хотіли б ви користуватися цими плодами? Як слід жити сучасній людині, щоб досягти чеснот, про які говорив Сковорода?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Коли і де народився Григорій Сковорода? З якими містами, країнами пов'язане його життя?
2. Над чим розмірковує автор у своєму філософському трактаті «Вступні двері...»?
3. Пригадайте, які біблійні образи використав український філософ у своєму трактаті. Прочитуйте відповідні уривки.
4. Визначте основні положення філософії Григорія Сковороди.

Міркуємо

1. Зіставте вузлові моменти біографії Григорія Сковороди і процес становлення його світогляду, творчі звершення. Які періоди в житті, які події ви вважаєте найважливішими для розуміння світогляду філософа, письменника, педагога?
2. Оберіть будь-який з відомих вам афоризмів Сковороди і прокоментуйте його.
3. Перекажіть основні положення філософського трактату «Вступні двері...».
4. Які положення трактату видаються вам найважливішими і чому? Запишіть їх у зошит і спробуйте самостійно пояснити їх значення для кожної людини.

Аналізуємо

1. Пригадайте, у якій біблійній легенді є образ голуба з оливковою гілкою. Як цей образ трактується в четвертій главі трактату Сковороди?
2. Що має на увазі автор трактату під «кам'яними дошками» (четверта глава)?
3. Укладіть таблицю, відтворивши в ній взаємозалежність положень філософської системи Григорія Сковороди.
4. Наведіть приклади з реального життя, які підтвердили б справедливість ідеї спорідненої праці.

Дискутуємо

1. Проаналізувавши життєвий і творчий шлях Сковороди, висловіть свої припущення з приводу того, чому він обрав шлях мандрівного філософа. Яку людину можна схарактеризувати як «сковородинівський тип»?

2. Доведіть, що творчість Сковороди має біблійну основу.
3. У чому полягає повчальний зміст філософського трактату «Вступні двері...»?
4. Підтвердьте, спираючись на інформацію про життєвий і творчий шлях митця, на зміст філософського трактату, що ми по праву іменуємо Григорія Сковороду великим просвітителем.

РОБОТА В ГРУПАХ

Кожна група обере один з афоризмів Сковороди і підготує коротку історію чи то з власного життя, чи то з прочитаного літературного твору, яка висвітлювала б актуальність крилатого вислову.

- Ні про що не турбуватися, ні за що не переживати – значить не жити, а бути мертвим, адже турбота – рух душі, а життя – це рух.
- Правильно використав час той, хто пізнав, чого треба уникати і чого домагатися.
- Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
- Довго сам учись, коли хочеш навчити інших.
- Як гниле дерево не склеюється з іншим гнилим деревом, так і між негідними людьми не виникає дружби.
- Найгірша хвороба – хворіти духом.
- Уникай товариства поганих людей.

Спробуйте й самі віднайти афоризми у творах Сковороди.

«ВОСКРЕСІННЯ НАРОДУ ПОЧАЛОСЬ»

БАЙКАРСЬКА ТА ПОЕТИЧНА ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

Справжнім надбанням не лише національної, а й світової культури є збірка Григорія Сковороди *«Байки харківські»*. Саме в цьому винятково цікавому жанрі він обстоює і свої філософські погляди. Сковорода створив першу в українській літературі збірку оригінальних байок, тим самим проторував широку дорогу цьому жанрові, заклавши основу, на якій звелася довершена українська класична байка.

Першу байку було написано 1760 року. Сам автор указав причину, яка спонукала його вдатися до цього літературного жанру, адже «багато хто з учнів, нітрохи для цього не народжені, навчалися». Гірку правду про своїх учнів він сказав мовою великого Езопа, і, як виявилось, саме така форма була найефективнішою. Було негайно звільнено більше 40 «недоуків» – у такий спосіб їх позбавили «непосильної праці».

Про що, на вашу думку, свідчить така «сила слова» Сковороди?

Писати мудрого Григорія Савича спонукало бажання донести до своїх співвітчизників провідні положення своєї філософії, навчити, передати життєвий досвід і спостереження, плоди багаторічних роздумів. Зразком для Сковороди була класична грецька та римська байка, передусім езопівська. А ще джерелом його байкарської творчості є український фольклор – бездонна криниця мудрості, дотепності, афористичності.

Протягом 1769–1774 років у Харкові, в околицях міста та в селі Бабаях було написано 30 байок, які й увійшли до знаменитої збірки «Байки харківські». Її віншував Сковорода своєму другу Панасові Панкову. Про те, чому він учинив саме так, ми дізнаємося з передмови.

Ця передмова – цілком самостійний твір, який містить численні афоризми, цікаві спостереження, думки мислителя про дружбу, істину, походження символіки, ієрогліфіки, притч, байок. І особливо важливим для нас є його міркування з приводу значущості жанру байки: «Байка тоді буває кепська й бабська, коли в нікчемній і смішній своїй полові не містить зерна істини, схожа тоді на горіх свищ... Іноді і в дранті коштовний криється камінь... Як обряд є без сили божої безглуздя, так і байка без істини. Коли ж із істиною, хто насмілиться назвати брехливою?». Як великий педагог, Сковорода наголошує: «Батьківське покарання містить у гіркоті своїй солодоці; а мудра іграшка таїть у собі силу».

Які положення філософії Сковороди можна віднайти в цьому міркуванні?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Байки написані прозою, кожна з них має дві частини: *фабулу*, в якій, власне, викладено сюжет твору, і *мораль-повчання*, яку Сковорода називає *силою*. Особливість байок українського філософа якраз і полягає в тому, що його прагнення навчити, переконати, застерегти впливає на композицію байки: мораль іноді вдвічі або втричі перевищує фабулу. І ця мораль, здебільшого висловлена афористично, звучить виразно й переконливо.

У байках Сковороди переважають філософські мотиви, автор торкається актуальних проблем сучасної йому доби. Найбільша група байок (близько половини) – це твори, в яких філософ продовжує втілювати ідею спорідненої праці, необхідності жити «за природою», за покликанням.

Чи не найкраще розкрито ці думки в байці «*Бджола і Шершень*». У ній ідеться не лише про потребу обирати споріднену працю, а й про життєву необхідність праці взагалі. Творча праця за природним нахилом, за здібностями – це, за Сковородою, джерело справжнього щастя. Нещасна та людина, яка робить не свою справу, адже вона не приносить користі суспільству і сама не може бути щасливою.

Автор твору славить бджіл, що є символом працелюбності. Вони збирають мед, «бо народжені для цього». І праця для них важливіша й солодша, аніж сам мед. Але є й інші створіння – шершні. Це паразити, «що живуть крадіжкою чужого». «Бджола – це мудра людина, що у своєму спорідненому ділі працює». Шершні – люди, що дивляться на науку тільки як на засіб власного збагачення, які не прагнуть бути корисними для інших. Сковорода протиставляє їм тих, хто не в розкошах, а в скромній щоденній праці знаходить розраду і щастя, сенс життя.

Розмірковуючи над сутністю байки, Сковорода особливий наголос робить на силі думки, на її безсмерті: «Все не наше, все загине і самі

бовдури наші. Одні лиш думки наші завжди з нами, одна лише істина вічна. А ми в ній, як яблуня у своєму зернятку, сховаємось».

Як ви зрозуміли цю думку Сквороди?

ПАМ'ЯТАЙМО!

За жанром байки Сквороди визначають як *байки-притчі*.

А ще філософ визначав байку як «мудру іграшку», що ховає в собі неабияку силу. Його байки здебільшого побудовані на діалогах, контрастах, уже в самих заголовках часто використовується прийом антитези – задається протистояння головних персонажів за їхніми певними характеристиками: «Орел і Черепаха», «Бджола і Шершень», «Голова і Тулуб».

Цікавими є й байки, в яких порушено тему дружби, товариських взаємин, порозуміння між людьми. Ці мотиви звучать у байках «Соловей, Жайворонок і Дрозд», «Собака і Вовк». Провідна ідея таких творів – слова самого Сквороди: «Щасливий, хто хоч саму тільки тинь доброї дружби нажити спромігся. Немає нічого дорожчого, солодшого і кориснішого за неї».

Мислитель вважав, що саме дружба – вища єдність людей, в основі якої лежить спільна праця, близькість інтересів, поглядів, уподобань. Якщо між людьми такої спільності немає, дружба між ними немислима. Це красномовно доводить байка «Собака і Вовк». Вовк не може потоваришувати із собаками Левконом та Фирідамом, хоча між ними є зовнішня подібність. І навпаки, пастух Тітир і собаки зовні зовсім різні, а проте поєднані спільною справою, спільною відповідальністю за отару, а відтак вони справжні друзі.

Зрештою, Скворода наголосив, що «...і багатство, і чини, і родинні стосунки, і тілесні обдарування, і науки – не в силі утвердити дружбу. Але серце, в думках суголосне, і однакова чесність людинолюбної душі, що живе у двох чи трьох тілах, саме це є істинна любов і єдність...».

Що для вас означає дружба? У яких творах ви читали про неї? Чи є у вас справжні друзі?

Байки Сквороди насажені національним колоритом, численними побутовими деталями, фразеологічними зворотами, афоризмами, приказками, прислів'ями. Сюжети переважно оригінальні, хоча частина байок побудована на розвиткові класичних байкових сюжетів, відомих із творчості Езопа.

Спробуйте визначити, які сюжети байок оригінальні, а які – запозичені з творчості попередників. Для цього прочитайте не лише програмові, а ще кілька байок Григорія Савича.

Байки Сквороди відкрили нову епоху українського байкарства, а продовжувати його справу взялися Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Левко Боровиковський, Леонід Глібов.

Народна мудрість стверджує, що талановита людина талановита в усьому. А тому ми захоплено читатимемо й поезії Григорія Савича, так

само мудрі, глибокі, розважливі. Маємо неоціненний скарб – тридцять віршів-пісень, об'єднаних у збірку *«Сад божественних пісень»*. Написані вони були протягом 1757–1785 років. Повна назва збірки – «Сад божественних пісень, що проросли із зерен Святого Письма». Справді, до кожного твору автор дібрав влучні епіграфи з біблійних текстів, у кожній пісні осмислив певну ідею з Біблії. Тому ці пісні є довершеним циклом.

Його поезія – це вдумливе споглядання навколишнього життя з усіма проблемами, це серйозні роздуми над сенсом і сутністю людського буття, над взаєминами між людиною і природою, між людьми взагалі. Широкі тематичні обшири, глибина філософської думки – такими є визначальні риси його поетичної творчості.

Це літопис душевних переживань, щира сповідь благородної людини, спосіб спілкування з навколишнім світом. Прочитавши збірку, ви відчуєте, що Сковорода спізнав і гіркого смутку («Пісня 19-та» – «Ой ти, туго проклята!»), обурювався проти несправедливості, і гнів хвилиною скипав у благородній душі («Пісня 17-та»). Але бували й хвилини щастя від здобутого умиротворення («Пісня 16-та» – «Пройшла вся туга. Світло нам зблиснуло»).

Написані під впливом фольклору, пісні Сковороди зі збірки *«Сад божественних пісень»* стали народними: «Ой пташино жовтобока», «Ах, поля, поля зелені». У них бринить щирий ліризм, у протиставленні картин природи і людського життя вчуваються непохитні переконання автора: щастя не в багатстві чи панівному становищі:

То у тих хай мозок рветься,
Хто високо вгору пнеться.

Скромність, гармонійне співіснування з природою – ось нетлінні скарби, які людина повинна взяти до серця і цінність яких усвідомити.

Найвідомішим твором збірки є філософсько-сатиричний вірш *«Всякому місту – звичай і права...»* («Пісня 10-та»). Він теж став народною піснею, яку згодом заспіває возний Тетерваковський – герой п'єси Івана Котляревського *«Наталка Полтавка»*.

Починається твір розважливими оповідними інтонаціями: автор розмірковує про мету і сенс життя, про смаки й уподобання, адже кожен їх розуміє по-своєму.

Ідеал, на якому наголошує автор, – чесність, безкорисливість, ясність розуму, чиста совість.

Іван Марчук.

Природа дивує нас

Прокоментуйте назву та символічний зміст картини в контексті філософських поглядів Григорія Сковороди.

Саме в цій поезії Сковорода продемонстрував свій яскравий талент сатирика: він гостро викрив потворні явища тогочасної дійсності, «узвичаєння» панства, чиновництва, купецтва, шахраїв і злочинців. Усе це змальовано переконливо, яскраво, хоч і стисло. Це нагадує твір живопису, коли талановитий художник економними, але точними мазками намагається максимально виразити зображуване:

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір купець обдурити прудкий.
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендює, візьми перевір.

Антитеза цим яскравим картинам – високі моральні ідеали самого автора:

В мене ж турботи тільки одні,
Щоб з ясним розумом вмерти мені.

Сковорода висміює панський побут з п'яними оргіями в шинках і маєтках, розпусту та сваволу «господарів життя», продажність судочинства, відірваність від життя школи, науки:

Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова.

У цій пісні вади тогочасного суспільства й сатиричні типи постають із живих, цілком реальних явищ і деталей. Змальовані персонажі – не символи і маски, не довільна й строката життєва мозаїка. Перед нами цілісна, яскрава картина дійсності, узагальнена автором.

Що із сучасного життя можна висміяти і затаврувати за допомогою цього твору Сковороди?

Твори зі збірки «Сад божественних пісень» – це гімн гуманізму, свободі. Ідея неціненності волі для кожної людини лежить в основі однієї з кращих поезій – «*De Libertate*» («Про свободу»).

Вона є взірцем високої громадянської патріотичної лірики, в якій поет пов'язує волю з боротьбою за національне визволення. Автор розмірковує над долею покріпаченого народу, возвеличує вольність – єдине, на його думку, що варте боротьби.

Показово, що «батьком вольності» Сковорода вважає Богдана Хмельницького. Неабияку сміливість мав автор цієї поезії, адже насмілювався в часи, коли російська цариця Катерина II, зруйнувавши Запорозьку Січ, прагнула знищити саму пам'ять про українське козацтво, уславлювати великого гетьмана.

Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.

О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

Найціннішою поет завжди вважав особисту свободу. Він тлумачив її як свободу сумління, як незалежність від кріпосного та колоніального рабства.

У цьому вірші втілено естетичні та соціальні ідеали Сковороди. Сформулюйте їх тезово.

Спадщина Григорія Сковороди в національному духовному просторі – окрема віха. *Іван Франко* писав: «Глибокий гуманізм, якого віступом був Сковорода, робиться основою всіх кращих творів української літератури XIX віку». Прогресивні ідеї Сковороди не втратили своєї значущості й нині. Його переконаність у неодмінній перемозі добра стала заповітом суспільству, яке він так прагнув вилікувати від виразок.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть збірки Сковороди, роки, коли їх було створено, відомі твори, що ввійшли до них.
2. Вивчіть напам'ять «Всякому місту – звичай і права».
3. Визначте, які філософські ідеї втілює Григорій Савич у поезії та байкарській творчості.

Міркуємо

1. Прочитайте в ролях байку «Бджола і Шершень». Які інтонації потрібно використати, щоб схарактеризувати кожного з персонажів?
2. Доберіть з хрестоматії афоризми Сковороди, якими можна проілюструвати провідні ідеї його поетичних творів і байок.
3. Поясніть, чому твір «De Libertate» був надзвичайно актуальним у час його написання.

Аналізуємо

1. Наскільки важливими є, на вашу думку, для самореалізації ідеї самопізнання і гармонії зі світом? Свою думку доведіть.
2. Продовжте думку: «Бджола з байки-притчі Сковороди – це символ ..., а шершень – ...».
3. Чому саме Богдан Хмельницький став утіленням ідеалів свободи для Григорія Сковороди?

Дискутуємо

1. Доведіть або спростуйте думку, що збірка «Сад божественних пісень» має біблійну основу.
2. Поясніть, чому за жанром твори Сковороди є притчами.
3. Доведіть чи спростуйте, що творчість Григорія Сковороди підготувала прихід нової української літератури, вплинула на творчість Тараса Шевченка, Івана Франка, інших письменників.
4. Чи реально в наш час повторити духовний подвиг Сковороди? Чи може нині людина стати мандрівним філософом?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднайтеся в пари. Підготуйте запитання за творчістю Григорія Сковороди. По черзі ставте їх іншим групам, які мають дати вичерпну відповідь на них, користуючись цитатами з творів, філософських трактатів, знаннями з біографії видатного мислителя.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Вшанування пам'яті Григорія Сковороди в Україні та у світі». Поцікавтеся, де саме встановлено пам'ятники видатному мислителю, віднайдіть інформацію про меморіальний музей Сковороди. Доповніть інформацію про відтворення образу Григорія Савича в малярстві, музиці, літературі. Довідайтеся, у яких країнах світу вшановують геніального сина України.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте скласти власну байку, мораль якої містила б цікавий афоризм. Найвдаліші афоризми з вказівкою на автора розмістіть у шкільній газеті або виготовте плакат для вашого кабінету.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Афоризм (грец. *відокремлюю, визначаю*) – це короткий влучний оригінальний вислів, узагальнена глибока думка, виражена в лаконічній формі.

Афоризм не містить аргументації, натомість впливає на свідомість людини глибиною, а іноді й парадоксальністю судження. Сократ колись сказав: «Я знаю, що я нічого не знаю», а римський імператор Октавіан Август зауважив: «Поспішай повільно!».

Поміркуйте, що об'єднує і що різнить афоризми та фразеологізми.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Образ Григорія Савича Сковороди, його виняткове життя вражало не лише його сучасників, а й нащадків. У таїну таланту цієї непересічної особистості прагнули проникнути всі наступні покоління українців, які жили й творили, дотримуючись заповітів видатного земляка.

Ви можете прочитати симфонію «Сковорода» Павла Тичини, вірші Івана Драча, Дмитра Павличка, Миколи Вінграновського, Бориса Олійника, Андрія Малишка. Привертає увагу поема Пантелеймона Куліша «Сковорода» та повість Тараса Шевченка «Близнець» (саме в цьому творі Шевченко створив незабутній образ Сковороди-педагога).

До образу мандрівного філософа звернулися класики українського малярства Сергій Васильківський, Іван Їжакевич, Карпо Трохименко, Василь Касіян, Тетяна Яблонська. У скульптурі безсмертний образ Сковороди відтворили Іван Кавалерідзе та Валентин Зноба, в музиці – Борис Лятошинський.

Віднайдіть ці репродукції, музичні записи, підготуйте з допомогою вчителя урок-презентацію «Образ Григорія Сковороди в українському мистецтві».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Сковорода, як син свого часу, багато зробив для того, щоб люди зрозуміли сенс і значущість самопізнання, а відтак – духовного самовизволення. Жан-Жак Руссо, наприклад, у своїй відомій праці «Чи сприяло відродження наук і мистецтв очищенню нравів» так само рекомендував «увійти в самого себе і прислухатись до голосу совісті». На цікаві роздуми наштовхує це гасло і геніального німецького письменника Йоганна Вольфганга Гете. І навіть у першій чверті XIX століття його підхоплює Байрон у своїй містерії «Каїн», де Люцифер, демонструючи Каїнові всесвітні простори, каже: «Ти хотів знання? А втім, що показав тобі, хіба ж ти не пізнав самого себе?».

Як ви вважаєте, чому ідея самопізнання заволоділа на той час світом, свідомістю митців?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте закінчити розпочаті афоризми Григорія Сковороди, а потім перевірте за будь-яким виданням його творів, чи збігаються ваші думки з думками вашого видатного пращура. Можливо, так народиться новий афоризм!

Не суди лица, суди...

Чисте серце перебуває в любові, а любов залишається...

Хороша любов є та, яка є...

Я не люблю ніякого дару, якщо він не пов'язаний з...

Найкраща помилка та, яку допускають при...

Сміх є рідний брат...

З усіх втрат втрата часу...

Не можна збудувати словом, коли те ж саме руйнувати...

ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ВІТАЛЬНЯ

ГЕОРГІЙ ЯКУТОВИЧ

Схилившись над аркушем незавершеного малюнка, майстер заснув навіки. Того вечора транслювали фільм «Тіні забутих предків». Кожен кадр у ньому вибудував художник-постановник Георгій Якутович... Над Карпатами і в оселі майстра сумно й тривожно плакали трембіти.

Георгій Якутович, академік, лауреат Державної премії імені Тараса Шевченка, професор Української академії мистецтв, майстер графіки, символізував собою в історії українського мистецтва злам старого мислення й народження принципово нової художньої системи.

1960-ті роки – час короткотривалої «хрущовської відлиги» – дали потужний імпульс до чергового відродження. Повітря ілюзорної по-

літичної та творчої свободи надихало на експерименти й відкриття. «Кожна епоха вирізняється власним співвідношенням форми та простору», – часто повторював слова Володимира Фаворського молодий графік. Створене Якутовичем мистецтво – це політ розкутої творчої волі й водночас результат самовідданої роботи яскравої, артистичної особистості. Здобувши ще замолоду авторитет у художньому середовищі, він став знаковою постаттю в мистецтві України.

У той час народна стихія стала духовно необхідною частиною життя суспільства. Проте фольклорне, національне було настільки гострою, а часом і трагічною темою, що за право бути національним художником інколи розплачувалися не лише свободою, а й життям. Без перебільшення можна твердити, що відродив українську етнокультуру енергійний талант Якутовича. Ілюстратор творчості видатних письменників, людина честі, сподвижник Сергія Параджанова, товариш Івана Дзюби й Івана Драча, Георгій Якутович став потужним каталізатором оновлення інтелектуального життя в Україні. Саме завдяки йому творча молодь зачаровувалася поетикою Карпат, зачитувалася Михайлом Грушевським, Володимиром Винниченком, слухала твори юних Івана Драча, Миколи Вінграновського, Ліни Костенко. Оселя художника стала в ті часи воістину «вільною академією».

В українському мистецтві Георгія Якутовича пам'ятають насамперед як неперевершеного ілюстратора творів Івана Франка, Михайла Коцюбинського, Василя Стефаника, «Слова про похід Ігорів» і «Повісті временних літ». Крім книжної графіки, художник створив окремі ілюстрації на історичні теми: «Іван Вишенський», «Олег Гориславич», а також цикли на мотиви українських народних пісень і казок.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. *Багалій Д.* Український мандрівний філософ Григорій Сковорода. – К., 1992.
2. Життя і творчість Г. Сковороди: <http://scovoroda.info/>.
3. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. – К., 1992.
4. *Ковалинський М.* Життя Григорія Сковороди. – К., 1963.
5. *Пільгук І.* Григорій Сковорода. – К., 1971.
6. Повна академічна збірка творів / Григорій Сковорода. За ред. проф. Леоніда Ушкалова. – 2-ге вид., стер. – Харків, 2016.
7. *Шевчук В.* Дорога в тисячу років. – К., 1990.
8. *Драч І., Кримський С., Попович М.* Григорій Сковорода. Біографічна повість. – К., 1984.

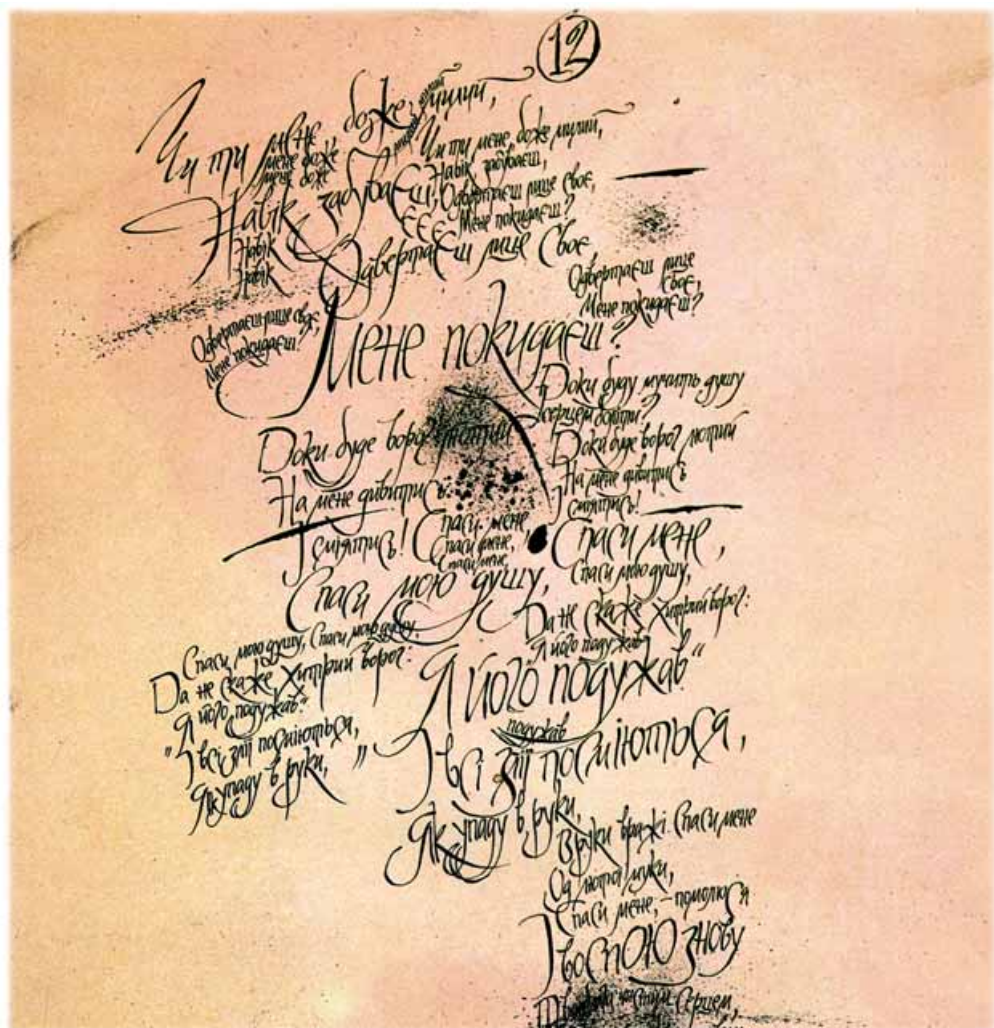

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

На літопису незатертім
Креслю циклоїду доби, —
Ще тут в моїм земнім посмерті
Вібрують луни боротьби...

І знаю: буде. Знаю: вдарить.
І знов, і знов хитнеться світ:
І прокривавить гімном кару
Непереможний заповіт.

Євген Маланюк

Чоло не вінчали лавровії віти,
Тернів не скрашали ні злото, ні квіти, –
Страждали співці в самоті;
На них не сіяли жупани-лудани,
Коли ж на руках їх дзвеніли кайдани,
То вже не були золоті...

Леся Українка

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

«НОВЕ СЛОВО МІЖ НАРОДАМИ»

Розмову про нову епоху в нашій культурі ми розпочали промовистими рядками поезії Лесі Українки, написаної на столітній ювілей нової української літератури 1898 року. Попереду в нас – довга дорога через два століття, через верхогір'я творчих звершень і нетрі розчарувань, через перепони й випробування – до перемоги, до того часу, коли на зміну новій літературі прийшла література новітня.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Вважається, що хронологічно доба нової української літератури тривала з кінця XVIII (1798 р.) до кінця XIX століття.

Суспільно-історичні обставини

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття Україна переживала складні часи. Її теперішня територія була роз'єднаною і перебувала у складі кількох держав – Австрії (пізніше – Австро-Угорщини) і Російської імперії. Це не могло не позначитися на загальному стані всіх сфер життя українського суспільства – громадської, культурної, політичної. Ліквідація Запорозької Січі остаточно позбавила українців решток автономії. Відбулося закріпачення українського селянства і частково козацтва, була припинена діяльність українських початкових шкіл. Тяжкий феодальний гніт спричинював масову еміграцію за океан з Австро-Угорщини та внутрішні переселення українців у Росії. Найталановитіші представники молодого покоління інтелігенції заохочувались здобувати освіту та працювати в Москві, Петербурзі, Відні. Залишившись там, вони жили своїми талантами інші культури.

Як ви вважаєте, чи актуальна нині проблема «переманювання» талановитої молоді? Якщо так, то як, на вашу думку, її можна вирішити?

Проте всі ці явища не змогли знівелювати національні прояви в українському суспільстві, притлумити дух свободи; навпаки, вони зродили потужну хвилю національного відродження серед різних суспільних верств. Так саме в Україні зароджуються перші гуртки й товариства майбутніх декабристів, а в 40-х роках XIX століття виникають таємні політичні організації, члени яких прагнули національної свободи України.

Не припинялися й потужні виступи селянства: палали вогні непокори в селі Турбаях, на Катеринославщині, Полтавщині. На Правобережжі через кілька десятиліть після Коліївщини стає легендою Устим Кармалюк...

Пригадайте відому вам знамениту пісню про Кармалюка. Які реалії буття тогочасної України змальовано в ній?

У 1848 році вибухнуло повстання буковинських селян під проводом Л. Кобилиці, що тривало до літа наступного року. А під час Кримської війни охопило кілька повітів Київщини повстання руху Київська козаччина – селяни припинили виконувати панщину і вимагали від священників, щоб ті приводили їх до присяги і записували в козаки.

Ці та подібні виступи жорстоко придушувалися, тисячі селян були покарані різками і сотні заслані до Сибіру.

Розвиток культури

Основними осередками національно-визвольної боротьби українців стали декілька вищих шкіл, заснованих царським урядом, – Харківський (1805) і Київський (1834) університети, Рішельєвський ліцей в Одесі (1817) та Гімназія вищих наук у Ніжині (1820). Саме цим культурним закладам судилося стати засобом єднання національно свідомого українства. Так, зокрема, з Харківським університетом пов'язана діяльність Петра Гулака-Артемовського, Григорія Квітки-Основ'яненка. Викладачі цього університету А. Метлинський, Л. Боровиковський з односторонніми створили літературне об'єднання, яке називали гуртком харківських романтиків.

В історії Київського університету почесне місце посідають його перший ректор, видатний учений-історик, етнограф, філософ, літературознавець Михайло Максимович і, звісно, Тарас Шевченко. Ніжинська гімназія зростила Миколу Гоголя, Євгена Гребінку, Леоніда Глібова та ін.

Іван Падалка. Обкладинка до поеми «Енеїда» Івана Котляревського

Які видатні культурні діячі, громадські й політичні лідери народилися у вашому селі, містечку, регіоні? Чи пишаєтеся ви своїми земляками? Якими саме? Чому?

Українська творча інтелігенція активно береться за дослідження різних галузей національної культури – мови, історії, фольклору. 1818 року в Петербурзі виходить у світ перша граматика української мови Олексія Павловського, що стало черговим спростуванням міфу про неповноцінність української мови.

Саме в цей час на самостійну наукову галузь перетворюється фольклористика. Справжнім культурним звершенням стали видання українських пісень, укладені Михайлом Максимовичем: «Малоросійські пісні» (1827), «Українські народні пісні» (1834), «Збірник народних українських пісень» (1849).

Розвивається й етнографія¹: фольклорно-етнографічні праці надрукували Осип Бодяньський, Микола Костомаров, та найбільшим досягненням стало двотомне видання «Нотатки про Південну Русь» Пантелеймона Куліша. Ці дослідження сприяли становленню та утвердженню української нації, виховували покоління національно свідомої інтелігенції. Із цього приводу Микола Гоголь писав Михайлові Максимовичу: «Що всі черстві літописи, в яких я тепер риюсь, перед цими дзвінкими, живими літописами!».

Саме в цей буремний час почала привертати увагу ряду талановитих митців світу складна, героїчна і маловідома історія України. У світову літературу переможною ходою увійшли Войнаровський і Наливайко, Богдан Хмельницький та Іван Богун...

Чи траплялися вам українські історичні постаті у творах зарубіжної літератури? А хто з історичних діячів інших народів став героєм нашої літератури? Чим це викликано? Наведіть конкретні приклади.

Неоціненну роль в науковому поступі відіграла діяльність філолога Ізмаїла Срезневського. Твори й матеріали, опубліковані в його історико-літературному збірнику «Запорожская старина», використовували для своїх творів Пантелеймон Куліш, Олекса Стороженко, Тарас Шевченко.

Іван Франко свого часу писав: «Ми не повинні забувати, що й перед Котляревським у нас було письменство і були писателі, було духовне життя, були люди, що саяк чи так вибігали думкою поза тісний круг буденних матеріальних інтересів... от тим-то й вийшло, що від кінця XVIII століття і українці, відкликаючись на віяння часу і потреби суспільності, почали й собі творити нову літературу на народній мові і прийняту новочасними гуманними та просвітніми ідеалами». Це означає, що творилася література власна, оригінальна за змістом і формою, національно самобутня. Фундамент цієї літератури заклали в східній частині України Іван Котляревський, Пантелеймон Куліш, Микола Гоголь, Петро Гулак-Артемівський, Євген Гребінка, Григорій Квітка-

¹ Етнографія – галузь історичної науки, яка вивчає культуру і побут народу, його походження, розселення та культурно-побутові зв'язки з іншими народами.

Основ'яненко. Адже досі Україна сміється заливистим сміхом Котляревського, кепкує з Пістряка й Забрюхи Квітки-Основ'яненка, напружено стежить за змаганням гетьманів у Кулішевій «Чорній раді», а Різдвяні свята не проходять без «Ночі перед Різдвом» Миколи Гоголя...

Свіжим подихом у розвитку нової української літератури стала творчість Тараса Шевченка. Його вважають основоположником нової української літератури, адже він утвердив ті принципи художньої творчості, які пізніше стали визначальними для творчості митців усіх наступних поколінь. Пантелеймон Куліш влучно назвав нову українську літературу «новим словом між народами», адже рядки Шевченкового «Кобзаря» стали одкровенням для всіх, хто цінував щире й відверте слово.

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Неоціненна спадщина Шевченка – національна святиня і вселюдський скарб, Новий Заповіт рідному народу й усьому культурному космосу», – писав *Володимир Погребенник*. Адже у його творчості закарбована світоглядна модель українського народу, концепція розвитку вітчизняної літератури.

Як ви вважаєте, чи впливає творчість Шевченка на сучасний літературний процес, чи, можливо, її вплив обмежився літературою XIX – початку XX століття?

Інакше склалася ситуація на західноукраїнських землях. 1784 року у Львові було відкрито університет, у 1814–1815 роках у Перемишлі – культурно-освітнє товариство. Хоча ці українські землі знаходилися в осерді Європи, де на той час активно поширювалися нові філософські, політичні, економічні й мистецькі ідеї, українська культура цього регіону була занедбана. *Франко* гірко дорікав: «Могутній розвиток європейської літератури і літератури польської, що відбувався у той час, пройшов повз галицьких українців без сліду, не викресав у них ані жодної живої іскри. Церковщина вбивала живий дух серед нечисленної інтелігенції...».

«Тільки в 30-х роках починається нова доба в духовнім житті Галицької Русі», – продовжував *Франко*. Сколихнув Галичину гурток української інтелігенції під назвою «Руська трійця», заснований трьома студентами філософського факультету Львівського університету – Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем.

Згодом на землях Західної України залунає щирий і чистий голос «буковинського солов'я», «буковинського Кобзаря» Юрія Федьковича. Оспівав поет подвиги Олекси Довбуша, що підняв опришків на боротьбу за волю. У його поезіях виповідали свою тугу згорьовані буковинські матері... Його пісня линула над полеглими на чужій війні українськими хлопцями-рекрутами, що мусили брати в мозолясті хліборобські руки ненависні рушниці...

Проте і на західних, і на східних землях нова українська література зароджувалася з глибин народного життя, черпала духовну наснагу з рідної мови. Про це свідчать «Наталка Полтавка» Івана Котляревського, «Маруся» та «Конотопська відьма» Григорія Квітки-Основ'яненка, оповідання Пантелеймона Куліша. Мабуть, саме про ті часи казав Євген Сверстюк – письменник, політичний в'язень XX століття,

якого в далеких тюрмах піднімали на ноги рядки української класики: «Наша література по-своєму виідеалізує народ, але не зверху і здалеку, а зсередини: вона підносить з глибини його душі перли, вибирає з його гущі обдарованих душевною красою й силою, вивищує їх і досліджує їхню долю серед сірих, стертих, скалічених і прибитих убогістю буднів українського життя».

Основні художні напрями

На особливу увагу заслуговує оригінальна стильова палітра тогочасної української літератури.

Характерною особливістю цього періоду літератури було своєрідне співіснування різних течій і напрямів, стилів і художніх манер. Так, скажімо, у творчості Івана Котляревського спостерігаємо і бурлескно-травестійні риси, і ознаки сентименталізму, подекуди романтизму і, зрештою, реалізму. Це стосується і творчості Миколи Гоголя, Григорія Квітки-Основ'яненка, Петра Гулака-Артемовського, Євгена Гребінки та інших.

Після завершення барокової доби в українській літературі почав розвиватися класицизм, що на той час уже глибоко вкорінився в європейській літературі.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Класицизм (лат. *взірцевий*) – напрям у європейській літературі, що виник на противагу бароко. Для класицизму характерні такі особливості: орієнтація на культ античності, проголошеної ідеальною, на гідну наслідування особистість, високоморальну та свідому свого громадянського обов'язку, на вишуканий смак відповідно до вічних, непорушних законів мистецтва.

Класицизм зародився в італійській літературі XVI століття доби Відродження, а найбільшого розквіту досяг у монархічній Франції XVII століття. Інтерес до цього стилю виявляв особисто кардинал Рішельє, який навіть дав завдання Французькій академії сформулювати основні принципи цього стилю для того, щоб перетворити літературу на ідеологічне знаряддя абсолютної монархії.

Що вам відомо з історії та літератури про кардинала Рішельє?

Класицизм орієнтувався на авторитетні античні тексти Арістотеля, Горація, що вважалися ідеальними, класичними, зразковими, гідними наслідування. Письменники часто запозичували сюжети з античної міфології, історії, використовували жанри античної літератури. Вплив класицизму на мистецьке життя Європи був надзвичайно потужним і тривалим, а в архітектурі він відчувався аж до XIX століття.

Для класицизму характерні раціоналізм (прагнення побудувати мистецтво на засадах розуму), відмова від релігійної схоластики (сухої, мертвої науки, відірваної від життя). У класицистичній поезії використовували тільки певні віршові розміри; мова мала бути ясною, чистою, афористичною; автор мусив дотримуватися суворих вимог регламентованих стилів і жанрів.

ПАМ'ЯТАЙМО!

До високого стилю в класицизмі належали такі жанри, як трагедія, ода, епопея; до середнього – елегія, моралізаторський діалог, повчальна поема; до низького – ідилія, сатира, комедія, байка, епіграма, травестія, літературна казка.

Для класицизму характерним є також прагнення до аристократизму: щоб догодити смакам панівних верств суспільства, треба було позбавити літературу ознак буденності, втілювати в ній виключно «високий» зміст, причому максимально ідеалізований. Це і стало причиною надмірної високопарності класицистичної літератури, відірваності її від життя, побуту й мови народу. Окрім того, героями класицистичних творів мали бути люди лише високого походження.

Цікаво, що в кожній країні, у кожній національній літературі класицизм набував своєрідних, неповторних ознак. Видатними представниками цього напрямку у Франції були П'єр Корнель, Жан Расін, Жан Батист Мольєр, Жан де Лафонтен; у російській літературі – Михайло Ломоносов, Гаврило Державін, в англійській – Джон Мільтон, у польській – Ігнацій Крasicький.

Пригадайте, які ознаки класицизму властиві творчості Мольєра. Як у комедіях французького драматурга втілено один з основних принципів класицизму: краси та істини можна досягти розумом?

В українській літературі через несприятливі історичні умови, як засвідчив авторитетний дослідник Дмитро Чижевський, класицизм не зміг розвинутися як цілісна художня система, можливо, через сильний вплив низового козацького бароко. Однак певні тенденції класицизму в українській літературі відобразилися в трагікомедії «Володимир» Феофана Прокоповича, поезіях Івана Некрашевича, поемі «Енеїда» Івана Котляревського, творчості Петра Гулака-Артемовського та інших письменників. Вплив класицизму відчутний і в п'єсі «Наталка Полтавка» (дотримано класицистичного принципу трьох єдностей: місця, часу та дії).

Які класицистичні жанри були представлені в українській літературі і чому?

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття класицизм у більшості літератур Європи, а відтак і в українській, переживає кризу. Він поступово втрачає зв'язок з реальним життям, замикається у вузькому колі власних умовностей. Розпочалася доба романтизму – напрям, що виник як жорстка опозиція класицизмові.

Романтизм заявив про себе на початку XIX століття і поширився в літературі більшості країн Європи, а також у Сполучених Штатах Америки. Творчість романтиків у кожній країні має, звісно, свою специфіку, що визначається особливостями національного історичного розвитку, проте можна визначити кілька загальних рис напрямку.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Романтизм (франц. *мальовничий, настроєвий, мрійливий*) – напрям у літературі та мистецтві загалом, особливістю якого було протиставлення буденному життю високих ідеалів. У центрі уваги романтиків – непересічний герой, схильний до бурхливих переживань, пристрастей, уважний до душев-

них поривів. Визначальні риси романтизму – заперечення культу розуму, увага до всіх проявів людської особистості, фольклоризм.

Проаналізуйте історичні умови виникнення романтизму у світі та в Україні. Прокоментуйте риси цього художнього напрямку в історичному контексті.

Письменники-романтики реальній дійсності, яка їх не задовольняє, протиставляють картини життя бажаного, витвореного власною уявою. Образ романтичного героя створюється за принципом контрасту до реального сучасника: це людина великих пристрастей, видатних можливостей, сильного характеру, здатна на незвичайні вчинки. Діють такі герої часто у фантастичних обставинах.

Провідною в романтизмі стала тема самотності. Самотніми є герої Михайла Лермонтова, Джорджа Гордона Байрона, Адама Міцкевича. Це виняткові герої у виняткових обставинах.

Яскравою, розмаїтою була палітра художніх засобів романтиків. Пейзажі в романтичних творах – це здебільшого картини розбурханої стихії, шторму, страхітливих скелястих урвищ і загадкових лісових нетрів.

Романтики відійшли від традицій наслідування античності, відкинули суворі канони класицизму і понад усе цінували натхнення та незалежність у творчості.

Фольклор романтики розглядали як джерело національної культури, вони відкрили красу народного мистецтва – казок, легенд, пісень, переказів на противагу класицистам, які не цікавилися творчістю простолюду.

Романтики також стверджували духовну неповторність кожної людини. Цим вони відрізнялися від просвітників, які вважали, що всі люди однакові, адже живуть за строгими і сталими законами розуму. Романтики цуралися світу наживи, егоїзму, лицемірства, відстоювали свободу особистості, щирі й відкриті стосунки між людьми.

Провідним жанром було проголошено роман. Відкриттям став історичний роман Вальтера Скотта. Поширеними були й такі жанри, як поема й балада, зокрема у творчості Байрона, Шиллера, Гейне, Пушкіна та Лермонтова.

Твори кого із названих письменників ви читали? Пригадайте, які риси романтизму проявилися в них.

Романтизм в Україні відіграв значну роль у пробудженні національної свідомості, в обґрунтуванні історичної самобутності народу, у збереженні й розвитку мови, культури загалом.

Прояви романтизму спостерігаємо у творчості Олекси Стороженка, Юрія Федьковича та інших майстрів слова. Цей напрям співіснував з реалізмом, адже його першопочатки знаходимо вже у творчості письменників першої половини XIX століття.

У 30-х роках XIX століття у французькій, а згодом і в інших європейських літературах, зокрема в українській, поширився реалізм. В українському письменстві реалізм заявив про себе спершу в рамках

романтизму, а остаточно утвердився в 50–60-х роках ХІХ століття в творчості Тараса Шевченка, Марка Вовчка та інших письменників. Ще доволі довгий час у класичній літературі ХІХ–ХХ століть реалістичний метод органічно поєднувався з елементами романтизму. Це засвідчили твори Оноре де Бальзака, Антона Чехова, Івана Нечуя-Левицького, Панааса Мирного.

Та детальніше про реалізм ми матимемо нагоду поговорити згодом, і ця розмова, повірте, буде надзвичайно цікавою та пізнавальною!

З романтичним напрямом в новій українській літературі органічно поєднувалася також бурлескна стильова течія.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Поняття бурлеску запровадив у своїй творчості флорентієць Франческо Берні. Згодом бурлеском називали різновид комічної поезії та драматургії, генетично пов'язаний з народною сміховою культурою, середньовічними карнавалами. Для нього характерна свідома невідповідність між змістом і формою, карикатурність. Бурлеск був популярним у середньовічному європейському письменстві, передусім у творчості мандрівних співців.

У літературі бурлеск пов'язують із травестійною традицією – «перелицюванням» античних творів. Цю традицію утвердив французький поет Поль Скаррон, який «високим» стилем писав про «низькі» явища життя і навпаки.

В Україні бурлеск відомий за фольклорними джерелами («бісівські ігрища», «сороміцькі пісні» тощо). Ця стильова течія була поширена в добу бароко, розвивалася завдяки мандрівним дякам і студентам братських шкіл, які писали пародії, викриваючи сліпе дотримання церковних догм. У різдвяних і великодніх піснях-травестіях святі постають в образах простих людей (у такий спосіб створювали комічний ефект).

Найповніше жанрові особливості бурлеску були представлені в інтермедіях, вертепі. Цей художній досвід використав Іван Котляревський у героїчно-комічній поемі «Енеїда», взявши в ній за основу національні набутки бурлеску і європейську бурлескную культуру. Цікавий бурлескний літературний експеримент продемонстрував Пантелеймон Куліш у поемі «Куліш у пеклі».

Бурлеск зреалізувався і в музичному мистецтві, зокрема у творчості Вольфганга Амадея Моцарта, Джоаккіно Россіні, Йоганна Себастьяна Баха. Традицію бурлеску розвивали й кінематографісти ХХ століття, яскравий приклад цього – німе кіно за участю Чарлі Чапліна.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Пригадайте особливості розвитку українського письменства до періоду нової української літератури.
2. Назвіть найвизначніших письменників нової української літератури.
3. Назвіть учасників «Руської трійці».

Міркуємо

1. Укажіть фактори, що визначали розвиток нової української літератури.
2. Поясніть, чому цікавість до життя народу стала неодмінною ознакою творів різних напрямів післякласицистичного періоду.
3. Які відмінності в розвитку літератури Східної та Західної України можна спостерегти на межі XVIII та XIX століть?

Аналізуємо

1. Використавши свої знання з історії України, доповніть інформацію про суспільно-історичні обставини формування нової української літератури.
2. Узагальніть відомості про етнографічні здобутки українських дослідників на початку XVIII ст.
3. Яку роль у пробудженні національної свідомості українців відіграв романтизм?

Дискутуємо

1. Чому Тараса Шевченка вважають основоположником нової української літератури?
2. Доведіть або спростуйте думку, що надбання літератури кінця XVIII – початку XIX століття відчутно позначилися на сучасному українському мистецтві.
3. Чим важливий фольклор сьогодні? Свою думку доведіть.

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ

(1769—1838)

«ВІН МІЖ НАМИ ТЕПЕР! ВІН ЗІБРАВ НАС УСІХ!»

...У щасливий час
Українським словом розпочав співати.
І спів той виглядав як сміх не раз.
Та був у нім завдаток сил багатий,
І огник, ним засвічений, не згас,
А розгорівсь, щоб всіх нас зогрівати.

Іван Франко

Іван Котляревський
та обкладинка
другого видання
«Енеїди»,
1808 р.

Важкі часи переживала Україна, коли пролунало яскраве, повнокровне, живе слово Івана Петровича Котляревського.

Життєствердна енергія творчості Івана Котляревського дала підстави Тарасові Шевченку згодом сказати:

Будеш, батьку, панувати,
Поки живуть люди;
Поки сонце з неба сяє,
Тебе не забудуть!

Поясніть, чому Великий Кобзар так звертався до свого попередника.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Пантелеймон Куліш, Іван Франко, Сергій Єфремов пов'язували з «Енеїдою» новонародження українського художнього слова, відродження української нації.

«Його писання, – зазначав Іван Франко, – синтез усього того духовного стану, тих течій, що були в Лівобережній Україні при кінці XVIII віку». Котляревський узявся творити українську літературу рідною, народною мовою, плекати ідеї гуманізму, національної гідності, пробудити у своїх співвітчизниках високі ідеали духовності й патріотизму.

Народився Іван Петрович Котляревський 9 вересня 1769 року в Полтаві. Мальовниче українське місто назавжди стало для нього символом домашнього затишку, і він щоразу повертався сюди, щоб відновити сили для подальшої боротьби.

1789 року, не закінчивши навчання в духовній семінарії, майбутній письменник, уже тоді відомий серед однолітків як «рифмач», дістав посаду дрібного службовця, а трохи згодом – домашнього вчителя в поміщиків. Один із сучасників Котляревського пригадував, що саме тоді «...він спостерігав звичаї, повір'я і перекази українців, бував на зборищах і забавах простолюдинів і сам, переодягнений, брав участь у них...». Вивчивши в семінарії грецьку й латинську мови, юнак прочитав в оригіналі Горація, Овідія, Вергілія. Хто знає, можливо, ще тоді вперше постали в його уяві образи славних троянців і бунтівливого Енея...

*Тарас Шевченко.
Будинок Івана
Котляревського
в Полтаві*

Наступна сторінка життя Івана Котляревського сповнена героїзму. Він служив у війську, дістав звання штабс-капітана, був людиною високої військової доблесті. Відзначився в російсько-турецькій війні – у битвах під Бендерами й Ізмаїлом. Талановитий стратег, він улаштував справжній театр на полі бою – розіграв «виставу-операцію» з прибуттям вдаваного підкріплення, що й дало змогу російським військам оволодіти містом без бою. Двічі був удостоєний особистої письмової подяки монарха, за блискучу військово-дипломатичну операцію нагороджений орденом Анни.

Що вам відомо з історії про російсько-турецьку війну? Чому ці військові події викликають інтерес в істориків?

Словесний портрет Івана Котляревського залишив західноукраїнський письменник Яків Головацький: «Зріст його був середній, собою був худощавий, лице мав продовговате, очі невеликі, чорні і бистрі, волосся також чорне, у виразі лица був ум і багато простодушія».

Полтавці знали Котляревського як людину щиро й сердечну, тож і довірили йому посаду наглядача Будинку виховання дітей бідних дворян, попечителя «богоугодних закладів» Полтави. Вихованці щиро любили свого наставника, суворого, вимогливого, та справедливого.

Відомо також, що Іван Котляревський був членом масонської ложі¹ «Любов до істини», його допитували під час розслідування справи декабристів.

Що вам відомо про діяльність декабристів в Україні? Які пам'ятні місця нашої держави пов'язані із цим рухом?

Перед смертю Іван Котляревський (хоч до указу про ліквідацію кріпосництва лишалося ще довгих 23 роки!) відпустив на волю своїх кріпаків, роздав знайомим і родичам на згадку найцінніші особисті речі. Відійшов у вічність 10 листопада 1838 року. За спогадами сучасників, «...цілі юрби народу проводжали до могили свого достойного співгромадянина. Почуття невимовної втрати було загальним не для самих тільки друзів його...».

ПАМ'ЯТАЙМО!

30 серпня 1903 року в Полтаві вдячні нащадки на гуртом зібрані кошти відкрили пам'ятник Івану Котляревському.

Остан Лисенко, син видатного українського композитора Миколи Лисенка, згадував: «Освітлений яскравим промінням, зігрітий сонцем і народною любов'ю, бронзовий Котляревський ласкаво посміхався людям, яким служив вірою і правдою все своє життя. Ця “неофіційна”, непередбачена програмою зустріч народу з Котляревським найбільше схвилювала батька. Якись незнайомі люди підходили до нас, цілувались з батьком, як на Великдень, поздоровляли...».

¹ Масонство – релігійно-етичний рух, що виник на початку XVIII століття в Англії, а згодом поширився у вигляді таємних товариств в інших країнах Європи, нерідко поєднував завдання «морального самовдосконалення» з консервативними політичними поглядами.

Того ж дня було влаштовано бенкет для почесних гостей: організатори вирішили повторити славнозвісний «обід Дідони», описаний в «Енеїді»: на довжелезні дубові столи виставили всі наїдки, перелічені Котляревським. Окрасою святкування стала вистава «Наталка Полтавка», де виборного Макогоненка зіграв Михайло Кропивницький, возного Тетерваковського – Іван Карпенко-Карий, Миколу – Микола Садовський, Терпилиху – Софія Тобілевич. Завершував вечір хор Миколи Лисенка, що співав знамениту кантату на слова Тараса Шевченка «На вічну пам'ять Котляревському». «Коли дійшло до величного фіналу кантати і весь хор заспівав бадьоро, упевнено “Будеш, батьку, панувати...”», – немов буря пронеслась по залі і всіх підняла з місць. Довго не вщухали оплески, захоплені вигуки. Стоячи вшанували присутні посланці всієї України великих творців вічно живого слова – Шевченка, Котляревського і Лисенка» (Остап Лисенко).

“ЕНЕЇДА” – НЕЗРІВНЯННО НАРОДНІША ВІД УСІХ СВОЇХ ПОПЕРЕДНИЦЬ»

...Стільки сердечного тепла, тонкого гумору і живих барв своєї батьківщини, що його «Енеїда» і до цього часу не втратила своєї чарівності.

Іван Франко

Поема Івана Котляревського «Енеїда» – воістину безсмертний твір. Не одне покоління читачів захоплювалося іскрометним гумором і потужною героїкою, карколомними пригодами та їдкою сатирою поеми. Легке перо геніального українського письменника створило довершену картину життя українського суспільства помежів'я століть, тому часто «Енеїду» називають енциклопедією життя українського народу.

Та перш ніж ознайомитися з поемою, слід з'ясувати, як народився задум твору, якою була історія його створення, що закодував між рядків дотепний автор.

Історія написання та виходу у світ «Енеїди» сучасною мовою мало не детективна. Котляревський почав працювати над твором 1795 року. Довідуємося про це з листа письменника: «Я над малоросийской “Энеидою” 26 лет баюшки баю». Перші три частини поеми були надруковані 1798 року без відома автора, коли той відбував військову службу в Петербурзі. На титульній сторінці видання було зазначено: «Энеида, на малоросийский язык перелицованная И. Котляревским». Видавцем значився Максим Парпура. 1808 року історія повторилася: той самий видавець знову видав перші три частини твору і без відома автора.

ПАМ'ЯТАЙМО!

1798 рік – знаменна дата, що символізує народження нової української літератури. Поема Івана Котляревського «Енеїда» започаткувала нову добу українського письменства. Іван Франко сказав, що тільки з приходом у літературу Котляревського письменство «приймає характер новочасної літератури, стає чимраз ближче реального життя, чимраз відповідніше до його потреб».

Украї розлючений Котляревський не міг змовчати і «покарав» свавільного видавця, затаврувавши Парпуру такими рядками:

Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорому, без Бога будши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.

Пригадайте, яку саме заповідь мав на увазі Котляревський.

Проте гнів Івана Петровича, відверто кажучи, був несправедливим. Навряд чи Максим Парпура – високоосвічений конотопський поміщик, лікар за фахом, знавець і справжній поціновувач українського слова, перекладач, видавець – прагнув мати зиск із видання «Енеїди». Насправді, він уболівав за розвиток українського письменства, тож і вмістив таку присвяту до поеми: «Любителям малоросійського слова». Про добродійність цієї людини свідчить і те, що в заповіті він відписав близько 100 тисяч карбованців на лікарні, школи та Харківський університет.

І тільки третє видання поеми підготував сам автор. Вийшло воно 1809 року вже без перекручень і неточностей (адже Парпура видавав твір за рукописними списками). Повністю «Енеїда» побачила світ лише 1842 року, уже після смерті Котляревського.

Яке ваше ставлення до видавця поеми Максима Парпури? Ви схвалюєте чи засуджуєте його вчинок?

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Енеїда» – перший друкований твір, написаний живою українською розмовною мовою.

Уже перші розділи «Енеїди» набули такої популярності, що поширювалися в рукописних списках. Переповідають, що з Котляревським трапився якийсь кумедний випадок: Іванові Петровичу під час військової служби довелося зустрітися із запорожцями Задунайської Січі, які, довідавшись, що перед ними «той, що скомпонував “Енеїду”», запрошували його до себе «за старшого».

У якому з вивчених творів є згадка про Задунайську Січ?

Жанр. Сюжет. Провідні мотиви твору. З античної міфології відомо, що Еней – онук царя Пріама, син богині Венери (у Греції – Афродіти) і царя Анхіза. Коли греки зруйнували Трою, за велінням богів, що мешкали на славнозвісній горі Олімп, Еней вирушив шукати латинську землю, щоб заснувати на ній нове царство.

Що символізує гора Олімп нині?

Про це ще в I столітті до н. е. написав славнозвісну поему «Енеїда» римський поет *Публій Вергілій Марон*. Саме її «перелицював» Іван Котляревський, використавши літературну переробку цього твору, здійснену російським письменником Осиповим.

За жанром українська «Енеїда» – бурлескно-трагестійна поема (зазирніть у ваш літературознавчий словник). Загалом цей твір – самобутнє художнє полотно, що вдало поєднує національну фольклорну основу з героїчним сюжетом римського автора, прийоми класицизму, просвітительські ідеї – з комічною формою, громадянську відповідальність автора і яскраве перелицювання, високе звучання героїчних сцен і виразно знижений опис «високих» явищ.

Жанр трагестії вимагав, щоб письменник повністю зберіг запозичений сюжет, проте дозволяв творити власні образи. Секрети своєї творчої праці автор розкрив читачам у тексті поеми:

Я, може, що-небудь прибавлю,
Переміню і що оставлю,
Писну – як од старих чував...

Отож Еней Котляревського, справжній український козак, «парубок моторний», «завзятіший од всіх бурлак», сім років блукає морями, поки врешті-решт прибуває на землі нинішньої Італії. Проте гостинний прийом царя латинської землі Латина ще не гарантував, що пригоди Енея закінчилися. Рішення завзятого гостя одружитися з Лавінією, донькою Латина, спонукає володаря сусіднього рутульського царства Турна йти на Енея війною, оскільки він також бажав побратися з Лавінією. Проти Енея виступили і дружина Латина Амата, і мешканці латинської землі. Ця боротьба закінчилася лише тоді, коли в бою Еней убив Турна і став царем латинської землі.

Поема античного класика мала героїчний пафос, а ідея її полягала в підтвердженні божественного походження влади імператорів Римської держави, яку фактично започаткував Еней. Натомість поема Котляревського свідчить про цілком самостійне потрактування більшості подій. Живі картини українського народного побуту, оригінальні зображення пекла й раю, виписані яскраво, колоритно, є цілком самодостатніми. Тож можна впевнено констатувати: поема, написана на запозичений сюжет, є твором цілком оригінальним.

Пригадайте, які інші твори світової літератури написано на запозичені чи так звані мандрівні сюжети.

Твір має шість частин. У першій ідеться про історію поневірян троянців, прибуття в Карфаген, знайомство Енея з Дідоною. У другій – розповідь про подальші мандри Енея і троянців, життя небожителів. Третя частина присвячена перебуванню Енея і троянців на Кумській землі, змалюванню картин пекла. Четверта частина описує пригоди

*Анатолій Базилевич.
Еней у бою. Ілюстрація
до твору Івана
Котляревського «Енеїда»*

Чи відповідає образ, створений художником, концепції образу Енея в поемі?

троянців на острові злої чарівниці Цірцеї. У цьому розділі є важливий для розуміння ідеї твору епізод: поромник, що перевозив троянців, називає свій (розуміємо – український) народ довічно переобтяженим важкою роботою волом. П'ята частина – героїчне протистояння троянців і мешканців латинської землі, у ході якого відгранюються образи Низа й Евріала – героїв-козаків, що знаменують перехід від комічних строф поеми до високопатріотичних і героїчних рядків. У шостій, завершальній, частині Зевс нарешті забороняє небожителям втручатися в справи земних мешканців, і захоплива розповідь завершується яскравим і символічним поединком Енея і Турна.

Олімпійські боги в поемі поділилися на два табори: одні допомагають Енеєві, інші – шкодять. Між ними, як і між людьми, триває неспинна боротьба.

«Енеїду» вважають епічним твором. Чим це можна підтвердити?

Анатолій Базилович.
Бенкет у Дідони

Які згадані в «Енеїді»
етнографічні деталі відтворив
художник на ілюстрації
до поеми?

Принципово різнить твори Вергілія та Котляревського **образна система**. У поемі нашого співвітчизника постають картини життя не римських, а українських панів, чиновників, селян XVIII століття. Згодом видатний український письменник і вчений Микола Костомаров писав, що Котляревський в «Енеїді» «переніс її остов на малоросійський мужичий світ і зобразив цей світ надзвичайно точно і талановито». Його троянці – це запорозькі козаки, «голодранці», яких позбирав Еней.

Образ головного героя **Енея** виписаний у динаміці. Якщо на початку твору Еней очолює ватагу розбишак, «купається в бразі», «вміє бісики пускати», то згодом, після пережитих пригод і поневірянь, він стає справжнім лицарем, загартованим у випробуваннях і поединках, а далі – це вже зразковий державний діяч, вправний дипломат, «к добру з натури склонний», «правдивий чоло-

вік», що прагне припинити кровопролиття.

Його побратими – троянці – так само переживають низку метаморфоз, і наприкінці поеми ми бачимо хоробрих доблесних воїнів, патріотів, що готові «до останньої краплі крові свою свободу боронить».

Олімпійські боги, вершители людських долі, змальовані в зниженому тоні (прийом бурлеску). Котляревський для їх характеристики застосовує сатиру, іронію, гротеск. Навіть верховний бог Зевс нарікає:

Поступки ваші всі не божі,
Ви на сутяжників похожі,
І раді мордувать людей...

Читач розуміє, що насправді автор зображує розбещене українське панство в усіх його «чеснотах» і в усій «красі». Це ненажери, пятики, інтригани, хабарники, що зневажають простолюди і знущаються з нього повсякчас. Дотепно викрив Котляревський і тогочасну державну бюрократію, чиновницьку сваволю.

Які суспільні «виразки», затавровані Котляревським, характерні для сучасного суспільства? Чому їх дотепер не вдалося викоренити? Які з них ви вважаєте найнебезпечнішими? У чому полягає їх особлива небезпека для суспільства? Свою точку зору аргументуйте.

Зевс – типовий вельможа XVIII століття, волею якого і тримається світ. Та навіть він, могутній повелитель усього земного й небесного, живе в павутині інтриг і заздрощів. Свавільний володар не приховує свою пиху. Не на простих смертних – на богинь він кричав, «як на гончих псар». А наймиліші його серцю були бучні бенкети, де він «кружляв сивуху» і, зрештою, «од горілки весь обдуся». Промовисто характеризує Котляревський і богинь: «зубоскалки, моргухи, дзиґи, фіґлярки».

Віднайдіть у тексті твору влучні й дотепні характеристики олімпійських небожителів. Вадами якого прошарку суспільства, на ваш погляд, автор наділяє богів? Чому ви так вважаєте?

Земні герої – *Латин, Турн, Дідона, Евандр* – перевтілені українські поміщики XVIII століття з їхніми побутом, звичками, сварками й інтригами. Характеризуючи цих героїв, автор особливо безжальний і дошкульний.

Ось як пише про них Котляревський: «старий скупиндя», «зальотна птиця», той, що «топить печаль в питейнім морі», «добродій песиків і сучок, і лошаків мінять охоч», ті, що «ганяються за гривнями», «дряпчка» тощо.

Кого з персонажів твору так схарактеризував автор? Знайдіть у тексті «Енеїди» відповідні цитати.

Слід пам'ятати, що головні герої твору – козаки-запорожці, славне лицарство, українські звитяжці. Їхні чесноти акумульовані в образах друзів-патріотів Низа й Евріала, що полягли за батьківщину, виявивши відвагу й завзяття.

Ключовим епізодом для розуміння ідеї поеми є картина змалювання пекла. Саме подорож Енея в царство мертвих дозволяє охопити пильним мистецьким оком усі прошарки тогочасного українського суспільства й викрити вади, що властиві йому. Причому Котляревський наголосив, що «прописку» в пеклі можуть отримати всі, зокрема й духівництво з його численними гріхами.

Автор прагнув довести, що там, серед казанів з киплячою смолою, зрівнюються «в правах» усі: і пани, і чиновники, і «сіряки».

Чи вірите ви в існування раю та пекла? Чому? Якщо так, то якими ви їх уявляєте? Чи відповідають ваші уявлення про пекло описам Котляревського?

Рельєф
до пам'ятника
Іванові
Котляревському
в Полтаві

Картини раю потрібні були авторові «Енеїди» для того, щоб продемонструвати: тут таки можна зустріти «старшину правдиву» – «бувають всякі пани», однак на світі «трохи сього дива».

Загалом прийом антитези є одним з провідних у творі. Зверніть увагу: протиставляються Еней і Турн, що керуються різними мотивами, розпочинаючи війну, боги – звичайним земним мешканцям, окремі воїни з ворожих військ тощо.

Критика підвалин тогочасного феодального суспільства – визначальна ідея просвітництва. Ідеї цього напрямку реалізовані у творі через моральне заперечення «виразок» навколишньої дійсності, через філософське осмислення законів буття. Письменник закликав спуститися «на землю», «до людей», натякаючи, що він не схвалює сентиментальних «сліз та оханья».

У тексті «Енеїди» простежується чимало паралелей з подіями минулого, видатними історичними діячами. Цілком прозорою є згадка про лубенського полковника, що рятував «Полтаву-матушку», про те, як «пропали шведи тут почвари». Для цього автор використовує художній прийом алюзії (зазирніть у ваш літературознавчий словник).

Які сюжетні лінії поеми відповідають історичним реаліям? Знайдіть у тексті поеми алюзії на реальні історичні події, героїв національної історії.

Тож тепер можемо визначити, що тема твору Котляревського – змальовання життя українського народу, який, долаючи безліч перешкод, прагне збудувати свою віками омріяну державу.

Поетика. Спробуймо докладніше проаналізувати особливості гумору, мови, віршування поеми.

Сторінки твору Котляревського переносять нас у давнє українське село, змальовують народні звичаї, традиції, повір'я. Колоритно описано вечорниці (щоправда, у пеклі: «Тоді-то в пеклі вечорниці»). Ігри, пісні, ворожіння, картини бенкетів і деталі інтер'єру, народні танці, похорон і поминки – усе це яскраво й достовірно відтворює українську дійсність кінця XVIII – початку XIX століття. Цікаво, що в «Енеїді»

українських страв, наїдків і напоїв згадано більше, ніж у спеціальному дослідженні Миколи Маркевича «Звичаї, повір'я, кухня і напої малоросіян», виданому 1860 року.

Зображуване Котляревський оцінює за нормами народної моралі, прихильний лише до козаків, їхнього ватажка Енея та простолюду «з раю».

Для «Енеїди» Котляревського як твору органічно українського характерна, на думку знаного літературознавця Валерія Шевчука, вертепна організація. Шість частин поеми утворюють немовби кілька ярусів вертепної скриньки, на верхньому з яких відбувається серйозна вистава про Ісуса й Ірода, а на нижньому – весела інтермедія. Проте Котляревський перевернув свою вертепну скриньку догори дном, а тому вгорі опинилася весела вистава, а внизу – прихована від неуважного глядача й читача, вдумлива, серйозна оповідь про історію багатостраждальної української землі.

Стиль «Енеїди» бурлескно-травестійний. Уже з перших строф поеми ми поринаємо в атмосферу неповторного авторського сміху. Він твориться за законами бурлеску, коли жартома, «низьким» стилем змальовано те, що мало б звучати піднесено, велично. А тому руїни Трої виглядають як «скирта гною», розгнівана Юнона – «суча дочка», Нептун вириває з води «як карась»... Різко звучать бурлескні характеристики в порівняннях і метафорах, які поєднують поняття з різних сфер життя: троянці охляли, «ніби в дощ щеня»; Меркурій «прискочив мов котище мурий»; «враг на врага скакав, мов блохи».

Обраний автором стиль вимагав відповідного мовного оформлення. Відтак «Енеїда» всуціль пересипана синонімами, фразеологізмами, прислів'ями, приказками, образами з пісень і казок. Ось один з промовистих прикладів мовної вправності Котляревського: Еней не просто втік, а «тягу дав», «п'ятами наживав», «куди очі почухрав», «в собачу ристь побіг», «відтіть уплітав», «дав драпака».

Письменник виявився і майстром творення жаргонізмів, що надавали тексту особливого гумористичного колориту. Окрім того, у тексті є численні інверсії, комічні стилізації під професійне мовлення, макаронізми – мішанина з латинських і українських слів.

Знайдіть у тексті приклади мовних прийомів, специфічних для поеми Котляревського.

Тож внесок Івана Котляревського в розвиток української літературної мови неоціненний. Російський письменник Володимир Короленко, що мешкав в Україні, справедливо зауважив: «Він зробив цю м'яку, виразну, сильну, багату мову мовою літературною, і українська мова, яку вважали тільки місцевою говіркою, з його легкої руки залунала так голосно, що звуки її рознесли по всій Росії. На ній пізніше співав свої пісні й Кобзар Шевченко».

Натомість, змальовуючи героїчні битви троянців з рутульським військом, а особливо творячи образи Низа й Евріала, Котляревський відходить від бурлескного тону, надаючи своїй оповіді героїчного пафосу.

ПАМ'ЯТАЙМО!

В «Енеїді» автор застосував силабо-тонічну систему віршування. Твір написано чотиристопним ямбом. Строфа – десятирядкова, зі своєрідною системою римування: у перших чотирьох рядках – перехресне, у подальших шести – парне й кільцеве. Рими використано жіночі й чоловічі (зазирніть у ваш літературознавчий словник).

Поема Івана Котляревського є одним з найвидатніших творів української класичної літератури.

Оперу «Енеїда» написав геній українського музичного мистецтва Микола Лисенко, а лібрето до неї – Микола Садовський.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Це перша в історії української музики опера-са-тира.

Пройшло не одне століття відтоді, як було створено поему, змінювалися політика, право, мораль, та «Енеїду» як тоді читали, так і нині читають захоплено... і сміються – весело, щиро, гордо!

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ**Повторюємо**

1. Вивчіть напам'ять за вашим вибором уривок з «Енеїди».
2. Знайдіть у тексті поеми назви предметів побуту, інтер'єру, одягу, страв, народних інструментів, ремесел і т. ін.
3. Назвіть провідні мотиви й проблеми твору.
4. Пригадайте, скільки частин у поемі, і коротко перекажіть зміст кожної з них.

Міркуємо

1. Поясніть, чому ми називаємо Івана Котляревського «зачинателем нової української літератури і літературної мови».
2. Віднайдіть у поемі «Енеїда» казкові образи, використані автором, і вкажіть, з яких українських народних казок вони запозичені.
3. Складіть розширений цитатний план образу Енея.
4. Визначте, чим різняться описи пекла та раю в поемі.

Аналізуємо

1. Порівняйте, як автор характеризує Енея, його побратимів і мешканців Олімпу.
2. Знайдіть у тексті назви народних ігор і поясніть правила, за якими в них грають (скористайтеся довідковою літературою, Інтернетом).
3. Нанесіть на контурну карту шлях Енея і троянців. Розкажіть, що вам відомо про історію, культуру країн і земель, якими вони мандрували.
4. Дослідник Микола Шашкевич писав: «В “Енеїді” Котляревського знаходимо чимало згадок про козацьку старовину, наприклад про часи Сагайдачного, Дорошенка, про Січ, про Залізняка». Віднайдіть у тексті уривки на підтвердження цих слів, виразно прочитайте і прокоментуйте їх.

Дискутуємо

1. Доведіть, використовуючи цитати з тексту «Енеїди», що цей твір має риси просвітницького реалізму.

2. Влаштуйте диспут на тему «Чи можна Енея вважати взірцевим лицарем, державником, чоловіком?». Спробуйте спроектувати риси його вдачі на тогочасні ідеали й ідеали сьогодення. Наскільки органічними є його особистісні характеристики в наш час?
3. Підтвердьте, що в поемі «Енеїда» Іван Котляревський вдається до всіх засобів творення комічного (цитування є обов'язковим).
4. Визначте і прокоментуйте, як ставляться автор поеми та її герої до війни.

РОБОТА В ГРУПАХ

Славнозвісну поему ілюстрували кращі художники України: Федір Коновалюк, Іван Іжакевич, Георгій Нарбут, Михайло Дерегус, Анатолій Базилевич. Об'єднавшись у групи, підготуйте коментовану розповідь про одного із цих художників і його ілюстрації. Завдання груп – довести, що ілюстрації саме «їхнього» художника найточніше відповідають змістові та ідейній наснаженості поеми.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Видатний поет ХХ століття Максим Рильський назвав «Енеїду» Котляревського «енциклопедією українського життя ХVІІІ століття». Обґрунтуйте це твердження, уклавши на основі твору енциклопедію (чи енциклопедичний словник). Доберіть відповідні ілюстрації до статей вашої енциклопедії.

«Наталка Полтавка»

В чім же ця сила п'єси, в чім її чаруюча душу краса? В простоті, в правді і найголовніше – в любові автора до свого народу, в любові, котра із серця Івана Петровича Котляревського перейшла на його утвір!

Іван Карпенко-Карий

Одна з найцікавіших сторінок біографії Івана Котляревського – театральна діяльність. Він безтямно любив влаштовувати домашні вистави, залучав до постановок своїх вихованців.

1818 року письменника призначено директором Полтавського театру, який того ж року приймав трупу Івана Штейна з Харківського театру, де грав геніальний Михайло Щепкін (пізніше – один з найближчих друзів Тараса Шевченка). І саме Котляревський збирав кошти на викуп Щепкіна з кріпацтва.

Іван Котляревський виявив себе як режисер, актор. Саме для Полтавського театру він написав дві п'єси – «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник». Ролі Макогоненка та Чупруна були написані спеціально для Щепкіна, і він зіграв їх неперевершено, забезпечивши творам Котляревського світову славу. Пізніше в ролі Наталки Полтавки полонила глядачів неповторна Марія Заньковецька.

ПАМ'ЯТАЙМО!

1819 рік, коли вперше було інсценізовано п'єсу Котляревського «Наталка Полтавка», вважають роком народження українського професійного театру. Іван Карпенко-Карий назвав цю п'єсу «праматір'ю українського театру».

Проте надрукували «Наталку Полтавку» лише 1838 року в «Українському збірнику», видавець якого, видатний український учений і громадський діяч Ізмаїл Срезневський, склав таку передмову: «Я почав “Український сборник” “Наталкою Полтавкою” Івана Петровича Котляревського і, здається, не міг вибрати кращого початку: а) “Наталка Полтавка” була не тільки одним з перших книжно-народних творів України, але й водночас першим збірником пам’яток української народності, зразком для всіх, що з’явилися потім; б) “Наталка Полтавка” мала великий вплив на вивчення української народності, можна сказати, пробудила її, і досі залишається кращим взірцем, що вказує майже на всі найважливіші сторони, які слід мати на увазі, вивчаючи українську народність».

Які твори, на вашу думку, так само важливі для пізнання української нації, для її розвитку?

Тема. Сюжет. Композиція. Сюжет твору Котляревський не вигадав, а взяв із життя. Мешканці Полтави довгі роки охоче показували гостям хату на Мазурівці, де колись жила Терпилиха з донькою.

Тож тема драми «Наталка Полтавка» – розповідь про кохання бідної селянської дівчини, що відстоює своє право на щастя.

Сюжет п’єси має соціальну спрямованість, адже саме соціальна нерівність героїв лежить в основі конфлікту.

Зубожіла після смерті чоловіка вдова Горпина Терпилиха прагне для своєї єдиної доньки Наталки щастя, а відтак хоче віддати її заміж за пана Возного (так називався в ті часи дрібний судовий чиновник). Пропозиція пана одружитися з красунею полтавкою і є зав’язкою конфлікту. Возного Тетерваковського в його домаганнях підтримує виборний Макогоненко – «старший на селі». Але Наталка любить Петра, бідного парубка, що наймитував колись у її батька. Хлопець змушений був піти бурлакувати, бо заможний Терпило не давав згоди на його шлюб з Наталкою.

У розвитку дії значну роль автор відвів посередникам – виборному та другові Петра Миколі. Виборний сватає Наталку для Возного і всіляко вмовляє дівчину не прогавити свого «щастя». Микола ж допомагає Петрові, який повернувся із заробітків, побачитися з Наталкою. Епізод зустрічі закоханих є кульмінацією п’єси, що вивершується сценою, у якій Наталка ламає одвічну традицію і відмовляється брати шлюб з нелюбом. Потому вона, з благословення матері, одружується з Петром.

Композиція твору проста, дія розвивається динамічно, природно, твір не обтяжений зайвими сюжетними лініями чи сценами.

Жанр. Автор назвав «Наталку Полтавку» «малоросійською оперою». Проте знання з теорії літератури дають змогу визначити, що за жанром твір є соціально-побутовою драмою (адже конфлікт п’єси соціальний, а тема – побутова).

Та що ж мав на увазі Іван Котляревський, визначаючи п’єсу як оперу? Передовсім те, що у творі поєднується драматична дія зі співом, музикою, танцювальними номерами. У п’єсі використано 22 пісні, частина з яких – народні.

Пригадайте, хто є автором пісні «Віють вітри, віють буйні...», яку виконує Наталка Полтавка. Що вам відомо про історію написання цієї пісні?

Твір справді можна вважати комічною оперою, адже він має побутову тему, любовний сюжет, риси етнографізму, щасливу кінцівку, у ньому чергуються драматичні й комедійні сцени з вокальними. Проте він є значно глибшим, серйознішим, багатшим за жанровими ознаками.

Визначте, які ознаки жанру комічної опери має п'єса «Наталка Полтавка». Доведіть або спростуйте твердження, що твір є соціально-побутовою драмою.

Майстерно дібравши пісні, автор перетворив їх на яскравий засіб характеристики персонажів. Арії-монологи Наталки якнайкраще характеризують українську дівчину: «Не багата я і проста...», «А я дівчина Полтавка». Своє почуття, переживання героїня висловлює в піснях «Чого вода каламутна», «Віють вітри, віють буйні...». Влучно автор дібрав пісенні партії і для характеристики Возного: «От юних літ не знав я любові», «Всякому городу – нрав і права».

Як, на вашу думку, може характеризувати Возного пісня на слова Григорія Сковороди?

За допомогою арій-монологів автор характеризує й інших персонажів: Петра («У сусіда хата біла», «Та йшов козак з Дону, та з Дону додому»), Миколу («Один собі живу на світі, як билинка в полі», «Гомін, гомін по діброві»).

Як характеризує пісня «Гомін, гомін по діброві» її виконавця?

Система образів. Центральним персонажем твору є, звісно, Наталка. Це роботяща, чесна, здібна селянська дівчина, яку влучно характеризує виборний: «Золото – не дівка!.. Окрім того, що красива, розумна, моторна і до всякого діла дотепна, – яке в неї добре серце, як вона поважає матір свою; шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе і матір свою на світі держить».

Та автор п'єси виділяє й інші характеристики дівчини: Наталка енергійна, горда, наполеглива в боротьбі за щастя, за жіночу гідність. Це не затуркана селянська юнка. Вона може дати гідну відсіч возному – «хитрому юристі», має гостре й допитливе око. Наталка усвідомлює, що заміжжя з багатим для неї стане рабською залежністю. «У пана така жінка буде... кріпачкою», – відповідає вона возному на його залицяння. З її слів зрозуміло, що наруги дівчина не стерпить. Водночас вона надзвичайно зворушлива у відданості коханому, у красі й ніжності свого почуття. Саме Наталка стала втіленням кращих рис української дівчини, жінки, для якої над усе – гідність, честь, волелюбність.

Її коханий Петро – носій кращих рис народного характеру. Він щирий, чесний, роботящий, відданий Наталці, проте не здатен на опір обставинам, готовий їм підкоритися, тож збирається віддати Наталці на посаг зароблені гроші. Йому й на думку не спадає піти наперекір усталеним звичаям. Однак самозреченість героя сприймається як духовна слабкість.

Фрагмент постановки опери М. Лисенка «Наталка-Полтавка» в Національній опері України

На противагу Петрові його друг Микола – справжній чоловік. Він мужній, сильний, кмітливий, готовий на боротьбу за незалежність. Адже над усе для нього – воля. Цей «сирота без роду, без племені» готовий активно боротися за правду, справедливість, на відміну від Петра, який у скрутних ситуаціях виявляється безпорадним.

Образ Миколи особливо важливий у творі, адже за світоглядною позицією автора саме Микола є носієм авторських поглядів, утілює розумне начало в житті. Читач прихильно ставиться до нього за прагнення допомогти ближньому, потяг до свободи, волелюбність, чесність, самовідданість у дружбі.

Реалістичним є образ Наталчиної матері, Горпини Терпилихи. Прізвисько її говорить саме за себе, адже походить від слова «терпіти». Немало горя випало на долю цієї жінки. Тому не слід звинувачувати її в тому, що вона змушує Наталку вийти заміж за Возного. Адже їй, згорьованій, змученій злиднями, так хотілося для доньки кращої долі, яку міг дати, на думку матері, лише багатий Возний. Важливо, що вона щиро зраділа, коли Наталка домоглася права побратися з Петром. Саме образ Терпилихи відкрив безсмертну галерею прекрасних образів матерів в українській літературі.

Надзвичайно колоритні образи возного Тетерваковського й виборного Макогоненка. Першого героя коротко і влучно характеризує промовиста фраза: «хапун такий, що і з рідного батька злупить». Дрібний шахрай, що вважає себе справжнім «паном» у селі, багато просторікує про кохання, хоч його словам не йме віри ані Наталка, ані читач чи глядач. Свататися Возний вирішив з розрахунку: хоч Наталка й не має посагу, бо його прогайнував батько, але вона скромна, слухняна, порядна й працьовита. Саме цих рис бракує решті полтавських панночок, що, як і Возний, мають себе за «неабищо» й поведуться відповідно. Він так «захопився» освідченням у коханні, що сам себе порівняв з вовком – цілком слухна самохарактеристика: «Люблю тя, дівицю, як жадний волк младую ягницю».

Вам, звісно, здасться, що вчинок Возного наприкінці твору, коли він відмовився від Наталки на користь Петра, дещо дивний, навіть невмотивований. Але слід пам'ятати, що є закони жанру – така п'єса повинна була мати щасливий кінець. Такий фінал відповідав світогляду автора (просвітителі вірили, що добро завжди долає зло).

Виборний Макогоненко – метикований злодійкуватий «старший на селі», не позбавлений прагматизму й здорового глузду. Він у всьому шукав вигоди. Цей «хитрий як лисиця» помічник возного схарактеризований теж надзвичайно влучно: «уже де й чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже». Він не змінюється протягом усього твору – на діяльну й хитру натуру цього прогнози ніщо не може вплинути.

Чи доводилося вам зустрічати таких людей у житті?

Поетика твору. Свою «Наталку Полтавку» Іван Котляревський проспівав як народну пісню про кохання.

Автор багато уваги приділив переживанням героїв, тактовно ставлячись до порухів душі кожного з них. Навіть виразно сатиричне змалювання Возного чи виборного не стають на заваді точному психологічному малюнку характерів цих дійових осіб. Дібрані автором і складені ним самим пісні («Ой мати, мати», «Віє вітер горою») також свідчать про глибоке проникнення у внутрішній світ героїв. Кожна пісня чи то коментує ситуацію, чи то відтінює настрій персонажа.

Твір став народною оперою і завдяки тому, що він насичений народним гумором, комічними ситуаціями, дотепними приказками та прислів'ями. Найкумедніше звучить канцелярська мова Возного, пересипана старослов'янізмами, особливо коли він освідчується в коханні: «Уязвленное частореченно любовію серце... не взираєть ні на породу, ні на літа. Ні на состояніє...». Проте автор рідко просто кепкує із цього недолугого залицяльника – значно частіше скеровує на нього вістря дошкульної сатири.

Мова персонажів твору індивідуалізована, вона також є потужним і яскравим засобом характеристики персонажів. Насичена бентежними інтонаціями – у Петра, пересипана яскравими дотепами і влучними жартами – у Миколи, одноманітна, зі смішними повторами – у виборного.

Сценічна доля твору надзвичайно щаслива. Завдяки чарівним мелодіям Миколи Лисенка опера «Наталка Полтавка» досі є гордістю більшості оперних сцен України. Голос незабутньої Оксани Петрусенко в ролі Наталки лунав під склепіннями кращих театрів світу. Цей безсмертний твір було перекладено узбецькою й литовською, англійською вона звучала зі сцен у США й Канаді, znana в Чехії, Польщі, Угорщині, Італії, Болгарії.

Виступаючи з концертами в Україні, угорський композитор Ференц Ліст був вражений піснями, які почув у «Наталці Полтавці». За мотивами пісні «Віють вітри, віють буйні...» він написав всесвітньо відомий твір «Скарга».

1936 року було створено першу екранізацію твору, кінофільм транслювали в багатьох країнах світу, він був дуже популярним.

Які екранізації літературних творів української чи світової літератури вам відомі? За яких умов, на вашу думку, екранізація твору може виявитися вдалою?

Розповідь про життя і творчість славного сина України Івана Котляревського завершимо влучними рядками Миколи Вороного:

Він між нами тепер! Він зібрав нас усіх!
Хто ж на поклик його не озветься?!
З-поміж довгих ста літ чи ви чуєте сміх?
То Іван Котляревський сміється!..

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Розкажіть про театральну та драматургічну діяльність Івана Котляревського.
2. Випишіть найхарактерніші висловлювання кожного з героїв п'єси «Наталка Полтавка», за якими їх можна безпомилково впізнати.
3. Визначте, кого з персонажів Котляревський висміює, з кого по-доброму кепкує, а до кого ставиться абсолютно серйозно.

Міркуємо

1. Проілюструйте прикладами з тексту жанрові ознаки «Наталки Полтавки».
2. Поясніть, чому Возний прагнув одружитися з Наталкою.
3. Визначте, що означають ці прислів'я та приказки з п'єси: «Дай Боже, щоб ви любились, як Петро й Наталка»; «Це та дівчина, що все Петра жде», «Не мати, а Терпилиха», «Не кожній Наталчине щастя».

Аналізуємо

1. Як ви вважаєте, чи можлива в наш час ситуація, описана у творі Івана Котляревського «Наталка Полтавка»?
2. Проаналізуйте образ Наталки і поясніть, чому ми вважаємо її ідеалом української жінки.
3. Чому, на вашу думку, Возний відмовився від Наталки на користь Петра? Аргументуйте.

Дискутуємо

1. Чи можна вважати характерними й для сьогодення образи героїв «Наталки Полтавки»? Чи доводилось вам особисто зустрічати подібні типи людей у житті? Свою думку аргументуйте.
2. Визначте, чим різняться життєві позиції Петра і Миколи. З'ясуйте, використовуючи відомості про автора та цитати з твору, який з героїв є виразником ідей Котляревського.
3. Висловіть свою думку з приводу значення творчості Івана Котляревського в українському культурному відродженні.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Складіть словник крилатих висловів, приказок і прислів'їв, використаних Іваном Котляревським у п'єсі «Наталка Полтавка».

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте інсценізувати окремих уривок з п'єси «Наталка Полтавка». Можна «перенести» сюжет твору в наші дні – адаптувати його. Тоді возний виявиться, приміром, чиновником якоїсь установи, а виборний – поліцейським. Фантазуйте!

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Давні класичні твори мають багато бурлескних переробок. Бурлескно-трагедійно-перелицювання «Енеїди» Вергілія ще до Котляревського було здійснено різними авторами: в Італії це була «Перелицьована Енеїда» Джованні Лаллі (1633), у Франції – «Перелицьований Вергілій» Поля Скаррона (1648–1653), у Німеччині – «Вергілієва Енеїда, або Пригоди благочестивого героя Енея» Алоїза Блюмауера (1784). У Російській імперії вийшла друком «Вергилиева Энейда, вывороченная наизнанку» Миколи Осипова, закінчена згодом іншим автором – Олександром Котельницьким (1802–1808).

Проте і твір Івана Котляревського вплинув на інші літератури, а сам Котляревський був широко знаний у літературних колах тогочасної Європи. Під впливом його «Енеїди» білоруський поет Вікентій Ровінський створив «Енеїду навыварат». У цьому творі згадується Котляревський – як попередник і натхненник.

Чому, на ваш погляд, давньоримська поема «Енеїда» викликала такий живий інтерес у світовій літературі? Про що це свідчить?

РОБОТА В ГРУПАХ

Клас об'єднується у дві групи. Одна отримує завдання дібрати музичні уривки з опери Миколи Лисенка «Енеїда», які характеризують героїв твору (арії), друга – з опери «Наталка Полтавка». Групи по черзі демонструватимуть свій уривок, а решта учнів повинні здогадатися, кого з героїв композитор характеризує саме такою музикою. Переможе та група, яка відгадає найбільшу кількість музичних уривків.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Травестія (італ. *перевдягатися*) – різновид гумористичної поезії, за традиціями якого твір серйозного, поважного, героїчного змісту переробляється («перелицьовується») на твір комічний, відповідно – з комічними героями та специфічною мовою (використовуються жаргонізм, вульгаризми, притаманні сміховій культурі).

Визначте ознаки травестії в поемі «Енеїда».

Пародія (грец. *перероблене на смішний лад*) – гумористичний чи сатиричний твір, де у формі жарту, шаржу імітується текст якого-небудь письменника. Характерні особливості пародійованого твору подаються в перебільшено-карикатурному вигляді, але сатиричний зміст у пародії відображений у серйозній формі.

Як, на вашу думку, можна відрізнити пародію від травестії? Укажіть, де автор «Енеїди» використовує травестію, а де – пародію.

Бурлеск (італ. *жарт*) – різновид комічної поезії та драматургії, генетично пов'язаний з народною сміховою культурою, із середньовічними карнавалами. Для бурлеску характерна невідповідність між змістом і формою твору, використання «низького» стилю для змалювання «високого», гротеск і травестія. Комічний ефект у бурлеску досягається шляхом зображення героїчного й піднесеного в дошкульному, зневажливому тоні.

Як скористався прийомом бурлеску Котляревський?

Алюзія (лат. *жарт, натяк*) – художньо-стилістичний прийом, що використовується автором у творі як натяк на загальновідомий історичний, літературний чи побутовий факт з розрахунком на те, що ерудиція читача допоможе зрозуміти закодований зміст.

Знайдіть і прокоментуйте алюзії на українську історію в тексті «Енеїди».

Римування – особливий порядок розміщення рим у вірші. Парне (ще називається суміжним, паралельним) зв'язує сусідні рядки (аабб), перехресне – парні з парними, непарні з непарними (абаб), кільцеве (оповите, охоплююче) – перший рядок із четвертим, другий з третім (абба).

За місцем наголосу в словах рими бувають чоловічі (наголос на останньому складі), жіночі (наголос на передостанньому складі), дактилічні (наголос на третьому від кінця складі) і гіпердактилічні (наголос далі, ніж на третьому від кінця слова складі).

Знайдіть в «Енеїді» зразки різних рим і видів римування.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Іван Франко переповів цікавий «літературний анекдот». Дід відомої західноукраїнської письменниці Наталі Кобринської Іван Озаркевич, громадський і культурний діяч, переробив текст «Наталки Полтавки», щоб вона була доступнішою глядачеві Галичини. 1848 року в Коломиї відбулася перша постановка перелицьованої «Наталки Полтавки» – п'єси «Дівка на виданні». Вистава мала приголомшливий успіх. Публіка гриміла, вимагаючи побачити автора. «Коли оклики не втихали, – писав Іван Франко, – один з акторів виступив на сцену, щоб пояснити зібраним, що автор якраз перед 10-ма літами вмер. Але розентузіазмовані русини прийняли його за автора і заглушили його слова довгими бурхливими оплесками; бідоласі не лишалося ніщо, як тільки поклонитися і піти зі сцени. Отак постав анекдот про те, що Котляревський 1848 року був у Коломиї».

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Як відомо, поема «Енеїда» славиться своїми синонімічними рядами. Проведіть легку літературну розминку – протягом п'яти хвилин віднайдіть у творі найдовший синонімічний ряд. Успіху!

1. *Котляревський І.П.* Твори. – К., 1982.
2. Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях. – К., 1969.
3. *Нахлік Є.* Творчість Івана Котляревського: Замовчувані інтерпретації. Дискусійні проблеми. – Львів, 1994.
4. *Шевчук В.* «Енеїда» Івана Котляревського в системі літератури українського бароко // Дивослово. – 1998. – № 2, 3.
5. *Сверстюк Є.* Іван Котляревський сміється // Сверстюк Є. На святі надій. – К., 1999.

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

(1778—1843)

«УТНИ, БАТЬКУ, ЩОБ НЕХОТЯ НА ВЕСЬ СВІТ ПОЧУЛИ»

Творець людової повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах.

Іван Франко

Розмову розпочнемо з несподіваних слів одного з найвидатніших літературознавців ХХ століття Юрія Шевельова про Григорія Квітку-Основ'яненка: «Уже коли читаєш спогади про Квітку, впадають в очі незрозумілі суперечності. Боязка золотушно-хвороблива дитина, потім людина, що, як мімоза, закривається від кожного доторку, людина, що тікає від світу – мовляв, ловив він мене і піймав – у ченці.

А водночас кілька разів військовий, і актор, і першорядний танцюрист, і ініціатор мало не всіх громадських заходів у Харкові, молодому тоді університетському місті... перший директор театру, один з редакторів “Українского вестника”, засновник Інституту шляхетних дівчат і кадетського корпусу, повітовий “предводитель дворянства”, совісний суддя і голова карного суду – і до того ж кілька разів вибираний – значить, не погано виконував ці обов'язки... Чи не найбільше в світі Квітка боявся... коней (а боявся він взагалі багато чого). Але, будши ченцем, узявся сам доглядати в монастирі коні».

Григорій
Квітка-Основ'яненко

Яким ви уявляєте Григорія Квітку-Основ'яненка зі слів Шевельова?

Він увійшов в українську літературу як батько і перший класик художньої прози, поєднавши у своєму прізвищі родове ім'я Квітка і псевдонім Основ'яненко, утворений від назви слободи Основа поблизу Харкова. Там у дворянсько-старшинській родині він і народився 29 листопада 1778 року. Рід був славний, козацький, відомий заслугами у військових походах. Чимало про цю поважну родину свідчить і той факт, що частим і бажаним гостем бував у ній Григорій Савич Сковорода. Його твори діти вивчали напам'ять і декламували на різних урочистостях.

Серед предків Григорія Федоровича Квітки були безстрашні очільники козацьких походів проти ворогів України, родинні архіви берегли спогади про те, як приймали в себе Квітки Петра I та Олександра I. Батько підтримував дружні стосунки з Антоном Головатим – колишнім писарем Запорозької Січі, а згодом – військовим суддею Чорноморського козачого війська.

Усе життя цей невтомний сіяч на ниві української культури провів у рідних місцях. Навряд чи могла б у Харківській губернії трапитися якась значуща подія, до якої б не доклав зусиль Григорій Федорович.

Дитяча сліпота, що відступила у віці шести років після того, як він з матір'ю відвідав Курязьку церкву, де зберігалася славнозвісна чудодійна ікона Озерянської Богоматері, незвичайні духовні здібності, що розвинулися в хлопчика, родинні традиції стали підґрунтям глибокої релігійності.

Усі вчинки, а згодом і творчість письменника свідчили про високий гуманізм, що став основою його світовідчуття: відраза до військової служби, відмова від родинного спадку на користь брата Андрія, скромне, але сповнене любов'ю і радістю творчості родинне життя. Дружина Григорія Федоровича, Анна Григорівна Вульф, вийшла заміж за Квітку, коли тому було вже за сорок. Вона створила родинний прихисток для свого талановитого чоловіка, і їхня небагата, але затишна й гостинна оселя завжди приваблювала творчу інтелігенцію. У них бували Євген Гребінка, Ізмаїл Срезневський, Микола Костомаров, Василь Жуковський. «Дім Григорія Федоровича, – згадує український етнограф Сементовський, – був завжди тихим притулком науки й мистецтва; тут не було місця для світського базікання, зате розмова найчастіше поверталася до предметів і новин учено-літературних...».

Пригадайте, хто з українських письменників також організовував удома літературні салони. Яке значення мали свого часу такі осередки творчого спілкування?

Освіту майбутній письменник отримав у монастирській школі. Істинне розуміння й поцінування християнських заповідей у родині назавжди прищепило майбутньому класикові літератури непорушні християнські ідеали. У віці 26 років він став послушником у монастирі: як свідчать родинні легенди, причиною втечі від світу стало нещасливе кохання. Він, за власними словами, «пустився вскач к обители пре-

подобних». Але діяльна творча натура Квітки не могла реалізуватися в жорстко унормованому аскетичному монастирському побуті. І він, «сняв монашескую образину и обрив бороду», повернувся «в большой свет» і... став директором дворянського танцювального клубу! Поступово вир громадської та культурної діяльності захопив його у Харкові.

Талановита людина, як ви вже знаєте, талановита в усьому. Музично обдарований, Квітка блискуче грав на фортепіано і флейті, став співзасновником багатьох знаних на той час періодичних видань, зокрема журналу «Украинский вестник» та альманахів «Молодик» і «Утренняя звезда», брав активну участь у створенні першої публічної бібліотеки в Харкові, Інституту шляхетних дівчат, для чого, за спогадами сучасників, «приніс у жертву майже весь достаток свій». Йому як акторові аплодували глядачі аматорського театру, а 1812 року він став директором Харківського театру, згодом – одним з перших театральних літописців. А ще він ретельно виконував обов'язки повітового предводителя дворянства, судді, голови Харківської палати карного суду, причому довіряли йому беззастережно.

Про що свідчить така багатогранна, плідна й напружена діяльність митця?

Його літературна творчість розпочалася 1827 року і тривала до останніх днів життя. 20 серпня 1843 року Григорій Федорович Квітка-Основ'яненко помер. Поховано його в Харкові.

«ВНУТРІШНІЙ ОБРАЗ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ»

ТВОРЧІСТЬ ГРИГОРІЯ КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА

Аж коло року 1840-го починають майже в усіх літературах Європи появлятися твори, в котрих мужик являється героєм, життя його стається головним предметом, канвою талановитих творів літературних... В літературі українській... появляються далеко швидше, ніж деінде... оповідання Квітки-Основ'яненка, черпані виключно з життя народного.

Іван Франко

Творча спадщина Григорія Квітки-Основ'яненка – близько 80 творів різних жанрів – фейлетони, комедії, оповідання, повісті, романи, нариси, статті. Писав російською і українською, але справжнє визнання принесли йому твори, в яких його герої говорили рідною, українською мовою. І щоб зрозуміти все розмаїття його сюжетів, характерів, стильових прийомів, слід поцікавитися його світоглядом: тоді й відкриється перед нами той неповторний світ далекої ідилії Квітки.

Як відомо, історико-культурні умови того часу були складними: руйнація феодального суспільного устрою, остаточна асиміляція української дворянської еліти внаслідок боротьби за тепле місце в імперській ієрархії. Зденаціоналізоване українське панство ставилося до

української мови з виразним презирством, вважаючи її «мужицькою» і непридатною для «високої» літератури.

На це маємо недвозначну відповідь самого письменника: «Є такі люди на світі, що з нас кепкують і говорять та й пишуть, буцімто... по-нашому, oprіч лайки та глузування над дурнем, більш нічого не можна й написати... Тривайте-бо, панове! Не дуже сікайтесь! Є ще на світі православне християнство, що вмiють і люблять по-нашому читати. Не усе ж для москалів: може б, треба і для нас що-небудь...».

Пантелеймон Куліш найголовнішими здобутками Квітки-Основ'яненка справедливо вважав те, що він «нас увів у мужицьку хату», звеличив «внутрішній образ українського народу». Такому спрямуванню творчості письменника сприяли засади просвітительського реалізму та вплив Григорія Сковороди. Через усю творчість Квітки-Основ'яненка проходить думка, що основною причиною соціальних проблем є не-уцтво. Він чимало доклав зусиль, аби просвітительський реалізм в Україні склався в цілісну, повнокровну художню систему. Найхарактерніші для просвітительського реалізму риси Квітка задекларував в одній-єдиній настанові: «і звичайне, і ніжненьке, і розумне, і полезне».

ПАМ'ЯТАЙМО!

❖ *Звичайне* передбачає увагу до повсякденного життя і побуту;

❖ *ніжненьке* – розкриття найтонших порухів душі людини (під впливом такої стильової течії, як сентименталізм, що теж позначився на творчості письменника);

❖ *розумне* – культ розуму, характерний для класицизму та просвітительського реалізму;

❖ *полезне* (корисне) – повчальні та моралізаторські засади, властиві класицизму, сентименталізму та просвітительському реалізму.

Головним творчим принципом Квітка визначав «писання з натури», тобто орієнтованість на живу дійсність із залученням потужного арсеналу засобів народної творчості. Неправдоподібне і неприродне він називав нехудожнім. Героїв, яких вважав людьми справжніми, людьми з народу, наділяв усіма найліпшими рисами і навіть ідеалізував. Натомість тих, кого хотів висміяти, змальовував мало не карикатурно.

Поряд з переконанням у необхідності безкорисливого служіння суспільству, вітчизні, у світогляді Квітки можна було виразно помітити й монархічні, консервативні погляди.

Влучний коментар до цієї проблеми запропонував Юрій Шевельов: «Послідовний консерватор, що приймав Миколаївську Росію всю, як вона була, вважав її за непорушне, від Бога дане, що вмер би, напевно, з переляку, якби хтось хоч натякнув йому про потребу змінити існуючий лад – він за це був охрещений більшовиками ідеологом, мовляв, реакційних поміщиків. Він і не мріяв ні про які зміни – ні про соціальні (хоч би скасування кріпацтва), ні про національне визволення України з-під влади «білого царя». Дійсність здавалася йому – принаймні поки він мислив теоретично, як політик, – суцільною ідилією. Покірні селяни і губернатори, що плачуть, так, плачуть над нещастям

селян, – це ланки однієї системи, а загалом “іде все гаразд. Нема ніякої замішки: усяк над своїми розпоряжа, і усе йде справно, і нікому не тяжко, і ніхто не зобиджен”. Треба було носити ідилічність у крові й мозку, щоб написати це і щоб не здригнулася рука. Але та сама рука виводила й зовсім інші речі.

Які жалюгідно обмежені й нікчемні герої його найвизначнішого серед реалістичних творів – “Конотопської відьми”! А яку галерею свинячих рил змальовано в “Козир-дівці”: падлюка-писар, фертики-урядовці, байдужі до людського горя картярі, несостеменний йолоп – судячий, бубликоїд-ненажера суддя, що все механічно підписує (“Я вже ні об чім і не пам’ятаю, тільки все підписую!”), – усі ці “п’яні пики” зловісним хороводом оточують героїню твору, і однієї губернаторської слізки аж ніяк не досить, щоб змити весь цей бруд і нечисть. І дійсність Квітчиних творів раз у раз сповнена злочинів і підлот: згвалтування (“Сердешна Оксана”), грабунки й убивства (“Перекотипале”), хабарництво, загроза безвинної каторги й здача в рекрути (“Козир-дівка”), голод (“Добре роби, добре й буде”), топлення людей (“Конотопська відьма”). (...).

Таких... ситуацій, типів, місць можна знайти доскоду, і в цьому сила реалізму Квітки, як би все це не пом’якшувалося тим серпанком ласкавості (сентименталізму. – О.М.), що завжди притаманний Квітчиній розповіді...».

Проаналізуйте та прокоментуйте ці слова видатного літературознавця. У чому причина таких протиріч, що терзали талановитого письменника?

ПАМ’ЯТАЙМО!

В естетичній програмі Квітки домінують основні принципи просвітительського реалізму: формування характерів під впливом соціального середовища і, насамперед, виховання; ідея поліпшення життя шляхом розумної перебудови суспільства й удосконалення людини засобами морального й естетичного виховання; створення образу ідеальної людини як зразка для наслідування.

Але треба розуміти й от що: Квітка-Основ’яненко був першим українським прозаїком, тому в його творчості переплелися елементи різних літературних напрямів і течій – просвітительського реалізму, сентименталізму, бурлеску, навіть раннього романтизму. Він синтезував весь художній досвід, зібраний митцями української літератури, тож його творчий доробок позначений новаторськими пошуками в царині змісту, форми, стилю.

«Маруся»

Як відомо, першим прозовим твором Квітки-Основ’яненка була повість «Маруся» – один з яскравих зразків українського сентиментально-реалістичного письма. 1833 року письменник заявив: «Я написав “Марусю” і довів, що від малоросійської мови можна розчулитися». Пізніше він ще раз наголосив на причинах написання цього твору: «Щоб довести одному, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю»».

Чому, на вашу думку, потрібно було доводити ці можливості української мови?

Ця повість вивела в літературу простих селян-трудівників і, що важливо, оповідача – мудру, кмітливу й спостережливу людину з народу на ймення Грицько Основ'яненко. Ми ніби слухаємо досвідченого старожила Харківської губернії, неквапливу, довірливу, барвисту розповідь людини, звиклої розважати своїх слухачів нескінченними байками та переказами.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Повість «Маруся» була написана Квіткою-Основ'яненком 1832 року і стала першим великим прозовим твором нової української літератури.

У цьому та інших прозових творах письменника фігурує оповідач. Розповідь від імені простолюдина була засобом поширення просвітительських ідей і поглядів самого автора, наближала твори до реалій тогочасного життя, висловлюючи народні інтереси, народний світогляд.

Основа конфлікту повісті – соціально-побутова. *Маруся*, дочка заможного селянина *Наума Дрота*, покохала бідного міського парубка-сироту *Василя*. Та йому загрожує рекрутчина, що тоді тривала 25 років. Безрадісним і злиденним було життя жінки-солдатки, тож батьки, звісно, не бажали своїй доньці такого «щастя». Це лише зовнішній сюжетний пунктир конфлікту. Насправді це ніжна, тонка, красива, поетична історія чистого й вірного кохання сільської дівчини. Саме сентименталізм дав письменникові змогу наділити своїх героїв особливою чуттєвістю, душевною вразливістю, чулістю, а всі події відбуваються під «віщування серця» – один з основних художніх засобів сентименталізму.

*Василь Тропінін.
Дівчина з Поділля*

Розв'язка твору трагічна – герої помирають: спершу Маруся, не дочекавшись коханого із заробітків, згодом і Василь, який, повернувшись і довідавшись про трагедію, постригся в ченці і також невдовзі помер. Сюжет твору пронизаний мотивами фольклорних пісень і балад про трагічне кохання, яскраво й рельєфно постають національні звичаї, традиції, обряди.

Головні герої твору (подані автором ідеалізовано) Маруся і Василь втілюють найкращі людські якості, що цілком відповідало ідеалам самого автора. Маруся була «і красива, і розумна, і багата, звичайна та ще к тому тиха, і смирна, і усякому покірنا», «до усякого діла невсипуща». А ще «висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як трнові ягідки, брівоньки, як на шнуроч-

ку, личком червона...». Правила сентиментального письма вимагали основну увагу зосередити на зображенні почуттів і переживань героїні. Тож її монологи розкривають неповторний внутрішній світ молоді дівчини – глибокий, багатий, красивий.

Так само й Василь – щирий, відданий, чесний, роботящий парубок, життєва трагедія якого в тому, що він бідний сирота, за якого «нікому заступитися».

Пригадайте інші твори, у яких є подібні характеристики героїв, мотиви, сюжети.

Ідеалом людини-селянина постає і батько Марусі, Наум Дрот. Пантелеймон Куліш наголошував, що в ньому зібрані й опоетизовані кращі риси українського хлібороба. Цей образ став утіленням глибокої релігійності автора, адже саме Божою волею і поєднанням рідних після смерті втішає він свого героя: «Се вже в нього така натура: чи хоч трохи біда чи радість є йому яка, зараз до Бога».

Квітка виявив себе неперевершеним майстром етнографічного малюнку: ви легко можете вивчати побут українців початку ХІХ століття за його творами.

Ідею повісті визначив внутрішній світогляд Квітки: не треба на світі ні до чого надмірно прикипати душею, «не то, щоб до якої речі, а то хоч би й до наймиліших людей: жінки, діточок, щирих приятелів і других». «Перше всього, – проповідує автор, – подумаймо: чи ми ж на цьому світі вічні?». Розгортання сюжету повісті «Маруся» є ніби доведенням думки, яку висловив автор у вступі: нема на цьому світі тривкого щастя.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Квітка-Основ'яненко відіграв важливу роль у розвитку української літературної мови. Своїми малюнками з народного побуту він випередив навіть європейських літераторів.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Де і коли народився та навчався Квітка-Основ'яненко?
2. Назвіть героїв повісті «Маруся». Про що цей твір?
3. Назвіть художні засоби сентименталізму.
4. Назвіть композиційні особливості повісті «Маруся».

Міркуємо

1. Поясніть, чому Квітка все життя був глибоко релігійною людиною.
2. Прочитайте уривок з повісті «Маруся». Які почуття він викликає?
3. Проілюструйте прикладами з тексту повісті авторську оцінку історичної ситуації в Україні.
4. Схарактеризуйте образ оповідача в повістях Квітки.

Аналізуємо

1. Продовжте думку: «Провідні принципи світогляду Квітки – ...».
2. Проаналізуйте роль оповідача в повісті Квітки-Основ'яненка.
3. Які риси сентиментально-реалістичного письма можна віднайти в «Марусі»? Проілюструйте цитатами, прокоментуйте роль цього художнього прийому.
4. Доведіть або спростуйте думку Юрія Шевельова: «Не пророк, не вождь, не вчитель – усім цим Квітка не був і не є; але балакучий і добрий приятель, що розважить і розрадить під час утоми й скороминущої зневіри... ».

Дискутуємо

1. Спробуйте самостійно визначити роль і місце Квітки-Основ'яненка в історії української літератури. Порівняйте ваші аргументи з поглядами знаних науковців і літературознавців.
2. У чому, на вашу думку, полягає сенс людського життя? Свою точку зору доведіть.
3. Як ви розумієте поняття «справжнє кохання»? Чому саме так? Аргументуйте.
4. Чому в українській літературі фактично не розвинулася така стильова течія, як сентименталізм? І чи сентиментальні українці як нація?

РОБОТА В ГРУПАХ

Організуйте імпровізовану гру «Що? Де? Коли?». Визначте серед однокласників шістьох знавців і капітана команди. Решта класу об'єднується у групи, кожна з яких підготує запитання за творчістю Квітки-Основ'яненка. Якщо знавці знайдуть відповідь – вони переможці, якщо ні – перемагають ті, хто таке хитромудре запитання підготував.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Мета проекту – дослідити мову творів Квітки-Основ'яненка. Підготуйте таблиці, у яких рубриками будуть шари лексики – архаїзми, історизми, неологізми, власне українські слова, іншомовні слова, жаргонізми, діалектизми. Запишіть до кожної колонки таблиці якомога більшу кількість прикладів. Проаналізуйте, як змінився лексичний склад української мови від часів Квітки-Основ'яненка.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Уявіть себе режисером, якому доручили екранізувати «Марусю». Підготуйте розширений план-сценарій, зазначивши: а) епізоди, які ви вважаєте за потрібне екранізувати; б) акторів на ролі (аргументуючи свій вибір); в) костюми кожного з персонажів; г) деталі інтер'єру, де повинні відбуватися зйомки.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Сентименталізм (франц. *почуття, чутливість*) – художній напрям у європейській літературі другої половини XVIII століття, що отримав назву від заголовка твору англійського письменника Лоренса Стерна «Сентиментальна подорож Францією та Італією» (1768).

Сентименталізм виник як певна опозиція класицизму з його суврою регламентацією та культом абсолютного розуму, властивим про-

світництву. Персонажами творів сентименталістів були не можновладці, а прості люди: селяни, ремісники, купці. Провідними сюжетами були не історичні чи міфологічні, а побутові, що висвітлювали повсякденне життя пересічних людей. Герої ж таких творів поставали скромними, щирими, добрими, працьовитими, глибоко релігійними.

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Григорій Квітка-Основ'яненко написав блискучі комедії, які з успіхом мандрують українськими сценами й екранами. Одна з них – «Шельменко-денщик» – свідчить про те, що український письменник у своїй творчості рухався цілком у руслі художніх пошуків європейської літератури.

Про що його комедія? А про те, як спритний, кмітливий і винахідливий герой, фактично слуга, тільки офіцерський, умудряється обдурити самовпевнених і бундючних панів, та ще й глузує з них. Простакуватий зовні герой родом з українських народних анекдотів про дотепних і лукавих слуг, що завжди пошивають у дурні обмежених і примітивних панів.

Подібний герой є на сторінках комедій Жана Батиста Мольєра «Витівки Скапена» та Карло Гольдоні «Слуга двох панів». Блискуча екранізація останнього твору під назвою «Труффальдіно із Бергамо» з Костянтином Райкіним у головній ролі вам, напевно, відома.

Перегляньте екранізації («Шельменко-денщик», «Витівки Скапена» і «Труффальдіно із Бергамо») і спробуйте визначити, що об'єднує їх головних героїв.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Коли Квітку-Основ'яненка обрали головою Харківської палати карного суду, з'явилася епіграма, яку написав його приятель Каразін. Епіграма, погодьтеся, була доволі дотепною:

Не надивлюся я, Создатель,
Какой у нас мудреный век:
Актер, поэт и заседатель –
Один и тот же человек.

Спробуйте й ви скласти епіграму одне на одного (або автоепіграму).

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Г. Квітка-Основ'яненко. Маруся. Салдацький патрет / Григорій Квітка-Основ'яненко; післямова Ніни Бернадської. – К., 2009.
2. Зубков С. Григорій Квітка-Основ'яненко. Життя і творчість. – К., 1978.
3. Гончар О. Просвітительський реалізм в українській літературі. Жанри та стилі. – К., 1989.
4. Ільєнко І. Григорій Квітка-Основ'яненко: Повесть. – К., 1973.
5. Слюсар А. Фантастична повість в українській літературі 30-х років XIX ст. // Розвиток жанрів в українській літературі XIX – початку XX століття. – К., 1986.

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

Гарно твоя кобза грає,
Любий мій земляче!
Вона голосно співає,
Голосно і плаче.

І сопілкою голосить,
Бурею лютує,
І чогось у Бога просить,
І чогось сумує.

*Олександр
Афанасьєв-Чужбинський*

«РОЗГЛАСИ В ДАЛЕКИЙ КРАЙ СЛАВУ ДАВНЮЮ УКРАЇНИ!»

Людина повсякчас прагне до чогось нового, ще не відкритого, яскравого і незнаного. А відтак сентименталізм як культ безпосередніх людських почувань став першим кроком відходу від класицизму, що всевладно панував у європейських літературах наприкінці XVIII століття. Класицизм був надто далеким від внутрішнього світу звичайної людини, від світу уяви й фантазії, визнаючи лише те, що можна збагнути розумом. А люди прагнули домогтися чогось такого, що схвилювало б їхню душу, розбурхало почуття й пробудило уяву. Такий буйний світ фантазії таївся в народних піснях, казках, віруваннях. Отже, виникла потреба детальніше дослідити життя народу, світ його уяви. І **романтизм** не лише виконав це непросте завдання, а й відпустив крила творчої уяви у вільний лет.

Термін «романтизм» з'явився досить оригінально: поети, шукаючи нових тем, мотивів, образів, часто зверталися до народної фантастики романських народів, до їхніх пісень, казок і вірувань. Він передбачав щось таємниче, непідвладне розумові. Романтизм як художній напрям буревієм перейшов Європу, збудив до життя потужні творчі таланти, знайшов своє блискуче вивершення у творах Байрона і Гердера, Гете і Шиллера, Міцкевича й Шевченка, Жуковського, Пушкіна, Лермонтова, Гоголя...

А що ви вкладаєте в поняття «романтизм», «романтичний»?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Основні *рис* романтизму як творчого напрямку такі:

- ❖ Протиставлення буденному життю високих ідеалів; втеча від жорстокої реальності у вимріяні, екзотичні, ірреальні місця.
- ❖ У центрі уваги письменників – сильна, непересічна, виняткова особистість, наділена надзвичайними можливостями, духовно багата.

- ❖ Романтичний герой схильний до бурхливих почувань, пристрастей, емоцій.
- ❖ Романтизм заперечував культ розуму, протиставляючи йому культ пізнання через інтуїцію, почуття, переживання.
- ❖ Письменники-романтики заглиблювалися в психологію своїх героїв.
- ❖ Романтизм черпав сюжети, художні засоби з фольклорних джерел, міфології, характеризувався елементами фантастики.
- ❖ Цей напрям вплинув на формування національних літератур, оскільки надавав виняткового значення проблемі розвитку національних мов, відтворенню духовних орієнтирів нації.
- ❖ Зацікавлення національною історією визначило такий складник романтичного письма, як історизм.
- ❖ Провідною концепцією романтизму став індивідуалізм як прояв протистояння високих духовних злетів сильної особистості й недосконалого суспільства.
- ❖ Близькість до природи, співзвучність бунтарства в душі людини з буянням природних стихій стали одним з основних джерел формування поетики романтизму: персоніфікації, символіки, антитези, поглибленого трагізму, мотивів світової скорботи.

Романтизм приніс у європейську літературу (відповідно і в українську) особливі жанрові різновиди: романтичну баладу та поему, посвята та послання, елегію та ідилію, романсову лірику, поезії на теми громадського життя, інтимну лірику.

Романтизм – явище світового літературного процесу. Виникнувши наприкінці XVIII століття майже одночасно в Німеччині, Англії, Франції, він на початку XIX століття поширився в мистецтві Польщі, Росії, Італії, Австрії, Грузії, України, охопив і країни Америки. Для самоствердження націй, що формувалися в цей час, велике значення мали антифеодальні рухи й особливо Французька буржуазна революція, а згодом – подібні революції в інших країнах Європи. У романтизмі поєдналися ідеї національно-визвольних рухів і невдоволення аристократії новими буржуазними відносинами. А відтак конфлікт з дійсністю, пошук іншого, кращого життя, ідеал, створений палкою уявою, лягли в основу творчої програми письменників-романтиків.

Неможливість поєднання бажаного з дійсним призводила до глибоких розчарувань, до світової скорботи, байронізму, наслідком чого ставало роздвоєння душі, поява так званої зайвої людини.

Підтвердьте висловлену тезу прикладами з творчості Байрона, Лермонтова.

Пафос самовизначення й утвердження особистості поєднувався в романтизмі з усвідомленням самотності всіх народів та їхніх національно-культурних традицій, з фаховим поцінуванням фольклору, у якому, на думку романтиків, панував дух природної культури, втраченої цивілізацією. Тому романтизм як світоглядна система засвідчував зміну культурно-історичних епох у Європі, виконував особливі соціально-історичні, культурні функції.

*Михайло Попов.
Українська ніч*

Доведіть або спростуйте думку, що цю картину написано в дусі романтизму. Чому ви так вважаєте? Свою точку зору аргументуйте.

У слов'янських країнах романтизм став ідеологічним опертям національно-визвольного руху, сприяв осмисленню взаємин особистості з національною спільнотою.

Становленню романтизму в українській літературі сприяла діяльність Харківської школи романтиків, до якої входили Ізмаїл Срезневський, Левко Боровиковський, Афанасій Метлинський, Микола Костомаров, Петро Гулак-Артемовський, Михайло Петренко. Значну роль відігравали й підготовлені ними видання: «Український альманах» (1831), «Запорожская старина» (1833–1838).

Одночасно в Галичині стала широковідомою «Руська трійця», що об'єднала прекрасних поетів – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького.

На межі 30–40-х років з'явилося нове покоління романтиків, очільниками якого стали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш. Ідеї, які вони пропагували, мали виразне національно-політичне забарвлення, сприяли появі Кирило-Мефодіївського братства з його романтично-християнською програмою. У літературі цей етап засвідчений появою першого історичного роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада», історичних драм «Сава Чалий» та «Переяславська ніч» Миколи Костомарова, розвитком інтимної, пейзажної, громадянської лірики, представленої у творчості Євгена Гребінки, Михайла Петренка, Віктора Забіли, Тараса Шевченка. Окрім того, Микола Костомаров започаткував українську літературну критику – «Огляд творів, писаних малоросійською мовою» (1848).

Провідна роль в утвердженні українського романтизму як цілісної художньої системи й літературного напрямку належить, поза сумнівом, Тарасові Шевченку та Пантелеймонові Кулішу.

У другій половині ХІХ століття риси романтизму поряд з реалізмом спостерігаємо у творчості Олекси Стороженка, Івана Манжури, Юрія Федьковича та інших. Наприкінці ХІХ століття відбувся процес оновлення певних естетичних канонів романтизму, що дало підстави говорити про розвиток такої ідейно-стильової течії, як неоромантизм. Її яскравою представницею стала в українській літературі Леся Українка.

Проте на цьому розвиток романтизму не завершився. Він продовжував впливати на літературу ХХ століття загалом і на творчість окремих письменників зокрема.

Вплив романтичної традиції відчули на собі й письменники-шістдесятники – Василь Симоненко, Микола Вінграновський та інші. Але розмова про ХХ століття в нас ще попереду.

Пригадайте вже вивчені твори названих письменників. Визначте в них риси романтичного письма.

ХАРКІВСЬКА ШКОЛА РОМАНТИКІВ

Це літературне угруповання виникло в 20–30-ті роки ХІХ століття при Харківському університеті. Погляди і діяльність його учасників, студентів і викладачів, сприяли теоретичному осмисленню та практичному застосуванню засад романтизму в українській літературі. У діяльності членів Харківської школи помітний вплив німецького й англійського романтизму, орієнтованих на невичерпне багатство фольклору, а також польського та чеського, метою яких було відродження історичної пам'яті народу й вивчення його «таємничої душі».

ПЕТРО ГУЛАК-АРТЕМОВСЬКИЙ

(1790–1865)

ПАМ'ЯТАЙМО!

Саме з творчості Петра Гулака-Артемовського розпочалася доба романтичного письменства в Україні. 1827 року в часопису «Вестник Европы» було опубліковано його балади «*Твардовський*» і «*Рибалка*».

Професор, ректор Харківського університету (1841–1849), він чимало доклав зусиль до виховання талановитої української молоді. Але поступово в душі Гулака-Артемовського поет поступився високопосадовцеві, якого влада щедро обдаровувала чинами й орденами. Творчість його втрачала ті яскраві й самобутні риси, які свого часу так захопили молодого Шевченка: «Гулак-Артемовський хоч чув (народну мову. – О.М.), так забув, бо в пани постригся». Але без його творів барвисте й соковите полотно українського романтизму було б неповним, а відтак, повернімося до його «*Рибалки*».

У листі до редактора журналу, де було опубліковано цей твір, Гулак-Артемовський писав про те, що стало поштовхом до написання переспіву балади Гете. Редактор у передмові пояснив таємницю творчого задуму: «...між іншим і заради цікавості захотів він спробувати, чи

Петро
Гулак-Артемівський

не можна малоросійською мовою передати почуття ніжні, благородні, піднесені, не змушуючи читача або слухача сміятися, як від «Енеїди» Котляревського і від інших, з тією ж метою писаних віршів».

У баладі Гете юнак, зачарований русалкою, поринає в привабливе підводне царство. Гулак-Артемівський, дотримуючись у своєму переспіві сюжету оригіналу, свій сюжет будує цілком у дусі української фольклорної традиції.

Використання засобів народної пісенності дає змогу авторові створити неповторні образи мрійливого Рибалки і русалки, позначені виразним національним колоритом.

За буденним заняттям – риболовлею – застає героя водяна красуня і зваблює його нерозгаданою таїною підводного світу. Але звільнення від пут буденщини виявилось для юнака трагічним:

Рибалка хлюп!.. За ним шубовсть вона!..
І більше вже нігде не бачили Рибалки!

МИКОЛА КОСТОМАРОВ

(1817–1885)

Микола Костомаров

Це багатогранна творча особистість, визначний громадський діяч, один з організаторів Кирило-Мефодіївського братства, у літературі відомий також під псевдонімом Ієремії Галки. Саме він став автором програмного документа братства – «Книги буття українського народу», основною ідеєю якого було скасування кріпацтва й утворення федерації слов'янських народів.

Син поміщика і кріпачки, студент Харківського, а згодом – професор Київського і Петербурзького університетів, великий гуманіст, видатний історик, письменник, літературний критик – таким увійшов він в українську історію і літературу.

Саме Костомарову Кобзар присвятив одну з кращих поезій циклу «В казематі» «Веселе сонечко ховалось...». У некро-

лозі один з його учнів написав: «Полум'яна любов до батьківщини і прагнення служити народу були пафосом усєї діяльності Костомарова». Поховано Миколу Костомарова в Петербурзі.

Значне місце у творчості цього поета займає романтична, побутова й інтимна лірика. Вірш «Соловейко» малює, на перший погляд, звичну картину, коли оксамитова українська ніч повниться неперевершеним співом солов'я. Але поступово за поетичним описом солов'їного співу постає трагічна картина – самотня могила, на яку щонаочі приходять дівчина – напевно, сумує за втраченим коханням (зверніть увагу, образ могили надзвичайно популярний у романтичній поезії).

Автор тонко підмічає: у співі солов'я кожен може почути відгомін власних почувань – хто радість кохання, хто смуток розчарувань, хто пекуче до сліз горе. Але не всі розуміють пісенний подвиг малесенької пташини, що розуміє порухи людської душі й переливає їх у неповторні звуки.

Проаналізуйте художні засоби цієї поезії.

МИХАЙЛО ПЕТРЕНКО

(1817 — р. см. невід.)

Нам, на жаль, украй мало відомо про цього талановитого поета, що народився у Слов'янську, на Донеччині. Скупі крихти інформації віднаходяться в його творах – вірш «Батькова могила», наприклад, розповідає про ранне сирітство, а «Слов'янськ» – про короткі миті щасливого дитинства.

Навчаючись у Харківському університеті, почав писати вірші. Є ще згадка про те, що він працював «по цивільних відомствах». Точна дата смерті невідома.

Творча спадщина Михайла Петренка – усього 19 творів. Але навіть якби він написав тільки поезію «Небо» («Дивлюсь я на небо...»), то й тоді посів би почесне місце в історії української літератури. Цей твір став народною піснею, яка й досі лунає в різних куточках України.

Авторський оригінал вірша значно різниться від невеликого уривка, що навіки закріпився в національному фольклорі. Поезія пройнята непереборним бажанням ліричного героя втекти, заховатися від самоти й гіркого сирітства. Нас мимоволі захоплює романтичний порив у небесне безмежжя, мрія покинути землю й полинути в захмарну далечінь, де можна віднайти інший, кращий світ. Там немає рутини й буденності, але є незрівнянно прекрасна сила, що дає прихисток зболеній душі ліричного героя:

А тільки кохає небесна музика,
І легко колише вона його стиха.

Містична картина прикутої до неба душі набуває символічного звучання. Але не завжди небесний полон виявляється легким і принадним:

Неначе небо все і хмари ті
Мені схилилися на груди.

Так закінчується цей своєрідний поетичний триптих. Тлумачити його ми можемо по-різному: як бажання поета зблизити височінь неба і високості поетичного слова, знайти натхнення саме в тих захмарних далях, дорівняти муки поетичної творчості до громів і хмар, що час від часу тривожать небеса.

В українській літературі це був один з перших зразків нового поетичного жанру – медитативно-елегійного вірша, який належить до філософської лірики. В основі такої лірики – роздуми про вічні проблеми життя і смерті, сенс людського буття.

Як ви тлумачите символічний образ неба в цьому творі?

ЄВГЕН ГРЕБІНКА

(1812–1848)

Євген Гребінка

Про Євгена Гребінку ви вже знаєте чимало. Давайте пригадаємо, хто першим змусив говорити про талановитого поета й художника бундючний зарозумілий царський Петербург? Хто допомагав на кожному кроці непростого процесу викупу з кріпацтва нашого Кобзаря? Саме так, цією людиною був Євген Павлович Гребінка, уже відомий на той час письменник.

Він народився 2 лютого 1812 року на Полтавщині, неподалік Пирятина. Отримав гарну освіту в Ніжинській гімназії вищих наук. З 1834 року мешкав у Петербурзі, суміщаючи працю чиновника та викладача. Важка недуга (туберкульоз) не дала його талантові розкритися повною мірою, він помер на 37-му

році життя. Тіло палкого патріота України перевезли на рідну землю й поховали в селі Мар'янівці, неподалік рідного хутора.

Писати він почав рано, багато читав. Цікаво, що в гімназії він вчився практично водночас із Миколою Гоголем – на декілька курсів молодше. Він був своєрідним письменником, писав двома мовами: українською (байки, поезію) та російською (поезію й прозу).

Найцікавішою частиною його творчої спадщини, поза сумнівом, є байки. Йому судилося стати одним із найвизначніших українських байкарів першої половини XIX століття. «Як байкопис, – зазначав Іван Франко, – займає Гребінка перше місце в нашій письменстві». Своїм корінням байки Гребінки сягають насамперед у народну творчість, у якій знайшли яскраве вираження одвічні думи, прагнення й сподівання українців. Майже в усіх його байках хижакам і гнобителям протиставляється звичайний трудівник як уособлення людяності, працьовитості, моральної вищості. Своє ставлення до явищ тогочасної дійсності бай-

кар переважно визначає з позицій простого українця, спрямовуючи гнів проти жорстокої поміщицької сваволі, несправедливості царського суду, потворних породжень суспільних явищ, таких як хабарництво, крутість тощо.

Поетична спадщина Євгена Гребінки не надто велика. Але в ній завжди привертає увагу чудовий вірш «**Човен**», написаний 1833 року. Це був перший вірш Гребінки, написаний українською.

Ця поезія має виразний романтичний характер.

А які асоціації, пов'язані із човном, народжуються у вашій уяві?

Провідні мотиви твору – жорстокість буття, безвихідь, трагічна самотність особистості. Звертаючись до різноманітних засобів фольклорної поетики, зокрема віртуозно використовуючи психологічний паралелізм, автор уявляє себе самотнім човном у бурхливому житейському морі.

Ця поезія має автобіографічний характер. Цілком очевидно, що це історія переживань і плин думок молодого поета, що вирушив із рідного хутора до Петербурга. Йому здається, що цей крок – немовби крок у безодню розбурханого моря, яке спочатку начебто грається, а потім безжалюбно розбиває самотній човен.

Драматична доля човна, розбитого безжалісною морською хвилею, нагадує долю людини, беззахисної перед стихією життя. Зверніть увагу: автор сам зізнається у тому, що «як човнові море, для мене світ білий ізмалку здавався страшним».

Поезія проникнута меланхолійним сумом, який автор підкреслює за допомогою і специфічної лексики, і риторичних вигуків. Однак він не відчуває почуття приреченості. Зверніть увагу на слова «не можна ж вік цілий пробути з собою одним». Хоч поет і не має надії, що «недоля і лютеє горе» зглянуться над ним, а проте він сміливо вирушає у «світ білий» заради служіння омріяній меті.

Ця поезія – своєрідний маніфест молодого українського поета, у якому він висловив свої переживання, побоювання, надії та міркування про те, як складеться його майбутнє життя.

А ви хвилюєтеся про те, як складеться ваше майбутнє? Чи схожа ваша дорога в доросле життя із переживаннями автора цієї поезії?

ВІКТОР ЗАБІЛА

(1808—1869)

Син Чернігівської землі, Віктор Миколайович Забіла народився в родині дрібного поміщика. Був певний час військовим, та згодом полишив службу. Сподівання на особисте щастя теж не справдилося – кохану віддали за іншого, заможнішого. На згадку про особисту драму лишилася поетична збірка «Співи крізь сльози».

Проте щастило з друзями, серед яких – Тарас Шевченко, Михайло Глинка. Видатний російський композитор, зачарований мелодикою поезій

Віктор Забіла

Забіли, поклав на музику його твори «Гуде вітер вельми в полі» та «Не щебечи, соловейку», що стали популярними романсами. А до вірша «Човник» музику склав сам Шевченко. Відомо й те, що, будучи талановитим кобзарем, Забіла й сам писав музику до своїх поезій.

Віктор Забіла так і не одружився, залишався вірним незгасному почуттю. Щедра і щира людина, він на схилі літ залишився без засобів до існування, а тому доживав віку в сестри в Борзні (Чернігівська область), де й помер.

До останнього подиху тужив він за втраченим щастям, за коханою Любою Білозерською, донькою сусіда-поміщика, виливав на папір гіркі роздуми про несправедливість суспільного устрою, що нівечить людські долі. Сам ніколи не дбав про друкування своїх творів, а

тому чимало з них дослідники вважають втраченими. Але й ті, що, на щастя, збереглися, забезпечили їхньому авторові довічну славу талановитого українського лірика.

Поезія «Соловей», елегія за жанром, яскраво демонструє душевну муку безнадійно закоханого ліричного героя. Це про своє горе розповідає він соловейкові, заздрячи цій милій пташині, що може сама звити собі кубельце, і ніхто не стане на заваді. Йому несила слухати щасливого спів соловейка, бо пісня «роздирає душу».

Ця поезія – відвертий, щирий, емоційний монолог людини, що багато пережила, перестраждала. У самій основі твору закладено романтичний конфлікт – неможливість примирити мрію і буденність, досягти ідеалу.

Відчувається й потужне фольклорне підґрунтя – епітети, сталі порівняння, метафори, символіка органічно «перетікають» з народної поезії. Пестливі суфікси, висока інтонаційна насиченість, романтична скорбота, чисте й світле почуття, яким уцерьт сповнений твір, – усе це стало запорукою його широкій популярності.

Які твори про трагічне, нерозділене кохання ви вже читали?

«РУСЬКА ТРІЙЦЯ»

На західноукраїнських землях розвиток національної культури відбувався в специфічних історичних і суспільно-політичних умовах. Давалося взнаки довготривале польське, а згодом (від 1772 року) австрійське панування. Династія Габсбургів намагалася провадити на теренах імперії прогресивну на той час політику. Про це свідчить і скасування кріпосного права (1848), проведене значно раніше, ніж

у Російській імперії, і визнання повноправності греко-католицької церкви, і відкриття університету у Львові (1748) тощо.

Але Західна Україна, залишаючись провінцією величезної імперії, потерпала від поступового наступу на русинську мову, культуру. Тож дух просвітництва, національно-культурного відродження, що дедалі більше ширився європейськими країнами, не оминув і Західної України. Львів як осередок духовного життя краю приваблював молодих талановитих українців, поляків, учасників знаменитого повстання. Поступово з'являлися ґрунтовні українознавчі та фольклористичні праці, граматики. Тоді серед деяких кіл інтелігенції зародилася ідея «європеїзації» Західної України, а відтак – необхідності застосування замість кирилиці латинського алфавіту.

Тож головна заслуга засновників «Руської трійці» – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького – у тому, що вони відстояли право використовувати народну мову як літературну й застосовували кириличне письмо.

ПАМ'ЯТАЙМО!

«Руська трійця» – гурток талановитої української інтелігенції, який діяв упродовж 1833–1837 років.

Його фундаторами стали три студенти Львівської семінарії – *Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич і Яків Головацький*.

Цей гурт прагнув відродити духовне життя краю, був об'єднаний спільною ідеєю праці на користь української культури, перейнятий потребою відродження національної свідомості, боротьби за воз'єднання українських земель, розвитку письменства на основі народної мови.

Девізом «Руської трійці» стали слова зі збірки народних пісень Максимовича «Світи, зоре, на все поле, закіль місяць зійде».

Який зміст вкладали учасники гурту в цей девіз?

Етапним у розвитку національного письменства на Західній Україні стало видання альманаху «Русалка Дністровая» 1837 року. Франко сказав, що ця книжка була «немов один неясний порив чуття людського серед загального затупіння та здичіння».

В альманасі вміщено фольклористичні матеріали, оригінальну творчість учасників «Руської трійці», переклади сербського епосу, історичні та бібліографічні матеріали.

Центральною постаттю «Руської трійці», її організатором, душею прогресивної патріотичної галицької молоді був Маркіян Шашкевич.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ

(1811—1843)

Доля відміряла цій надзвичайно обдарованій людині вкрай короткий вік. Завжди задумливий, голубокий, з ніжною душею, але сталеву волею, самовідданий і працьовитий – таким він був. Франко називав його людиною наскрізь симпатичною, щирою і простою, огрітою любов'ю до рідного народу і непохитною, певною своєї дороги.

Маркіян Шашкевич

Маркіян Семенович народився 6 листопада 1811 року в селі Підліссі Золочівського повіту на Львівщині. Бунтівлива вдача, загострене почуття справедливості, непоказний та діяльний патріотизм, активна життєва позиція – ось причини його життєвих драм і ранньої смерті. Виключення із семінарії «за вільнодумство», розрив з батьком, який не пробачив і не зрозумів сина, матеріальна скрута і принизливі підробітки, як наслідок – підірване здоров'я і туберкульоз, що дочасно урвав життя талановитої людини.

Його творча спадщина – невелика збірка поезій, блискучі полемічні статті, упорядковані альманахи. Він писав епічні історичні твори, персонажами яких були національні герої («О Наливайку», «Хмельницького обступленіє Львова»),

громадянську («Побратимові», «Відкинь той камінь, що те серце тисне»), інтимну та пейзажну («Туга», «Розлука», «Веснівка») лірику.

У творчості кожного великого поета є твори, написані у хвилини великого душевного сум'яття, глибокого несподіваного зворушення, коли приходиться якось особливе натхнення. Саме так зродився і вірш «Веснівка» – перлина пейзажної лірики Шашкевича. Хтось зі знайомих надіслав йому лист-вимогу повернути позичені гроші, яких на той час у нього не було. Хто знає, які гіркі думки полонили тоді поета?

Пригадайте, поцікавтеся, які світові шедеври були написані під впливом драматичних або навіть трагічних обставин. Підготуйте короткі повідомлення.

Напевно, довго сидів він над цим листом, а потім перевернув картку і написав на звороті вірш, який Михайло Максимович назвав кращим у «Русалці Дністровій». Навіть найвибагливіший читач, поза сумнівом, буде вражений мелодійністю, романтичною піднесеністю, довершеністю поетичної форми цього чудового твору.

Образ проліска як символ прийдешньої весни був доволі популярним у світовій та українській романтичній поезії. Тож, на перший погляд, він видається традиційним. Але разом з тим веснівка несподівано постає в образі щирої, сердечної дівчинки, яка звертається до матері-весни. І між ними триває живий, надзвичайно ліричний діалог.

Контраст, антитеза, закладена в основу твору, може прочитуватися як алегорія: не завжди кращі душевні поривання знаходять вдячних послідовників. Часто високі устремління розбиваються об мури байдужої буденності. Цілком імовірно, що автор замислювався над майбутнім рідної культури. Поет прагне, щоб та культура чаром та красою здивувала світ. Цю мрію він і висловлює у веснівці. Але водночас голос холодної рефлексії (голос весни) остерігає його, що ще можуть прийти вихори й морози,

які занаястять ніжну квітку української культури. Дехто з дослідників бачив в образі квітки-веснівки молоду галицьку літературу, яка ще тільки розправляла крила, бажаючи принести радість людям, окрилити їх. За рядками, сповненими експресії, можна побачити й долю самого митця, його таланти. Немає зневіри і розгубленості – є чітка мета:

Щоби-м згорнула
Весь світ до себе!

Як ще можна тлумачити цю алегорію?

У відповіді весни вчувається життєвий досвід, традиційний для романтизму драматичний елемент, а діалог, побудований на принципі персоніфікації, додає ширості, задушевності спілкуванню.

Унікальною є і ритмомелодика вірша. Автор застосував різні системи римування, дактилічну та жіночу риму, використав традиційну для фольклору пестливу лексику, повноголосі епітети-означення («гарная», «рідная», «дрібная»).

Вірш одразу став популярним: Максимович повністю надрукував його в часопису «Киевлянин» (1841), Франко взяв повний текст твору за епіграф до однієї зі своїх програмових праць «Критичні письма о галицькій інтелігенції». Увійшла «Веснівка» до шкільних хрестоматій і читанок. До цього твору неодноразово зверталися композитори, проте найкращу музику написав Анатолій Кос-Анатольський.

Пригадайте інші авторські поетичні твори, які стали народними піснями.

Тож український романтизм – явище яскраве, самобутнє, непересічне. Він відкрив світові українську душу, і це, за словами класика польського романтизму Адама Міцкевича, зробило Україну обітованою землею слов'янської романтичної поезії. Романтизм став не лише естетичним відкриттям. Це було історично закономірне явище, важливий крок у розвитку духовного життя українського суспільства. Окрім того, саме український романтизм став складником загальнослов'янського національно-культурного відродження, подальшим кроком у сходженні національного письменства до вершин світової слави.

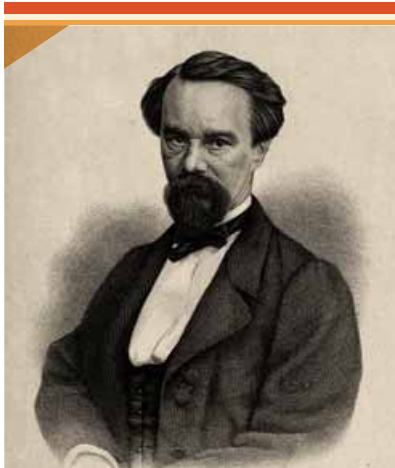
ОЛЕКСАНДР АФАНАСЬЄВ-ЧУЖБИНСЬКИЙ

(1817–1875)

Хочеться познайомити вас іще з одним талановитим українським письменником, етнографом, фольклористом, істориком, мовознавцем. Олександр Степанович Афанасьєв-Чужбинський народився на Полтавщині в родині дрібного поміщика. Вчився він у гімназії разом із Євгеном Гребінкою, там і потоваришували.

Опісля недовгої військової служби повернувся в Україну. Саме тоді йому випала щаслива нагода супроводжувати Тараса Григоровича Шевченка в подорожі Лівобережною Україною у 1845–1847. Потім знову виїхав у Росію і до кінця життя мешкав у Санкт-Петербурзі, де на схилі літ очолював музей Петропавлівської фортеці.

Олександр
Афанасьєв-Чужбинський

А хто з видатних українців був в'язнем цієї фортеці?

Творчий доробок письменника – цікавий та оригінальний. Насамперед ми завдячуємо йому прекрасними спогадами про Шевченка, виданими ще в 1861 році.

Залишив він і високохудожні поетичні рядки – його поезії «Скажи мені правду, мій любий козаче», «Ой у полі на роздоллі», «Прощання» стали народними піснями. Цікаво, що його твори часто зараховували до народних і не лише. Наприклад, вірш «Гарно твоя кобза грає» вважали твором Шевченка, і навіть вмістили в празькому виданні «Кобзаря» в 1876 році.

Поезія Олександра Афанасьєва-Чужбинського романтична, пронизана національними мотивами, має виразну фольклорну мелодику.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть визначних поетів-романтиків XIX століття.
2. Коли і де було вперше видано баладу «Рибалка»?
3. Які провідні образи романтичних поезій можна виокремити? Прочитуйте.
4. Що вам відомо про «Руську трійцю»?

Міркуємо

1. Назвіть художні настанови романтизму.
2. Хто з відомих громадських і літературних діячів відомий також під псевдонімом Ієремія Галка?
3. Розкажіть про життєвий і творчий шлях Євгена Гребінки.
4. Розкажіть про літературно-мистецькі угруповання романтиків XIX століття.

Аналізуємо

1. Якими є провідні мотиви вірша Є. Гребінки «Човен»? Коли він був написаний?
2. Що засуджував у своїх творах Гулак-Артемівський?
3. Визначте види рим у поезії Михайла Шашкевича «Веснівка».
4. Порівняйте образ солов'я в поезіях Миколи Костомарова та Віктора Забіли.

Дискутуємо

1. Скориставшись знаннями із зарубіжної літератури, спробуйте знайти спільне та відмінне у становленні й розвитку романтизму в Україні та інших країнах Європи.
2. Хто є автором тексту романсу «Не щибечи, соловейку»?

3. Доведіть, що вірш Гребінки «Човен» належить до романтичної поезії.
4. Яка роль романтизму як художнього напрямку в розвитку національної літератури, культури?

РОБОТА В ГРУПАХ

Підготуйте додаткове повідомлення про творчий доробок поетів-романтиків. Доповніть фактичний матеріал ілюстраціями, музичним супроводом (покладені на музику твори зазначених авторів).

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Укладіть літературну карту під назвою «Романтизм». На контурну карту нанесіть ті країни, з літературами яких ви хоч побіжно ознайомлені, міста, у яких народилися видатні письменники-романтики, указавши їхні імена. Захист проекту має відбутися у формі презентації окремим учнем (групою) кожної з країн: час виникнення на її теренах романтизму, його найвидатніші представники, їхні твори, герої цих творів, екранізації, інсценізації, музика та живопис романтичної епохи.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть твір-роздум на тему «Мій романтичний герой». Це не обов'язково має бути персонаж літературного твору, але ви маєте скористатися знаннями про те, який він – романтичний характер.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Романтизм – художній напрям, який виник у літературі та мистецтві Європи наприкінці XVIII – на початку XIX століття. Романтичний герой – людина великих пристрастей, видатних можливостей, сильного характеру, здатна на незвичайні вчинки. Діють такі герої в надзвичайних, часто екстремальних обставинах. Романтизм заперечив суворі правила й канони класицизму, підніс значення народної творчості. Романтизм проголошував непересічність і духовну неповторність кожної особистості.

Романтики досягли великих успіхів у створенні жанру роману (Вальтер Скотт, Жорж Занд, Віктор Гюґо), поеми (Джордж Гордон Байрон, Генріх Гейне, Адам Міцкевич), ліричної поезії (Генріх Гейне, Шандор Петефі). Важливе місце у творчості романтиків посіла історико-героїчна поема.

Пригадайте вивчені раніше твори Тараса Шевченка. Які з них є романтичними? Доведіть свою думку.

Елégія (грец. *журлива пісня*) – жанр лірики, у якому висловлюються настрої суму, журби, смутку, туги, гірких роздумів. Особливого поширення цей жанр набув у творчості сентименталістів і романтиків.

Поясніть, чим це зумовлено.

Романс – невелика лірична пісня про кохання, призначена для сольного виконання. Найвірогідніше, виникла в Іспанії, звідки поширилася в інших країнах. Спершу романсами називали пісні, які виконували народною мовою, і лише в XIX столітті цей жанр набув канонічної форми: так стали називати ліричні пісні переважно про кохання з музичним супроводом.

Прослухайте в класі кілька романсів. Чим особливі ці твори? Чому вони досі не втратили своєї популярності?

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Чи знаєте ви, що один з найпопулярніших романсів, «Очі чорні», прославлений свого часу на весь світ геніальним співаком Федором Шаляпіним, написав Євген Гребінка?!

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Помандруймо сторінками польського романтизму. Вашій увазі запропонована одна з блискучих поезій Адама Міцкевича в бездоганному перекладі Максима Рильського:

Мій рідний Німане! Куди спливли ті води,
Що я в дитячі їх зачерпував долоні,
Що ними плавав я по дикому затоні,
Для серця буйного шукавши охолоди?

Лаура, з власної милуючися вроди,
Колись любила там свої квітчасті скроні,
І відбиток її у хвиль сріблястим лоні
Мутив сльозами я, не знаючи негоди.

Мій Німане! А де ж і горе те безкрає,
І щастя разом з ним, і золоті надії?
Малечих днів моїх де радощі яснії?
Де ще любіший нам юнацький шал літає?
Лаура де моя? Де друзі молодії?
Минуло все... Чому ж сльоза лиш не минає?

Знайдіть спільні мотиви й образи з творами українських авторів. Прокоментуйте романтичні ознаки цієї поезії.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Напевно, вам буде цікаво знати, що дотепний Гребінка одного разу, цитуючи Біблію, розсмішив навіть священика. У дружньому колі він звернувся до служителя

церкви із запитанням: «Чому до Ісуса Христа завжди родили тільки чоловіки, а від народження Ісуса почали родити тільки жінки?».

Священик не на жарт розхвилювався, не знаючи, як йому реагувати на зухвалість молодого письменника. Тож дорікнув Гребінці, що той вигадує нісенітницю.

Натомість Євген Павлович повторив історію з Біблії: Авраам народив Ісаака, Ісаак народив Іакова, Іаков народив Іуду і братів його, і так усі чоловіки народжували чотирнадцять поколінь до Давида і двадцять вісім – до Христа.

Усі вже давно гучно реготали, довелося розреготатися навіть священикові, який, за свідченнями очевидців, сказав тоді: «Йому в пеклі мало буде місця, ну і язичок!».

Євген Гребінка, Микола Гоголь та інші гімназисти придумали доволі цікаву розвагу, щоб посміятися над обмеженими, консервативними професорами. Вони підсовували таким викладачам, зокрема знаменитому своїм невіглаством Никольському, вірші Пушкіна, Язикова та інших відомих на той час поетів, видаючи їх за власні. Професор «черкав їх безжалюбно» і мстився гімназістам, читаючи власну довжелезну та неоконкретну дидактичну поему «Ум і Рок», яку дотепні гімназисти перехрестили на «Ум за Розум».

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. Українські поети-романтики. Поетичні твори. – К., 1987.
2. Яценко М.Т. Романтизм як художній напрям в українській літературі // Укр. мова і літ. в школі. – 1989. – № 2.
3. Русалка Дністровая. – К., 1987.
4. Шашкевич М. Твори. – К., 1973.
5. Вінок Маркіянові Шашкевичу. Поезії, статті, виступи, хроніка. – К., 1972.

МИКОЛА ГОГОЛЬ

(1809—1852)

«ВІН ДО СМЕРТІ НЕ ЛЮБИВ ПЕРЕПОВІДАТИ ОДНЕ Й ТЕ Ж САМЕ...»

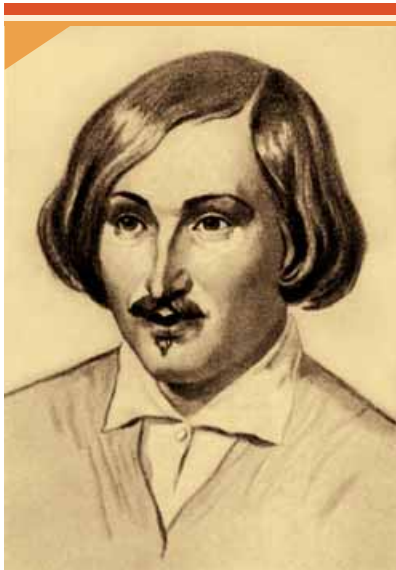
І сум, і жаль,
і висновки повчальні.
І слово непосильне для пера.
Душа пройшла всі стадії печалі.
Тепер уже сміятися пора.

Ліна Костенко

Микола Васильович Гоголь – класик світової культури. Його твори читають та екранізують в Америці й Росії, у Німеччині й Білорусі, і, звісно, в Україні. Про нього розповідають містичні легенди, таємницею оповита навіть смерть Миколи Васильовича. Російський письменник Дмитро Мережковський написав унікальне літературознавче дослідження, яке називалось «Гоголь і чорт». То хто ж він, Микола Гоголь, уродженець Полтавщини, закоханий в Італію митець, який, живучи в холодному Петербурзі, усе життя серцем рвався в Україну?

Що вам уже відомо про Миколу Гоголя?

Микола Гоголь

Народився майбутній письменник 20 березня 1809 року в містечку Великі Сорочинці Миргородського повіту, на Полтавщині, де свого часу оселився його прадід, Ян Гоголь, випускник Києво-Могилянської академії. Батько майбутнього класика помер, коли хлопчикові виповнилося 15 років. Сценічна діяльність батька, веселої, доброзичливої людини і блискучого оповідача, вплинула на розвиток таланту майбутнього письменника, у якого досить рано виявилися театральні здібності.

Життя в українській провінції, в атмосфері поетичного й мальовничого українського побуту, незабутні дитячі враження – усе це згодом лягло в основу неповторних «Вечорів на хуторі біля Диканьки», «Миргорода», історичних та етнографічних творів. Відомо також і те,

що пізніше, уже мешкаючи в Петербурзі, Гоголь просив матір описати побутові деталі для його творів про Україну. Матері також приписують глибоку релігійність, що згодом практично поглинула душу й серце геніального митця.

Смерть батька стала важким випробуванням для родини. Піклуватися про матір і сімейні справи довелося юному Миколі. Він мріяв зробити кар'єру державного службовця, хоч і не мав особливого хисту до цього. Та Гоголь уже тоді був переконаний: перед ним – велике і славне майбутнє.

Тож амбітний хлопець вирушає до Петербурга. Однак розчарування не забарилося. В актори його не прийняли, служба виявилася безмістовною і викликала відразу, натомість його дедалі більше приваблювала література.

Уже 1829 року в журналі «Отечественные записки» був надрукований твір «Вечір проти Івана Купала», написані «Сорочинський армарок» та «Майська ніч, або Утоплена».

1831 року відбулася доленосна зустріч з Пушкіним, склалися дружні стосунки з Жуковським. Вишукане літературне товариство відразу поцінувало молодий талант, тож Гоголь невдовзі став «своїм» у цьому колі.

На той час Микола Васильович викладав в інституті, мав приватні уроки. Але служіння мистецтву вважав за свій найвищий обов'язок, якому віддавався з усією пристрастю молодого таланту. Ця пора була найдіяльнішою в його житті: зав'язувалися цікаві знайомства, формувався характер, який згодом назвуть загадковим, закладалися основи тих несподіваних і дивних учинків, які будуть зроблені пізніше і яких ніхто так і не зможе пояснити...

Справжню славу і визнання принесла йому збірка «Вечори на хуторі біля Диканьки. Повісті, видані пасічником Рудим Паньком», що вийшла в Петербурзі в 1831 та 1832 роках двома частинами. До першої увійшли «Сорочинський ярмарок», «Вечір проти Івана Купала», «Майська ніч, або Утоплена», «Пропала грамота»; до другої – «Ніч перед Різдвом», «Страшна помста» та інші. Літературна слава тепер була беззаперечною, молоде покоління бачило в ньому ту величезну силу, якій судилося здійснити переворот в історії літератури.

Поїздка додому розчарувала Гоголя. Він мріяв очолити в Київському університеті кафедру історії, але цю посаду запропонували іншому, відтак, він отримав роботу лише в Петербурзькому університеті. Проте після кількох лекцій до наукової діяльності збайдужів, і 1835 року сам відмовився від посади професора.

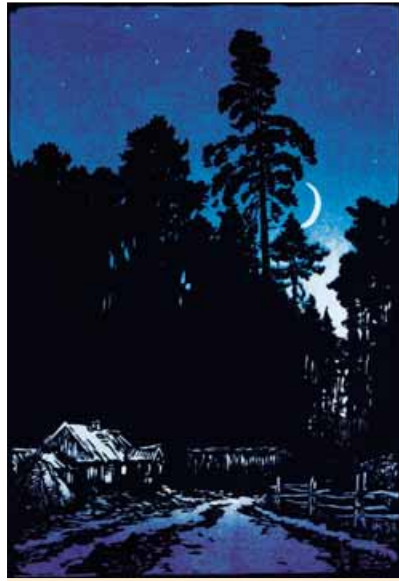
1835 рік став роком нових літературних перемог Миколи Гоголя: у книжці повістей «Миргород» були вміщені «Старосвітські поміщики» і «Тарас Бульба», «Вій» та інші твори, що ввійшли до світової літературної класики.

1836 року Гоголь здійснив справжній переворот і в царині театру: на сцені з'явився його «Ревізор». Ця комедія стала одкровенням для російського суспільства, яке побачило себе в дзеркалі геніальної сатири.

Того ж року він виїхав за кордон, де, лише зрідка повертаючись у Росію, перебував упродовж доволі довгого часу. Саме за кордоном він завершив твір усього свого життя – «Мертві душі», написав «Шинель». Мешкав у Німеччині, Швейцарії, Франції, але по-справжньому був закоханий в Італію, у Рим.

«Мертві душі» було надруковано 1842 року після тривалих перипетій із цензурою. Тоді ж Гоголь востаннє поїхав за кордон. Це був складний період у житті письменника. Наприкінці 1840-х років Гоголь назавжди повернувся в Росію. Мешкав у Москві й Одесі, побував удома. Поступово стало слабнути здоров'я. Письменником оволодів страх смерті, він облишив заняття літературою, почав вести глибоко аскетичний спосіб життя. Внаслідок нервового зриву він спалив другу частину «Мертвих душ»...

Помер Микола Васильович Гоголь 21 лютого (4 березня) 1852 року, поховано його в Москві, на кладовищі Данилового монастиря. На пам'ятнику геніальному письменнику скромний напис – слова з книги пророка Ієремії: «Гірким моїм словом посміюся».

Іван Крупський.
Вечірній мотив

«ТАРАС БУЛЬБА»**«НЕ СТОМИЛАСЯ КОЗАЦЬКА СИЛА.
НЕ ПОГНУЛИСЬ ШЕ КОЗАКИ!»**

У 1835 році в Петербурзі вийшла друком збірка творів Миколи Гоголя «Миргород». Центральним твором у цій збірці була історична повість «Тарас Бульба». Письменник працював над нею близько десяти років – знайомився з історичними джерелами, вивчав козацькі літописи та архівні документи. Величезну увагу він також приділив ознайомленню з фольклорним матеріалом – піснями, думами, баладами про добу козаччини. Відомо, що в нього була товста конторська книга, до якої він записував найбільш цікаві слова, легенди, матеріали, що могли б прислужитися при написанні повісті. Друга, перероблена редакція твору вийшла в 1842 році.

А які ви знаєте цікаві історії про письменників та їхню манеру писати твори? Пошукайте в мережі Інтернет та поділіться інформацією з друзями. Бо це справді надзвичайно цікаво! Натхнення може приходити до людини в найнесподіваніший спосіб!

Це один із кращих історичних творів української літератури. Глибина та масштабність характерів майстерно поєднуються в ньому з довершеною композицією та вишуканим авторським стилем. Письменник не ставив собі за мету написати власне історичний твір, який би відповідав точним хронологічним таблицям. Він хотів правдиво змалювати дух тієї епохи, її закони, за якими жили люди, їхні думки, прагнення, взаємини.

У центрі повісті «Тарас Бульба» – змалювання героїчної боротьби українського народу за право на національне самовизначення. Тепло і з невимовним захопленням описує Гоголь Запорізьку Січ та її мешканців. Для письменника Запоріжжя – це гніздо, «звідки розливаються воля та козацтво на всю Україну».

В описі Запорізької Січі та її героїв Гоголь поєднав історичну конкретику та високий ліричний пафос. Це і стало визначальною художньою особливістю «Тараса Бульби», твору, у якому поєдналися реалістичні та романтичні елементи.

Повість починається з того, що Тарас Бульба везе своїх синів на Січ. Він переконаний, що лише там, у битвах із ворогом, вони отримають бойове хрещення, добудуть козацької слави, подорослішають, порозумнішають. Прибувши на Січ, Остап і Андрій, ще не отямившись від безтурботного життя, одразу поринають у вир подій: їдуть битися з «проклятими ляхами».

Кого називали раніше ляхами? Звідки походить така назва? І чи існують у сучасній мові якісь прізвиська, якими називають цілі народи? Як такі прізвиська, на вашу думку, виникають? І чи нормальний це процес? Чи потрібно з таким явищем боротися? Як саме?

Від гінця, що прибув на Січ, козаки дізнаються про утиски, що їх чинить польська шляхта по всій Україні, про те, що гонінь зазнає й

православна віра. Звісно, що козаки не могли стерпіти такої наруги. Неписаний кодекс запорізької честі передбачав, що кожен козак повинен захищати дві головні святині – Батьківщину і віру – до останньої краплі крові.

У своїй повісті Микола Гоголь прагнув показати, що Запорізька Січ була горнилом, у якому загартовувалися могутні характери мужніх та шляхетних воїнів. Увесь спосіб життя, організація побуту, система морально-етичних взаємин сприяли вихованню у членів цього унікального братства високих моральних якостей. Закон побратимства козаки поважали чи не більше, аніж біблійні заповіді. Загинути в бою за Вітчизну і за віру завжди вважалося почесним обов'язком.

Тому й не дивно, що всі козаки відважно билися з поляками. І хоча сили запорізького війська танули з кожною хвилиною, бо польські загони переважали їх за чисельністю та якістю озброєнь, не занепадав бойовий дух оборонців Батьківщини. Тричі Тарас Бульба запитував своїх побратимів: «А що, панове? ... – Чи є ще порох у порохівницях? Не ослабла ще козацька сила? Ще не гнуться козаки?». І відповідали йому закурені в бою вояки: «Є ще, батьку, порох у порохівницях! Не ослабла ще козацька сила, ще не гнуться козаки!».

Опис битви під містом Дубно створений у фольклорному ключі. Не випадково Тарас Бульба саме тричі звертався до своїх побратимів. Козаків тут автор уподібнює до казкових богатирів, що боронили свою землю від усякої нечисті.

Пригадайте, яке значення у фольклорних творах має число три. Яких казкових легендарних богатирів ви пам'ятаєте?

Чимало буйних голів полягло в цій битві. Але всі вони помирили, як справжні герої, зі словами «Вітчизна», «віра», «побратимство» на вустах. Саме так загинули Мусій Шило, Степан Гуска, Касіян Бовдюг, отаман Балабан та інші. Весь «цвіт» козацького війська віддав життя у битві під Дубно. Найвищим щастям для себе вважали вони загибель за волю своєї Вітчизни.

Відомий український актор Богдан Ступка в ролі Тараса Бульби з однойменного фільму.

Головний герой повісті, Тарас Бульба, і його старший син, Остап, завжди билися в перших лавах козацького війська. Вони немов створені були для захисту рідної землі – могутні, мужні та шляхетні воїни. Недаремно ж Остапа обрали отаманом, коли йому виповнилося всього лише 22 роки! Зрозуміли – він гідний цього звання! Прототипом цього героя був предок відомого українського мандрівника й дослідника Миклухо-Маклая, курінний отаман Запорізького війська Охрім Макуха.

Остап Бульба завжди бився з ворогом, не лякаючись ані ворожої сили, ані відповідальності, покладеної на нього козаками-побратимами. І загинув він як справжній герой. Потрапивши в полон до поляків, він зазнав нелюдських тортур, але жоден м'яз не здригнувся на його обличчі. Тарас Бульба, що був свідком страждань сина, сам горів немов у пекельному вогні. Але разом з тим, він мимоволі захоплювався мужністю сина. «Добре, синку, добре!» – шепотіли його вуста.

Тільки наприкінці нелюдського катування, коли Остап почав шукати в натовпі бодай одне знайоме обличчя, щоб таким чином дістати сил для останнього випробування, побачив він обличчя батька. І Тарас Бульба, не побоявшись поляків, благословив сина на героїчну смерть, гідну справжнього велета духу. На запитання сина: «Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?» – Тарас Бульба відповів: «Чую!». «І весь мільйон народу разом здригнувся».

Гоголь не змальовує картин смерті інших козаків, яких полонили поляки, але ми можемо здогадатися про те, що й вони померли героїчною смертю, не зрадивши вітчизну та батьківську віру.

Трагічна доля судилася всім чоловікам з роду Тараса Бульби. Сам Тарас також загинув мученицькою героїчною смертю від рук ворогів. Його живцем спалили на вогнищі. Але цей могутній велетень-козак навіть не здригнувся від думки про власну смерть. Гоголь створив такі переконливі психологічні характери, що читач одразу розуміє: козаки ніколи не боялися смерті, вони завжди були до неї готові. Вони найбільше боялися втратити гідність, порушити святі закони бойового побратимства.

З родиною Тараса Бульби в повісті пов'язана не лише тема відчайдушного героїзму та самозречення, а й тема зрадництва. Молодший син Тараса Андрій перейшов на бік поляків, закохавшись у прекрасну панночку. Це був юнак, наділений чутливою душею та здатністю глибоко переживати, гострим природним розумом. Як пише автор повісті, Андрій не тільки «горів жадобою лицарського подвигу, але в душі його знаходилося місце і для інших почуттів». Напевно, саме ця чутливість, палка душа і стала причиною того лиха, яке сталося.

Андрій щиро покохав прекрасну полячку. І саме це змусило його відмовитися від вічних цінностей лицаря-патріота. Він загинув тоді, коли промовив страшні слова: «А що мені батько, товариші й вітчизна?». Цього героя не приваблює романтика бою, війни, перемоги. Він хоче спокійного, звичайного особистого щастя, хоче кохати і бути коханим. І саме це стало головною причиною його загибелі: Тарас Бульба не міг пробачити зради своєму синові. Він сам виконав свій власний жорстокий вирок. І навіть не поховав власного сина. Зрадники, на його думку, на таке не заслуговують.

Кохання до жінки боролось в душі Андрія з любов'ю до Вітчизни, рідної віри, з почуттям обов'язку. Кохання перемогло. Але не принесло героєві очікуваного щастя.

А ви вірите в силу такого кохання, яке може змусити людину зрадити найдорожче?

Зрада й запродаство – найстрашніші гріхи в неписаному статуті козацького товариства. Вони не прощаються й караються смертю, бо зраду Вітчизни не можна ані виправдати, ані спокутувати.

Жіночі образи повісті Миколи Гоголя також пронизані трагічним напруженням. Ще на початку ми бачимо драматичне прощання матері із синами, яка, випроводжаючи їх на Січ, не знає, яка їм судиться доля. І ці переживання згорьованої матері буквально вихлюпуються емоційними рядками на сторінки твору. Та й образ польської панночки так само не осяяний щастям. Передчуття лиха, сам контекст трагічних історичних подій впливали на створення автором цього характеру.

Отже, можемо зробити висновок: повість Миколи Гоголя – твір героїчний. Автор уславлює Вітчизну та її захисників, засуджує слабкодушність та зрадництво, щиро захоплюється мужністю людей, що не вагаючись клали свої голови за свободу Вітчизни та батьківську віру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Розкажіть про історію написання та видання повісті «Тарас Бульба».
2. Назвіть головних і другорядних героїв твору. Хто з них вам найбільше подобається і чому?
3. Які історичні факти чи події використав Гоголь у своїй повісті?
4. Перекажіть своїми словами уривок, який вас найбільше вразив. Поясніть, чому саме.

Міркуємо

1. Проаналізуйте і поясніть, на чому базувався кодекс козацької честі та як це змальовано в повісті.
2. Який період історії України змальовано у творі? Прочитуйте відповідні уривки на підтвердження своєї точки зору.
3. Чому ми вважаємо Тараса Бульбу, його сина Остапа, їхніх побратимів героями? А яке ставлення автора до них? Як це відображено в тексті повісті?
4. З якої причини Тарас Бульба вбив свого сина?

Аналізуємо

1. Визначте елементи композиції повісті «Тарас Бульба» та прокоментуйте їх.
2. До яких художніх засобів вдається письменник при творенні характерів своїх героїв?
3. Здійсніть порівняльну характеристику Остапа і Андрія. Що було в Андрієві такого, що дозволило йому зрадити? І що ніколи б не дозволило цього зробити Остапові?
4. Визначте, яку роль (якщо вони є) відіграють у творі пейзажні картини, ліричні відступи, авторські характеристики, описи побуту.

Дискутуємо

1. Поясніть, як поєднуються реалістичні та романтичні елементи в повісті Миколи Гоголя.
2. У чому виявляється вплив фольклору в тексті повісті?
3. Яким постає образ Запорізької Січі в повісті Миколи Гоголя?
4. Пригадайте прочитані раніше твори про Січ та запорожців. Що нового вніс Микола Гоголь у розкриття цієї теми? Чому його повість стала надзвичайно популярною від моменту написання і не втрачає популярності дотепер?
5. «Він заклав основи великої літератури, і в традиційному переліку – Гоголь, Достоевський і Толстой – ім'я Гоголя є джерельним і залишається найзагадковішим», – сказав Євген Сверстюк. Тут ідеться про те, що Гоголь став основоположником російської літератури. А ми вивчаємо його творчість у курсі літератури української. То він російський письменник чи український?

РОБОТА В ГРУПАХ

Відшукайте твори українських і зарубіжних поетів, присвячені Миколі Гоголю. Проаналізуйте їх і визначте, що в особистості Гоголя відзначали його шанувальники.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Є дві редакції твору Миколи Гоголя: редакція 1835 року і редакція 1842 року. Другу можна знайти в мережі Інтернет, а за першою, перекладеною українською мовою, ми, власне, й вивчаємо твір.

Зробіть порівняльний аналіз цих двох редакцій. Що змінилося упродовж семи років? Чому, на вашу думку, письменник змінив деякі акценти в повісті?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть твір-роздум на тему «Тарас Бульба наших днів – який він?».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Сьогодні ми з вами мандруватимемо не сторінками літературних творів, а кіно-студіями, які долучилися до створення образу Тараса Бульби на екрані.

Про Тараса Бульбу знято, напевно, найбільше фільмів. Він екранізувався в Німеччині (двічі), Франції, Великій Британії, Італії, Югославії, США і Чехословаччині. В Україні «Тараса Бульбу» вперше вирішив екранізувати Олександр Довженко. Початок зйомок було призначено на 22 червня 1941 року. Ця мрія великого Довженка так і не була втілена на екрані. Згодом, уже в 1960-х роках, фільм за цією повістю намагався зняти Сергій Бондарчук, написав навіть сценарій, але реалізувати свій задум йому не вдалося. І лише в 2009 році було знято український повнометражний художній телевізійний фільм «Дума про Тараса Бульбу».

Одна з найяскравіших екранізацій була спільно здійснена кінематографістами Югославії й США. Режисер цієї стрічки Дж. Лі Томпсон зняв свого часу такі культові кінофільми, як «Планета мавп» та «Копальні царя Соломона». Головну роль у картині виконав знаменитий голлівудський актор Юл Бріннер.

Що ви знаєте про цього режисера? Чи знайомі вам названі фільми? Вони вам подобаються чи ні? Чому? Свою думку аргументуйте.

А у 2009 році відбулася прем'єра російської стрічки режисера Володимира Бортка «Тарас Бульба» з видатним українським актором Богданом Ступкою в головній ролі.

Влаштуйте конкурс на кращий сценарій літературно-мистецького вечора «Тарас Бульба на екрані». Доберіть уривки з фільмів, прокоментуйте їх, порівняйте, спробуйте самостійно інсценізувати будь-який уривок з твору «Тарас Бульба». Використайте також у підготовці до вечора музичну драму «Тарас Бульба» (автори Микола Лисенко та Михайло Старицький).

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Узимку 2006 року вийшов квест за творами Миколи Гоголя «Вечори на хуторі біля Диканьки». Трохи згодом вийшла й друга частина гри під назвою «Вечір проти Івана Купала». Проте розробники не обмежилися рамками лише цього оповідання, а розширили сюжет за рахунок інших творів зі збірки. Тож аби грати в цю гру, самостійно прочитайте всі твори «Вечорів...».

Сюжет гри захопливий. Селище Диканька готується до свята Івана Купала. За легендою, цієї ночі розцвітає квітка папороті. Той, кому вдасться її знайти, отримає надзвичайні можливості, зокрема зможе відшукати скарби й казкові багатства. Петрусь мріє розбагатіти й приймає пропозицію дивного незнайомця, який нещодавно прибув до Диканьки. А головному героєві гри Вакулі (коваль з повісті «Ніч перед Різдом») доведеться розплутувати складну інтригу, щоб порятувати Петруся. Щастя вам у грі!

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. *Гоголь М.* Повісті Гоголя. Найкращі українські переклади у 2 т. – К., 2009.
2. *Луцький Ю.* Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.
3. *Куліш П.* Гоголь перед судом викривальної літератури // Куліш П. Твори у 2 т. – К., 1989. – Т. 2.
4. *Василяшко В.* Чи України ти син? – К., 1994.
5. *Вересаєв В.* Гоголь в житті. – Х., 1990.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО

(1814—1861)

СЛОВО ГЕНІЯ

Благословенна най буде година,
І тая хата, і село,
Що Україні принесло
З великих найбільшого сина.
Благословенна!

Богдан Лепкий

Тарас Шевченко.
Автопортрет зі свічкою

Геній Тараса Шевченка порвав пута усталених літературних норм, і поезія Кобзаря не лише ввібрала в себе всі грані українського національного життя, а й навернула це життя на новий шлях. Трагічна та яскрава доля Кобзаря, як і доля його народу, а творча спадщина геніального поета, художника й мислителя стала національною святинею.

Він є для нас і Батьком Тарасом, натхненним голосом цілого народу, і будителем нації, і її пророком. Кожне нове покоління покликане заново відкривати себе і свою духовну спадщину – тобто відкривати Шевченка. Немає й не було на світі українця, у серці якого Шевченко не залишив би сліду – сліду самоусвідомлення себе як сина чи доньки великого українського народу.

Шевченко став предтечею нашої державності. Та чи зрозуміли ми його заповіді? Чи прийняли їх у душу свою? Чи розглядяться зморшки на скам'янілім Тарасовім чолі? На ці питання ми зобов'язані дати відповідь – і собі, і нащадкам.

Коли ви вперше почули про Тараса Шевченка? Чи одразу зрозуміли, яка його роль у долі нашого народу? Пригадайте, які його твори ви вже прочитали.

РАННЯ ТВОРЧІСТЬ

Рання творчість Тараса Шевченка – це високий романтичний порив. Поет одразу визначив коло провідних мотивів, які щораз оновленими поставали в його творчості. Це значення митця і мистецтва в суспільному житті, важливі питання громадської, політичної, естетичної ролі літератури, істинне покликання поета, мотив пошуку щастя. Рання творчість (1837–1843) явила світові поета-романтика, який сягнув справжніх творчих високостей, увібравши всі найяскравіші здобутки вітчизняного письменства.

У творчості яких поетів є подібні мотиви?

ПАМ'ЯТАЙМО!

До першого видання «Кобзаря» ввійшло вісім творів: «*Думи мої, думи мої*», «*Перебендя*», «*Катерина*», «*Тополя*», «*Думка*», «*До Основ'яненка*», «*Іван Підкова*», «*Тарасова ніч*».

Деякі з них уже стали надбанням вашого духовного простору. Тож звернімося до тих, глибини яких ви ще не мали змоги пізнати.

У «Кобзарі» недаремно з'явився вірш «*До Основ'яненка*». Саме Шевченко чи не першим усвідомив, що українці вже мають потужну національну культуру, літературу, а нащадки зобов'язані берегти традиції, боротися за піднесення українського слова до нових висот. Цю неперервність історичного часу й закодовано в динамічних рядках твору, що є своєрідним звертанням-посланням.

Поезія особлива інтонаційним оформленням: спершу це тужливі, меланхолійні, гіркі нарікання («не вернуться, навіки пропали», «отаке-то лихо тяжке»), далі – карбовані, сповнені віри та палкого переконання заклики до свого старшого сучасника і побратима по перу («Утни, батьку, орле сизий!» або «Утни, батьку, щоб нехотя на весь світ почувли, що діялось в Україні...»).

Автор закликає в художній творчості звертатися до історичного минулого, розробляти насамперед героїко-патріотичну тематику. Мудрий Кобзар намалював грандіозну програму перед усією національною літературою: героїка минулого має розбудити в зневірених чи збайдужілих сучасників енергію для боротьби за соціальне й національне розкріпачення своєї країни, яка «обідрана, сиротою понад Дніпром плаче». Шевченко розумів: настав час дати відсіч «ворогові лютому», що презирливо насміхається зі страждань і приниження України.

Проте, на думку автора, нащадки мають пам'ятати не лише сторінки славної історії, а й трагедії, помилки минулого, які не повинні повторитися: «...все гине, слава не поляже: не поляже. А розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда, і чиї ми діти».

А в чому вбачаєте значущість уроків історії ви?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Григорій Квітка-Основ'яненко одним з перших захоплено привітав вихід Шевченкового «Кобзаря», зазначивши, що думки, висловлені в ньому, «кріпко лягають на душу». Однак поезію «До Основ'яненка» було написано ще до особистого знайомства митців.

Надія Лопухова.

«А серденько відпочине,
поки сльози ллються...»

(із серії «Доля жінок
у творах Тараса Шевченка»)

Уважно розглянувши ілюстрацію, проаналізуйте передній і задній плани зображення.

Поезію «На вічну пам'ять Котляревському» було написано невдовзі після смерті «батька української літератури». Шевченко віддає належну шану великому мудрецю і майстрові українського гумору й сатири.

І низько хилить голову Великий Кобзар перед Іваном Котляревським насамперед за те, що той «всю славу козацьку за словом єдиним переніс в убогу хату сироти» і тим здобув безсмертя в пам'яті нащадків.

Свої ранні поезії Шевченко називає «думками», що споріднює їх з народною епічною поезією. Сумна тональність поезії «Думка» («Нащо мені чорні брови...») відтворює стан душі самого поета. За жанром думка фактично є елегією, причому має специфічні для Шевченкової творчості художні особливості.

Пригадайте, який твір цього жанру ви вивчали раніше. Які його особливості?

Це один з перших творів, у якому геній Шевченка схилився перед святим образом жінки. Цій темі великий поет залишиться вірним на все життя, своєю творчістю піднявши українську Мадонну на п'єдестал чистоти, краси, любові.

Унікальний внутрішній монолог, написаний від імені дівчини-сироти, вражає глибиною почуттів, щирістю сповідальних інтонацій, глибоким ліризмом, погамованою, але такою яскравою пристрастю! Поезія складається з риторичних запитань та емоційних стверджень. Адже саме так нуртують у душі людській почуття. Як ніхто інший, відчував поет біль, що навіки оселяється в душі сироти, як ніхто інший, міг зрозуміти, яка гірка доля чекає беззахисну самотню дівчину. Тому такими пронизливими й «стали на папері» рядки цієї поезії.

Шевченко використовує в елегії народнопісенні художні засоби: символіку («голубка», «вітри»), паралелізми («серце в'яне» – «як пташка без волі»), постійні епітети («чорні брови», «карі очі», «лютеє горе»), антитези («свої» – «чужії»).

Елегія «Нащо мені чорні брови...» написана коломийковим віршем, що споріднює її з фольклором. Цим розміром створено більшу частину ліричних творів Шевченка раннього періоду. Водночас саме завдяки цьому вони стали популярними народними піснями-романсами.

Які ще твори Шевченка, що стали народними піснями, ви пригадуєте?

Жіноча доля стала центральною темою і ранніх романтичних балад Шевченка. Балада «*Причинна*» – перший відомий твір молодого поета. Жанр твору спонукав автора звернутися до етнографічного, фольклорного матеріалу. А відтак твір (і насамперед вступ – «Рече та стогне Дніпр широкий...») став народною піснею, адже він побудований на питоми національній системі образів: «Дніпр широкий», «сердитий вітер», «верби високі», «соловейко», «треті півні»...

Продовжте цей перелік.

Потужна стихія природи, змальована в зачині, втілює втаємничену могутність української землі, її нескореного народу. Персоніфікація, олюднення природи створює неповторний ефект «живої» картини, пейзажу. Це поетичний гімн величним стихіям, що символізують Україну –

землю високих пристрастей і величних героїв. На цьому грандіозному тлі постала історія трагічного кохання. Вступ до балади нині сприймається як самостійний, самодостатній твір. Покладений на музику Данилом Кривжанівським, він і досі є неофіційним гімном України.

В історії, яку оповідає автор, відчутний відгомін магічного світу української міфології, фольклору. Таємнича ворожка, через чари якої дівчина стала причиною, дивні русалки, що «залоскотали» змучену довгою розлукою героїню, мотив дівочого, сирітського безталання – усе це силою Шевченкового генія заграло новими барвами в баладі.

Твір уперше було надруковано в альманасі «Ластівка», і він одразу привернув увагу. У цій баладі Шевченко майстерно переплів світ реальний і казковий, звернувшись до народної фантастики і вірувань, творчо їх переосмисливши.

Глибині почуттів героїні та тривожним роздумам автора відповідає ритмічне розмаїття баладних строф твору. Вступ повниться потужними звуками буряної ночі завдяки чотиристопному ямбові, чотирнадцяти-складовий коломийковий вірш допомагає поетові створити нову картину: «В таку добу під горою, біля того гаю...». Асонанси та алітерації надають творові неповторної мелодійності.

Важливим елементом Шевченкових балад є молитва: «О Боже мій милий! за що ти караєш її молоду? За те, що так щиро вона полюбила козацькі очі? Прости сироту!». Щире звертання до Творця надає творові виняткової психологічної достовірності, адже йдеться про ті часи, коли глибока релігійність була невід'ємною частиною морального канону життя людини. А Шевченкова молитва завжди була за Україну, за українську жінку, за народ, талановитий і працьовитий, за майбутнє рідної землі...

А до кого звертається в тяжку хвилину сучасна людина?

У романтичній баладі «Лілея» з новою силою прозвучала поетова тривога за жіночу долю. Написана вона значно пізніше – 1845 року. Це діалог прекрасної білої квітки з королевим цвітом, якому виповідає лілея свою гірку страдницьку долю.

На нещасну сироту «впала» ненависть людей до жорстокого й розпусного пана. У цій баладі, окрім потужного романтичного струменя почуттів, відчутний і соціальний мотив: причиною трагедії, що трапилася, стало соціальне протистояння, помста уярмлених людей, що чинили зло, не замислюючись, кому вони мстяться. Надто трагічним було їхнє безпросвітне підневільне життя...

*Іван Марчук.
Тарас Шевченко.
«Причинна»*

Кого, на вашу думку, поет звинувачує в трагедії, що сталася з лілеєю?

І в цій баладі є молитовні звертання до Бога, творчо «переплавлена» поетом фольклорна образність, унікальні метафори, персоніфікації, антитези. Доречно згадати слова знаного російського письменника Корнія Чуковського (справжнє ім'я і прізвище – Микола Корнійчуков): «В Бога Шевченко вірив міцно, але з усіх божих властивостей він помітив і втримав у своєму серці лише одну – милосердя».

Чи згодні ви з такою думкою?

ПАМ'ЯТАЙМО!

Рання творчість Тараса Шевченка генетично пов'язана з творчістю його попередників – поетів-романтиків. Твори проникнуті усвідомленням високої місії поета в суспільному житті й суспільного призначення поезії, мотиви й образи почерпнуті з фольклорних джерел.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть прочитані вами твори і провідний мотив кожного з них.
2. У яких поезіях Кобзар звертається до героїчного історичного минулого народу? Прочитуйте відповідні уривки та прокоментуйте їх.
3. Пригадайте, які події життя Шевченка припали на ранній період його творчості. Укажіть автобіографічні мотиви в прочитаних поезіях.

Міркуємо

1. До якого жанру належить кожен з прочитаних вами творів Шевченка?
2. Визначте провідні мотиви балад Кобзаря.
3. Доповніть розпочате твердження: «Серед улюблених фольклорних образів, які використовує Шевченко у своїх творах, – червона калина...».

Аналізуємо

1. Поясніть, чому Шевченко звертається саме до Основ'яненка й Котляревського. Як він ставиться до своїх попередників?
2. Спробуйте дослідити символіку ранніх творів Кобзаря. Що єднає їх з фольклором?
3. Чим ліричний твір відрізняється від ліро-епічного? На конкретних прикладах доведіть.

Дискутуємо

1. Яке значення для розуміння Шевченкової поезії має форма його творів? Порівняйте форму поезій Кобзаря з творами його попередників і зробіть висновки.
2. Які події першого періоду життя Кобзаря важливо пам'ятати для аналізу його творчості?
3. Чи справедливим є твердження, що в жодній літературі світу немає поета, який відіграв би таку роль в історії свого народу, у становленні своєї нації, як Шевченко? Чому саме? Свою точку зору доведіть.

РОБОТА В ГРУПАХ

Докладно проаналізуйте художні засоби вивчених творів Шевченка. Визначте, що на рівні поетики об'єднує ці твори і які особливості вирізняють кожен з них.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Послання – літературний твір у формі звернення до когось.

Які з вивчених творів Шевченка можна назвати посланнями? Чому?

Поема «Гайдамаки»

Ніяка інша поема не зрівняється з «Гайдамаками». І 1768 рік встає перед нами у незрівнянній внутрішній правді і красі, у безкомпромісній боротьбі; краще смерть, безоглядна помста, аніж тяжка і безвихідна неволя.

Леонід Білецький

Вершиною раннього періоду творчості стала історична поема «Гайдамаки». Монументальні образи цього безсмертного твору відкривають перед нами славні сторінки визвольної боротьби українського народу. Романтичний світогляд Шевченка спонукав шукати сюжети з героїчного минулого своєї країни. Доба розквіту та славної боротьби українського козацтва проти поневолювачів України, часи бурхливого політичного життя, історія найдемократичнішої з усіх відомих республік – Запорозжя, часи Гайдамачини, напевно, останнього настільки могутнього й грізного протесту українського народу проти національного, релігійного, феодального гноблення – усе це непереборно вабило молодого Шевченка.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Історична основа поеми – події 1768 року, відомі в історії під назвою «Коліївщина». Це літопис повстання проти утисків польського панства. Повстанці, переважно селяни, звалися гайдамаками. Під проводом запорожців на чолі з Максимом Залізняком вони протягом двох місяців винищували польську шляхту, допоки російське військо за наказом Катерини II, що таємно змовилася з поляками, хитрощами придушило цей страшний для шляхти рух. Коли гайдамаки підступили до Умані, до них приєднався уманський полковник Іван Гонта зі своїми козаками, покинувши службу в польського магната Потоцького. Гайдамаки захопили Умань, але невдовзі зазнали поразки.

Опанас Сласціон.
Ілюстрація до поеми
Тараса Шевченка
«Гайдамаки»

Прокоментуйте картину,
відшукавши відповідні
рядки з поеми.

Романтична гіперболізація подій та образів позначилася насамперед на історичній основі поеми: автор не скрізь дотримався історичної правди, бо й не ставив перед собою такого завдання. Коліївщина, власне, тривала два місяці, а в поемі події тягнуться майже рік; титаря було вбито не у Вільшаній, а в Млієві; Гонта синів не вбивав (мав лише одного сина і доньок, з родиною жив у повній злагоді); у захопленому місті саме Гонта поведився досить розважливо й шляхетно.

Чи всі історичні твори, прочитані вами, мають такі різночитання з власне історичними джерелами? Які причини такого явища і чи важливо це для читача?

Повстання гайдамаків було антифеодальним за суттю, проте це була також боротьба проти національного й релігійного гніту. Видатний літописець запорозького козацтва Дмитро Яворницький писав, що гайдамаки «мстили своїм ворогам, полякам, за економічний, релігійний і моральний гніт».

Джерелами поеми була «Історія русів», праця Михайла Максимовича «Оповідь про Коліївщину», «Історія Малої Росії» Дмитра Бантиш-Каменського, праці польських істориків, які Шевченко ретельно вивчав.

Сюжет і композиція. Композиційно поема складається зі вступу, 11 основних розділів, епілога, прозової передмови і «приписів»-приміток. Сюжет розгортається двома взаємопов'язаними сюжетними лініями: перша – зародження, вибух і подальший розвиток гайдамацького повстання, друга – кохання головного героя Яреми Галайди й доньки заможного титаря Оксани. Кожна із цих ліній має свої закони композиційної побудови і розвитку – зав'язку, перипетії, кульмінаційні вершини. Більше того, сюжет, розпочавшись з історії взаємин Яреми й Оксани, поступово розгалужується, щоб утворити другу сюжетну лінію: велику соціальну й національну драму народу, який єдиним могутнім рухом рве на собі віковічні пута, щоб хоч на мить відчутти себе вільним і незалежним.

Визначте кульмінаційні вершини кожної із сюжетних ліній.

Сюжетна лінія «Ярема – Оксана» розвивається в розділах «Треті півні», «Червоний бенкет», «Гупалівщина», «Бенкет у Лисянці», «Лебедина». Починаючи з розділу «Свято в Чигирині», на перший план виходять картини потужного загальнонаціонального повстання. Уже в розділі «Гонта в Умані» велична драма гайдамацького повстання «поглинає» історію драми особистої. У цьому й полягає виразна двоєдиність композиції, коли дві сюжетні лінії спершу розвиваються паралельно, поєднані спільними героями, історичним простором, ідеями, а потім одна повністю поглинає іншу.

Необхідно зазначити й те, що потужні епічні картини кривавого повстання поєднуються в цій поемі з глибоким ліризмом, що проймає твір від початку до кінця. Про це свідчать лірична посвята, численні ліричні відступи, ліризовані постаті героїв (насамперед Оксани) тощо.

Провідні художні образи твору – Ярема Галайда, Максим Залізник, Іван Гонта і, поза сумнівом, сам повсталый народ. Сигнал до початку повстання сприймається людьми як велике свято – свято звільнення від польського рабства, свято волі й надії. Поет наголошує на загальнонаціональному характері повстання, що часто заперечували зарубіжні історики: «Зібралися старий, малий, убогий, багатий поєдналися, – дожидають великого свята».

За задумом автора, головну увагу в творі приділено *Яремі Галайди* – типовому представнику повстанців, «громади в сіряках». Автор змалював цього героя з великою любов'ю, адже відчував глибоку спорідненість з ним. Зверніть увагу: «Отакий то мій Ярема, сирота багатий. Таким і я колись то був...», характерним є і вибір імені для коханої дівчини головного героя.

Ярема – наймит і попихач, що терпів найдошкульнішу кривду. Історія цього героя – це історія рядового учасника грандіозної Коліївщини. Тільки в борні за волю могли «вирости крила» в цього «сіромахи», який «гнувся, бо не знав», що «неба достане, коли полетить». Захоплений могутньою хвилею повстання, він прагне бути в перших лавах месників. Герой виявляє надзвичайну завзятість і силу, його лють до гнобителів рідної землі посилюється особистими мотивами (конфедерати¹ викрали його кохану Оксану, вбили її батька – титаря).

Поет майстерно застосовує ліричний авторський монолог як засіб характеристики образу Яреми, за допомогою якого ніби «зливається» зі

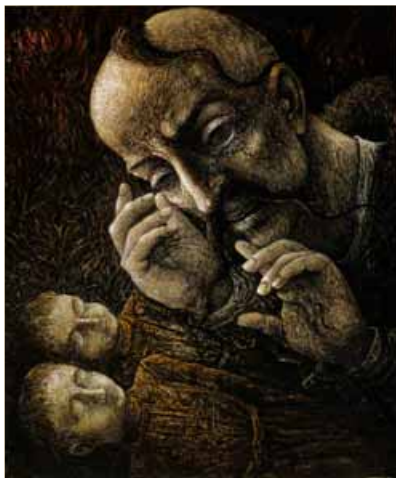
Опанас Сластіон.

Ілюстрація до поеми Тараса Шевченка «Гайдамаки»

Прочитуйте рядки з поеми «Гайдамаки», що ілюструють цей епізод.

¹ Конфедерати – члени організацій місцевої шляхти, яка була незадоволена політикою центрального польського уряду.

Іван Марчук.
Тарас Шевченко.
«Гайдамаки»

своїм героєм. Змалюванню внутрішньої краси героя підпорядкований і пейзаж. Природа так само багата на барви, звуки, так само сповнена внутрішньої затамованої сили, як і душа Яреми.

Пристрасно-романтичний, емоційно насичений діалог Яреми й Оксани поглиблює образ закоханого юнака, відображаючи його внутрішнє благородство, здатність тонко відчувати: «Аж верби нагинались слухать тую мову...». Саме під час зустрічі героя з коханою в юнака «виростають крила». Він уже відчув смак волі, а тому, вирвавши кохану з лабет ворогів, повінчавшись із нею в Лебедині, одразу повертається назад до повстанців: обов'язок здобути волю для себе і свого народу – понад усе.

Чи траплялися вам схожі на Галайду образи в інших художніх творах?

Ідейними проводирями повстання були *Максим Залізняк* та *Іван Гонта*. Вони набирають нових вояків, навчають їх, налаштовують на перемогу. Роль Залізняка Шевченко змальовує надзвичайно образно: «Ой літає орел сизий, А за ним орлята; Гуля Максим, гуля батько, А за ним хлоп'ята».

Проте ці герої не вивищуються над простими гайдамаками – і в бою, і на бенкеті вони разом. Ненависть до польського панства – внутрішній «нерв» гайдамацького руху. У їхніх серцях немає жалю чи співчуття до тих, хто роками списував канчуками їхні спина, знущався над матерями, сестрами, коханими, зводив зі світу старих і німечних батьків.

З огляду на це уманська драма, коли Гонта зарізав своїх дітей-католиків (хоча це вигадка), психологічно цілком відповідає духові тих жорстоких і кривавих часів. Важливо, що таке справді могло статися.

Образ Гонти дещо різниться від Залізняка, хоч обоє вони змальовані щирими патріотами, вірними синами України, людьми мужніми й відданими своїм ідеалам, як «отамани... кривавого діла».

Чим різняться в творі Залізняк і Гонта? Прочитуйте відповідні уривки на підтвердження своїх спостережень.

Серцем гайдамацького повстання, звісно, є кобзар Волох. Своїми піснями він прагне підняти бойовий дух гайдамаків, тому й зміст пісень відповідний: уславлення гайдамацького батька – Максима Залізняка, осуд українців, що живуть рабами. У розпалі повстання пісні кобзаря інші: вони покликані розважити душі вояків, допомогти відпочити після кривавих сутічок. Гонта добре розуміє значення цього співу, а тому й просить кобзаря у хвилини перепочинку утнути «веселої», «щоб земля ломилась».

Одним із чільних героїв поеми є сам повсталий народ. Шевченко довів, що повстання було всенародним, адже в ньому брали участь представники різних соціальних верств, які прагнули позбутися принизливого національного й релігійного гніту. Повсталих змалював автор в образах благородних птахів – «На гвалт України орли прилетіли».

У чому, на ваш погляд, символічність цього образу?

Художні особливості поеми. Це романтична поема героїко-патріотичного змісту. У ній Шевченко традиційно для романтичного твору ідеалізує своїх героїв, позбавляючи їх іноді звичайних буденних рис на користь гіперболізації рис героїчних. І народні месники стають романтичними велетнями, національними героями.

Барвистість і образність мови, яскраві персоніфікації («заридують чорні гори»), гіперболізація («розлилося крові широке море», «де проїдуть – земля горить»), широке використання фольклорних джерел надають поемі неповторного звучання та винятково яскравого національного колориту.

Значення поеми влучно оцінив один з найавторитетніших американських літературознавців Григорій Грабович: Шевченко прагнув «відродити, вилікувати народ, стати істинним творцем його духовного відродження». Справді, автор намагався розбудити приспане сумління сучасників, розгорнувши перед ними широке полотно славного минулого їхніх предків: «А онуки? Їм байдуже, панам жито сіють. Багато їх, а хто скаже, де Гонти могила, – мученика праведного де похоронили? Де Залізняк, душа щира, де опочиває? Тяжко! Важко! Кат панує, а їх не згадають».

Шевченко в «Передмові» пояснив, як слід перегорнути трагічну сторінку нашої спільної слов'янської історії: «“Слава Богу, що минуло”, – а надто як згадаєш, що ми одної матері діти, що всі ми слов'яне. Серце болить, а розказувати треба: нехай бачать сини і внуки, що батьки їх помилялись, нехай братаються знову з своїми ворогами. Нехай житом-пшеницею, як золотом, покрита, не розмежованою останеться навіки од моря і до моря слов'янська земля».

Ці слова свідчать про істинну мудрість Шевченка – мислителя, про рока. Він засуджував сам факт гноблення і панування над будь-яким народом, уславлював дух свободи й прагнення до волі. Але розумів і те, що настануть нові часи й Україна мусить сильною увійти в коло братніх слов'янських народів. І трагічні сторінки історії потрібно таки перегортати, але так, щоб не повторити помилки минулого.

А як ви зрозуміли слова Шевченка?

«Гайдамаки» стали подією не лише в українській, а й у всій європейській літературі. Поему перекладено англійською, німецькою, російською, польською, чеською, хорватською та багатьма іншими мовами.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Чому поема називається «Гайдамаки»? Коли відбувалися події, описані в ній?
2. Які дві сюжетні лінії простежуються в поемі?
3. Опишіть головних героїв твору. Прочитайте уривки, де їх схарактеризовано.

Міркуємо

1. Перекажіть історію виникнення й розвитку гайдамацького повстання (чи будь-який розділ) від імені кожного з героїв поеми.
2. Поясніть, у чому особливість композиції поеми «Гайдамаки».
3. Підготуйте історичну довідку про Коліївщину. Укажіть, де Шевченко дотримався історичної правди, а де – домислив події. Поясніть, чим це зумовлено.

Аналізуємо

1. Визначте провідну ідею твору та засоби її художнього втілення.
2. У чому полягає драматизм поеми «Гайдамаки»?
3. Якою є роль кобзаря в розвитку сюжету поеми?

Дискутуємо

1. Обговоріть образ повсталого народу. Які емоції він у вас викликає? Чому?
2. Чи можемо ми погодитися з думками сучасників Шевченка, представників польської критики, що він є співцем «кривавого вбивства» і «рік крові»? Чому? Як насправді ставився поет до «кривавого бенкету»?
3. Як, на ваш погляд, слід «перегорнути» сторінку історії, описану в поемі Шевченка «Гайдамаки»?

РОБОТА В ГРУПАХ

Завдання учасників груп – протягом визначеного часу віднайти і записати якомога більшу кількість приказок і прислів'їв, ужитих автором у поемі «Гайдамаки».

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Створіть аудіогазету під назвою «Жива поема Тараса Шевченка». До неї можуть увійти виразно прочитані вами уривки з поеми, музичні композиції з творів за мотивами «Гайдамаків», інтерв'ю з учителями-словесниками про значення цієї поеми для сучасних читачів-школярів, короткі діалоги-інсценізації, запропоновані шкільним драмгуртком. Якщо в школі є паралельні класи, об'єднайте свої зусилля.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Ще хлопчиком Тарас Шевченко часто бував у Мотронинському монастирі, де, за народними переказами, гайдамаки «освятили» ножі. Поруч із монастирем на цвинтарі він бачив могили гайдамаків, того червінця, який подарував гайдамаці-підліткові Максим Залізник. Відомо також, що розглядав він і зруйновані льохи в урочищі Гупалівщина. З «Автобіографії» Кобзаря довідуємося, що в дитинстві, будучи козач-

ком, «наспівував гайдамацькі пісні». Отже, задум цієї грандіозної поеми зрів у душі поета доволі довго.

Поема спонукала до співтворчості багатьох митців. За інсценізацію твору бралися видатні українські режисери: Марко Кропивницький, Лесь Курбас, Гнат Юра. Десятки музичних творів написані за мотивами «Гайдамаків». Це мелодії Миколи Лисенка, опера «Гайдамаки» Юлія Мейтуса, Всеволода Рибальченка та Михайла Тіца. Ілюстрацій до поеми теж багато: одні з перших належать пензлю Шевченкового друга Якова де Бальмена, згодом долучилися Костянтин Трутовський, Ілля Рєпін, Опанас Сластїон, Василь Касїян та ін.

Відомий також народний «Марш гайдамаків», танок «Гонта». За мотивами поеми знято два кінофільми: «Злива» та «Коліївщина».

Що, на вашу думку, приваблювало митців у цій поемі?

НАЦІОНАЛЬНА ПРОБЛЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ «ТРЬОХ ЛІТ»

«Я ПРОЗРІВАТИ СТАВ ПОТРОХУ...»

Тарас Григорович увесь час живе мріями про Україну. Він лагодиться в дорогу і, нарешті, виїжджає на Україну. Україна стала перед поетом з усіма злиднями і гнітом, під тягарем яких стогнала закріпачена селянська маса, брати, родичі Шевченкові, весь його народ. І, буваючи в селах, серед покріпаченого народу, поет своїм палким словом кличе його до волі, до боротьби проти гнобителів.

Микола Бурачек

ПАМ'ЯТАЙМО!

Новий період творчості поета пов'язаний з поїздками в Україну. Його іменують періодом «Трьох літ» – так Шевченко назвав рукописну збірку, до якої увійшли твори, написані протягом 1843–1845 років. Цей рукописний альбом вилучили під час арешту, він пролежав у департаменті поліції до 1906 року.

Тож що побачив на Батьківщині Кобзар протягом цих трьох літ, що докорінно змінило тональність, зміст, пафос, внутрішнє наповнення його творів? А побачив він страшне життя покріпаченого українського люду. Вражений поет закарбував на папері трагічні картини: «Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли: Німі на панщину ідуть І діточок своїх ведуть».

Пригадайте, чим ознаменувалися ці роки в житті Шевченка. Де він бував в Україні, де працював, з ким спілкувався?

Кобзар писав, що «прозрівати став потроху», побачивши не романтично-казкову Україну в ореолі козацької слави, а реальну, потоптану імперським чоботом і своїми-таки панамі. Гіркі враження вилилися в полум'яні рядки політичних поем, де промовисто задекларована

проблема національного визволення. *Микола Костомаров* писав: «То була пора найвищого розвитку поетичного таланту Шевченка, апогей його обдаровань і діяльності. Сам поет був тоді у повнім розквіті віку (близько 35), палко любив малоруську народність, але понад усе співчував долі простого народу, і його улюбленою мрією було звільнення цього народу від поміщицького гніту».

Шевченко підтвердив свій пророчий дар, проголосивши, що неодмінно «повіе огонь новий з Холодного Яру», де колись стояли табором гайдамаки...

Поема «Кавказ»

Прекрасні гори Кавказу, мальовнича й щедра земля, на якій живе гордий і волелюбний народ, завжди принадували завойовників. Загарбницькі походи російських царських військ проти кавказьких народів тривали протягом 1840–1845 років.

Там, на Кавказі, загинув товариш Шевченка – Яків де Бальмен...

Збентежений трагічною новиною, вражений мужністю горців, Кобзар почув справжню ненависть до неситих колонізаторів. Він прагнув викрити тих, хто проливав «не ріки, море» крові на Кавказі, висміяти лицемірну політику Росії.

Жанр. «Один-єдиний вибух чуття» – так назвав цю поему Іван Франко. «Кавказ» не має традиційних ознак поеми, епічного твору. Немає традиційного сюжету, характерів персонажів, епічних картин. Цей твір натомість можна назвати пронизливо ліричним. Але проблеми, задекларовані автором, значущість висловлених Шевченком ідей та узагальнень, широта погляду на тогочасну дійсність дають підстави вважати цей твір епічним, а точніше – політичною, сатиричною поемою.

Як бачимо, етнічні симпатії Шевченка були не лише на боці слов'ян. Нескорені кавказькі народи він змалював в образі титана – Прометея, якого «що день божий» мордує неситий орел.

Як ви тлумачите цей символ?

«Не вмирає душа наша, не вмирає воля» – головне узагальнення Шевченка, яким він заперечує російську «теорію» кавказької війни. Імперське гасло «просвіти», «культури», «прогресу» («До нас в науку!») виявилось облудним – за ним приховане хижацтво ненаситної імперії. Чого може навчити імперська культура, якщо в її межах «од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить...»? Напевно, головна імперська наука, яку мусять засвоїти нескорені, – носити мовчки вічні кайдани.

Твір розпочинається яскравою пейзажною картиною, що навіки закарбовується в пам'яті кожного, хто хоча б раз гортав сторінки «Кобзаря».

Після засвіту розгортається звернений до Бога монолог. Поет намагається збагнути, як Божі заповіді поєднати зі страшною дійсністю. Автор бачить, що загарбницькі війни розпочинаються злою волею можновладців, а гинуть там прості люди: «Лягло костями людей муштрованих чимало».

Образ *Прометей* в цьому творі символічний. Він уособлює незламність поневолених народів, уярмлених у в'язниці-імперії. Орел, символ монархічної Росії, щодень «добрі ребра й серце розбиває». Але Прометей нездоланий, його кров «живуца», і тому не можна скути його «душі живої». З міфу про титана Шевченко запозичив найголовніше – ідею нескореності й безсмертя. Його образ символізує непохитне прагнення народів до свободи.

Страждання простолюду породжують у душі поета-борця лиш один порив: «Встане правда! Встане воля!». Кобзар бачить, як святий хліб кріпаки замішують «кривавим потом і сльозами». Коли цар Микола І публічно засудив работорівлю в Іспанії, Шевченко з убивчим сарказмом пише: «Продаєм або у карти програєм людей... не негрів... а таких... хрещених... но простих. Ми не гішпани». Кобзар продовжує зривати маски.

У поемі багато потужних образів-символів. Один з найяскравіших – «Сибір неісходима». Промовиста й символіка війни як царського полювання. Сарказм автора сягає вершин, коли він проголошує «славу» «хортам, і гончим, і псарям, і нашим батюшкам-царям».

А волелюбних горців Шевченко порівнює із запорожцями, назвавши так само «лицарями великими». Саме до них він звертається з безсмертним закликком: «Борітеся – поборете!».

Поет використовує всі можливі відтінки сатиричного зображення. Поема «Кавказ», цей невеликий твір (усього 178 рядків), стала потужним джерелом афоризмів, які не втратили актуальності донині.

Мабуть, не виникає сумніву, що палке слово Кобзаря відгукнулося луною в серцях митців усього світу. І відомий поет з далекого Гаїті Рене Дестра колись сказав: «Шевченко з його сонячним темпераментом – це такий вогонь, який кидає свої відблиски на всі народи, що борються за справедливість і красу... Хай вітер Шевченкової поезії надимає і наші вітрила».

Прокоментуйте слова гаїтянського поета про те, що Шевченко «кидає свої відблиски на всі народи, що борються за справедливість». Як ви розумієте їх? Чому? Свою думку аргументуйте.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Пригадайте подорожі Шевченка в Україну. Прочитуйте уривки з поезій, у яких поет описує враження від побаченого на Батьківщині.
2. Про яку війну йдеться в поемі «Кавказ»?
3. Пригадайте, як характеризував поему Іван Франко.

Міркуємо

1. Прокоментуйте фразу Т. Шевченка «од молдованина до фіна на всіх язиках все мовчить...».

2. Прочитайте пейзажні картини в поемі «Кавказ». Яку роль вони відіграють у творі?
3. Які проблеми національного буття порушує Шевченко в поемі «Кавказ»?

Аналізуємо

1. Пригадайте міф про Прометея. Що Шевченко безпосередньо запозичив з нього, а що – переосмислив?
2. Проаналізуйте, яким бачив Шевченко майбутнє України. Чи справдилися його передбачення?
3. Визначте роль епіграфа до поеми «Кавказ».

Дискутуємо

З'ясуйте, як змінювалася у творчості Шевченка художня реалізація теми визвольної боротьби (від ранньої творчості до поеми «Кавказ»). Свою точку зору доведіть.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу, обравши темою будь-який крилатий вислів з поеми «Кавказ».

Поема «Сон»

Чи довго ще на цім світі
Катам панувати?

Тарас Шевченко

Отже, поет побував в Україні, побачив свою розіп'яту Вітчизну, змучених братів і сестер. І страшним вибухом стала написана невдовзі після повернення в Петербург поема «Сон», яка дістала саркастичне жанрове визначення – «комедія». Сучасник і біограф Шевченка Василь Маслов писав ще 1859 року в одному з листів до Кобзаря: «“Сон”... геніальна сатира, що відбила в собі так влучно пороки петербурзьких придворних вельмож, яка так грізно карає наших мучителів, яка розкриває рани нашої України».

Важливе значення має епіграф до твору, який вказує на головне завдання поеми: показати людям істину, відкрити очі тим, хто не бачить, і змусити дивитися тих, хто не хоче бачити. Адже автор знає: люди не можуть прийняти істину, доки не побачать і не пізнають її.

Це перший сатиричний твір Шевченка, який поставив поета в один ряд з найвизначнішими сатириками світової літератури. Видатний український митець ХХ століття Максим Рильський стверджував, що «комедією» «Сон» названо за аналогією до «Божественної комедії» Данте і за художньою довершеністю ці твори рівнозначні.

Які сатиричні твори ви вже читали?

Сюжет і композиція твору оригінальні, новаторські. Поет описує фантастичну подорож із Києва до Петербурга, яка відбувається уві сні. Автор летить за совою понад землею, прощається з Україною, милуючись прекрасним образом світанку на Батьківщині.

Та на тлі цих чудових краєвидів бачить поет страшні картини горя та насильства: як з каліки знімають «латану свитину», як удову розпинають за подушне, як її сина, «останню надію», віддають до війська. Його серце обкипає кров'ю, коли він бачить матір, яка «пшеницю на панщині жне», а її дитина помирає вдома від голоду. Поет летить далі, понад землею, вкритою білими снігами, понад борами й болотами, й чує брязкіт кайданів. Це каторжники працюють на тяжких роботах у золотих копальнях Сибіру, «щоб пельку залити неситому» цареві. Між каторжниками «в кайдани убраний цар всевітній, цар волі» – поет, борець за правду. Перелітає ліричний герой над Москвою й затримується в Петербурзі. Бачить плюгавих перевертнів, спостерігає гидкі сцени плазування, немилосердно висміює царя з царицею. Потім оглядає місто й пригадує, скільки козаків полягло кістьми, будуючи царську столицю. Найвищого напруження сягає гнів поета, коли він дивиться на пам'ятник Петрові I, який поставила «Первому Вторая» – Катерина II:

Це той Перший, що розпивав
Нашу Україну,
А Вторая доконала
Вдову-сиротину.
Кати, кати, людоді!
Наїлись обоє,
Накралися!..

Які історичні події дали підстави Шевченкові так відгукуватися про цих правителів Російської імперії?

Поетові вчувається голос гетьмана Полуботка, якого цар Петро заморив у тюрмі за те, що той прагнув відновити давні козацькі вольності. Чує Кобзар і спів пташат – то душі тисяч безіменних козаків, на чийх кістках постала північна столиця Російської імперії. Ідучи до царських палат, поет зустрічається із земляками, що «так і ріжуть по-московському», і його серце крається. Наприкінці, після глузливої картини перетворення царя з ведмедя на кошеня, ліричний герой прокидається.

Козацька минувшина, яку оспівував Шевченко романтично й захоплено в період ранньої творчості, зблякла на тлі картин реального життя, які побачив він в Україні. Через цю поему й засудили поета до такого жорстокого покарання.

Композиційно поема не поділена на розділи, хоча фактично має вступ і три частини.

Визначте межі цих умовних частин.

Автор скористався надзвичайно цікавим композиційним прийомом сну. Швидкі часопросторові зміни, здатність незримо проникати в найпотаємніші та найвіддаленіші куточки імперії, миттєві перетворення – усе видається можливим, коли шукати «рай» у величезній імперії.

Шевченко майстерно зобразив художню панораму державно-політичного та соціального життя Російської імперії. Він малює картини страждань кріпаків, рекрутчини, солдатчини, політичного терору, тиранічної монархії. Вістря сатири та гніву поета скероване насамперед

проти «земляків», тих, хто вчинив найжахливіший злочин – зрадив Україну, став вірним попихачем її катів.

Поетика твору теж оригінальна. Потужна сатира – спосіб художнього відображення дійсності. Шевченко гостро висміює те, що змальовує, застосовуючи всі можливі засоби комічного – іронію, гротеск, сарказм. Автор іноді яскраво гіперболізує зображене, наголошуючи на абсурдності системи, яка нищить цілі народи, культури, країни.

Сцени в палаці дослідники творчості Шевченка називають «високою карикатурою», а гротескову картину «генерального мордобиття» – сатиричним символом устрою всієї імперії. «Грізний» цар насправді – смішний і жалюгідний, і цариця «мов опеньок засушена», і царські попихачі не викликають нічого, крім огиди та презирства. Прийоми контрасту, майстерно застосовані Шевченком, «пекло в раю» надають творові особливої викривальної сили.

Поема «Сон» – відкритий протест проти жахливого національного та соціального поневолення. Вона піднесла українську літературу на небачений досі рівень. І слова Івана Франка доводять це: «Я не знаю ні в одній європейській літературі подібної поезії, написаної в подібних обставинках...».

Підтвердьте слова Франка, спираючись на текст поеми.

Посланіє «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»

Цей твір став кодексом честі й совісті української нації. Шевченко в невеликому вірші зумів вибудувати концепцію життя нації, об'єднавши минуле, сучасне і майбутнє.

Ключовою для розуміння глибинного змісту твору є його повна назва «І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнє посланіє». Поет знову звертається до земляків, продовжуючи умовний діалог, розпочатий ще в поемі «Сон».

За що картав Шевченко «земляків» у комедії «Сон»?

Насамперед Кобзар говорить про те, що Україна – це славна історія, неповторна мова, могутня культура, невмирущий фольклор. І ті, до кого поет звертається, повинні це усвідомлювати. Вони мають почуватися дітьми, а не байстрюками на своїй землі, національна ідея – ось те, навколо чого повинні об'єднатися українці в боротьбі за вільне майбутнє.

Дата написання твору – 14 грудня 1845 року – досить промовиста. Це були двадцяті роковини повстання декабристів. Напевно, і цим Шевченко прагнув підкреслити необхідність остаточного прозріння й боротьби свідомих українців за свободу своєї Вітчизни.

Провідні ідеї, висловлені Шевченком у «Посланії...», – протест проти соціального та національного гноблення, заклик любити рідний край і народ, воз'єднатися різним суспільним верствам в Україні.

«Посланіє...» адресоване передовсім «землякам» – українській дворянській інтелігенції та ліберальному панству. Поет закликає їх припинити «запрягати людей у тяжкі ярма», «дерти шкуру з братів не-

зрячих, гречкосіїв», бо настане колись суд, і тоді «сторіками» потече «кров у синє море». Шевченко радить розвивати національну культуру, а не сліпо переносити чужі гасла й чужі ідеї на національний ґрунт.

Як ви вважаєте, ці ідеї актуальні для сьогодення?

Поет не лише порушує нагальні проблеми, він накреслює і шляхи їх розв'язання. Насамперед потрібно ліквідувати гніт соціальний – і він закликає: «Розкуйтеся!». Неодмінною умовою подальшого поступу є любов до рідного краю і народу: «Полюбіте щирим серцем велику руйну», бо «нема на світі України, немає другого Дніпра». Нарешті, слід знати свою мову і свою історію, бо тільки так можна побудувати національну культуру: «В своїй хаті своя правда, і сила, і воля». І тільки тоді, коли «земляки» втілять усі поетові мрії та бажання, коли вони «обіймуть найменшого брата», настануть для України кращі часи «і світ ясний, невечірній тихо засіяє».

Диалогічне мовлення, що створює ефект полеміки, довершеність ораторських інтонацій, яскраві сатиричні варіації лише поглиблюють провідні ідеї твору, надають їм виразності та переконливості.

Доведіть або спростуйте, що «Посланіє...» – дороговказ на шляху національного відродження українського народу.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Про що розповідає Тарас Шевченко в поемі «Сон»?
2. До кого звертається Шевченко в «Посланії...»?
3. Вивчіть напам'ять (за вибором) фрагмент «Сну».

Міркуємо

1. Як поет ставиться до тих, кого називає «землячками»?
2. У яких фрагментах поеми автор використовує прийом контрасту?
3. Поміркуйте, яку роль відіграють у поемі «Сон» пейзажні картини.

Аналізуємо

1. З якою метою Шевченко застосував у «комедії» художній прийом сну? Чи весь твір побудований на змалюванні дійсності через сновидіння? Чому?
2. Докладно проаналізуйте засоби комічного, використані поетом у «Сні» та «Посланії...».
3. Віднайдіть і запишіть у зошит усі афоризми з творів «Сон» та «Посланіє...». Обов'язково прокоментуйте (усно чи письмово) зміст і значення кожного з них, їхню викривальну силу.

Дискутуємо

1. На якій підставі ми називаємо поему «Сон» політичною? Аргументуйте.
2. Які містичні картини є в поемі «Сон»? Яка їхня ідейно-художня роль?
3. Доведіть чи спростуйте думку, що «Посланіє...» Шевченка не втратило актуальності й нині.

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднавшись у групи, підготуйте коротке повідомлення на одну з тем:

1. «Образ сови в поемі “Сон”, його роль і значення».
2. «Образ “темного царства” (Іван Франко) в поемі “Сон”».
3. «Образ України в поемі “Сон”».

Виконуючи завдання, врахуйте особливості використання художніх засобів, специфіку лексики, інтонацій.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Образи українських гетьманів у творчості Шевченка». Для виконання проекту скористайтеся довідковою літературою з історії і з'ясуйте, об'єктивну чи суб'єктивну оцінку дає своїм героям Кобзар. Також скористайтеся альбомами живопису, довідковою літературою про українське малярство, Інтернетом.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Алегорія (від грец. *інший і кажу; інакомовлення*) – це троп, у якому абстрактне поняття втілюється в конкретному образі. Наприклад, в образах тварин, рослин, явищ природи змальовано людські риси і характери. Такі образи називають алегоричними. Алегорія притаманна байкам, притчам, прислів'ям тощо.

Гротеск (франц. *смішний, химерний, незвичайний*) – художній прийом у літературі й мистецтві, що ґрунтується на свідомому перебільшенні, несподіваних поєднаннях нереального й химерного, трагічного й комічного. Гротеск – вищий ступінь комічного. Особливо яскраво виявляються сатиричні форми гротеску.

Контраст (франц. *протилежність*) – художній прийом, що передбачає змалювання різко окреслених протилежностей у властивостях предметів і явищ, рис характеру тощо. Іван Франко називав його «одним з наймогутніших способів поетичного малювання». Використовувався ще у фольклорі (казка «Правда і Кривда»).

Умовність – нетотожність образу відповідному об'єкту зображення в художньому творі.

Віднайдіть у вивчених творах Шевченка приклади алегорії, гротеску, контрасту, умовності. Заповніть таблицю відповідними цитатами.

ТЕМА ЖІНОЧОЇ ДОЛІ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

«НАЙКРАЩИЙ ДОКАЗ ВЕЛИКОЇ ГЕНІАЛЬНОСТІ ШЕВЧЕНКА»

Такого полум'яного культу материнства, такого апофеозу жіночого кохання і жіночої муки не знайти, мабуть, ні в одного з поетів світу.

Максим Рильський

Тарас Шевченко все життя низько схиляв голову перед українською жінкою. Біль і гнів за скалічені жіночі долі виливався в пекучі рядки звинувачень, трепетні слова любові, гіркі сльози співчуття. Усьому світові прагнув він розповісти про страждання, яких, здається, не здатна витримати тендітна жіноча душа. Це відображено і в назвах його творів: «Відьма», «Слепая», «Сова», «Мар'яна-черниця», «Наймичка»... Божевільні від горя, блукали попідтинню українські красуні, тяглися до неба тужливими тополями, сивими совами вили над загубленими долями дітей. І виривалося з глибин Шевченкової душі: «...моя се мати і сестра, моя се відьма, щоб ви знали»!

Великий Кобзар став на захист українського жіноцтва. Образи його творів – вічна й незагоєна рана. Це був його біль, його страждання, його бажання помститися тим, хто на сліпих, наймичок і відьом перетворив українських матерів. Він уславив жінку за чистоту й любов, вірність і велич.

«Катерина»

Поема присвячена Василю Жуковському в пам'ять про 22 квітня 1838 року – день викупу з кріпацтва. Також Тарас Григорович написав прекрасне художнє полотно під назвою «Катерина» як ілюстрацію до поеми.

Шевченко оплакував долю своєї матері, яку «ще молодою у могилу нужда та праця положила», своїх сестер, «голубок молодих», що не бачили справжнього жіночого щастя, бо «у наймах коси побіліли». Щемно оповідаючи про Катерину, напевно, пригадував своє перше кохання, красуню Оксану Коваленко, так само збездечену примхливим паном.

Поема «Катерина» – емоційна розповідь про долю простої селянки, яка стала черговою забавкою офіцера-москаля. Розповідь переривається численними лі-

*Карпо Трохименко.
Катерина.*

Як художник відтворив душевний стан героїні поеми «Катерина»?

ричними відступами, у яких поет висловлює свої думки й почуття з приводу трагедії дівчини. Він живе її болями, журиться разом зі своєю героїнею, коли вона стала покриткою: «Катерино, серце моє! Лишенько з тобою! Де ти в світі подінешся З малим сиротою?».

Поет пройшов з Катериною весь страдницький шлях – від порога батьківської хати, з якої вигнали її, до холодних доріг Московщини, на яких зустріла дівчина свого москаля.

Високим емоційним напруженням переповнені ліричні рядки, де автор оповідає про сина героїні – сироту-безбатченка Івася.

Романтичний характер поеми «Катерина» виявився в загостреному драматизмі подій: Катерина стає покриткою, батьки виганяють її з дому, вона прощається з рідним селом і вирушає в Московщину, іде від оселі до оселі, живучи з милостині, зрештою, зустрічає свого милого, та він нехтує нею. Романтична картина зимових сутінків закономірно підводить читача до трагічної смерті Катерини.

Пейзаж у поемі цілком суголосний переживанням і стражданням героїні. Зверніть увагу: «кричать сови, спить діброва», коли вирушає Катерина у свою страдницьку путь; «свище полем завірюха», «реве, стогне хуртовина», «крізь хмару сонце зайнялось, надувся вітер, та тільки лісом загуло».

Відомий український поет-дисидент Іван Світличний відзначив ще один важливий аспект поеми: «Шевченко мужньо дивився правді в вічі і бачив, як підневільне життя здеморалізувало найширші верстви простих, покріпачених людей, як здичавіли вони в своєму тваринному бутті, zdeградували до страшного в своїй реальності людоджерства. Моральна деградація народу була для Шевченка доконаним фактом, і він не пробував її зменшити... Люди гірші від собак – отакий остаточний присуд знедоленої героїні, і такий же підтекст усієї поеми Шевченка».

Що мав на увазі критик? Аргументуйте свою відповідь цитатами.

«Наймичка»

Цей твір називають невмирущим гімном материнській любові. На відміну від поеми «Катерина», «Наймичку» Тарас Шевченко пише в реалістичному ключі, повернувшись із України і трагічно прозрівши.

Іван Франко зауважив: «Наймичка – натура безмірно глибока, чуття у неї... сильне, високе, любов до дитини така могутня, що перемагає все інше, заслонює перед нею весь світ, заставляє забути про себе саму. Віддати все своє життя не для хвилиної покути, а для довгої жертви на користь своєї дитини».

Прокоментуйте слова Франка про поему «Наймичка».

Героїня твору Ганна – матір. Щоб бути нею, жінка пережила довгі роки невимовних страждань. Її драма в тому, що вона змушена була підкинути свою дитину бездітним заможним селянам, а сама стала в них наймичкою, аби щодня бачити свого сина і доглядати за ним. Усе життя носила вона у своєму серці велику таємницю – таємницю материнської любові. Тільки перед смертю зізналася своєму Маркові, що вона – його мати.

Образ наймички Ганни став найзворушливішим не лише у вітчизняній – у світовій літературі:

Щовечір, небога,
Свою долю проклинає,
Тяжко-важко плаче;
І ніхто того не чує,
Не знає й не бачить.

Про цю поему захоплено відгукувалися польський письменник і перекладач поеми польською Леонард Совінський, французький критик Еміль Дюран, російські письменники Микола Некрасов та Лев Толстой.

Сюжет твору Шевченко згодом поклав в основу однойменної повісті, яку написав на засланні російською мовою. За сюжетом поеми написав оперу видатний український композитор Михайло Вериківський.

Цей твір – зразок психологічного реалізму. Автор створює ефект виняткової достовірності прийомами різних планів оповіді й зведеної до мінімуму авторської мови.

Шевченко своєю поемою «Наймичка» вкотре довів: тогочасне «темне царство», у якому жили його герої, не давало їм змоги спізнати щастя, стати господарями власної долі. Справедливо стверджував Іван Франко, що ця поема належить «до найбільших тріумфів правдивої штуки і мусять уважатися за найкращий доказ великої геніальності Шевченка».

Поміркуйте, який епізод поеми схвилював вас найбільше і чому.

Тема материнської любові стала наскрізною у творчості Шевченка, набуваючи нових рис, нових барв і відтінків. На далекому Кос-Аралі, у засланні, знову і знову обкипало кров'ю поетове серце, коли згадував він нещасних дівчат, жінок, матерів...

«У нашім раї на землі...»

Саме там, у безмежних казахських степах, народилися безсмертні рядки цієї поезії. Це концентрована історія жіночої недолі, яку розповідав Шевченко впродовж усього свого життя. Щораз змінюючи спосіб римування, поет згадує написані ним твори про жінок-страдниць.

Цей твір має кілька кульмінаційних вершин: коли автор звертається «Великомученице!», «Безталанная»; коли душею мовить «Слово “мамо”. – Великеє, найкращее слово!».

І знову бачимо знайомі образи: земний рай – Україна – і пекельне життя її мешканців, смерть під тинном зневаженої покритки, безталанне байстрия, з якого збиткуються люди, лукавий панич тощо.

Михайло Дерезус.
Наймичка з Марком.
Ілюстрація до поеми
Тараса Шевченка «Наймичка»

ПАМ'ЯТАЙМО!

Поезія «У нашім раї на землі...» є вершиною роздумів поета про високе і благородне покликання матері, її долю в тогочасному суспільстві.

Поміркуйте, з якими творами перегукується ця поезія. Прочитуйте відповідні уривки.

«На паншині пшеницю жала...»

Цю поезію, написану в останні роки життя, Шевченко присвятив Марку Вовчку. Друг Шевченка *Федір Лазаревський* згадував, що, коли одного разу в товаристві Кобзар «...почав читати “Сон” (“На панщині пшеницю жала...”), усі розплакалися, а Щепкін просто ридав».

Чим були викликані такі емоції слухачів?

Це був перший твір, написаний після заслання. Форма сну, вже одного разу використана Шевченком у поемі, знову вдало реалізувала творчий задум. Автор прагнув розповісти про найзаповітніші мрії українського народу – мрії про волю, про краще майбутнє, про гідне життя. Втоmlений на панщині матері, яка «пішла в степи, пошкандибала Івана сина годувать», сниться, що її син і «уродливий, і багатий, не одинокий, а жонатий». Але найголовніше те, що вона бачить його вільним: «уже не панський, а на волі».

Тоді поетові здавалася недосяжною проста людська мрія – вільно працювати на вільній, власній землі! Поетична форма сну жорстоко нагадує: про все це лише уві сні можуть мріяти уямливі українські селяни.

Художні засоби надзвичайно сконденсовані. Одне дієслово «пошкандибала» максимально повно й глибоко характеризує стан нещасної жінки: змучена щоденною працею, вона ледве пересуває ноги. Та де й беруться сили («розповіла, нагодувала, попестила»), коли вона бачить рідного сина. Нездоланна сила материнської любові змушує забути про втому – і ось жінка ніжно пригортає до грудей своє дитя...

Поясніть, чому цей твір було присвячено саме Марку Вовчку.

Поема «Марія»

«Не знаю в літературі всесвітній поета, – писав Іван Франко, – котрий би так витривало, так гаряче і з цілою свідомістю промовляв в обороні жінок. В обороні їх права на повне, чисто людське життя, котрий би таким могучим словом бичував усе те, що в'яже, деморалізує і тисне жінчину. Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив так високо і так щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шевченко. І вершиною створеного Кобзарем ідеалу жінки-матері стала поема “Марія”».

Задум цього твору виник у поета задовго до написання. Ще 1850 року в листі до Варвари Репніної, свого щирого й вірного друга, він писав про майбутню поему. Але почав писати цей твір лише 1859 року, під час перебування в Україні, а завершив уже в Петербурзі.

Християнські ідеали поета знайшли в поемі своє довершене втілення. Поет позбавив біблійну легенду всіх елементів містики, але цим не

принизив Марію, а, навпаки, возвеличив просту українську жінку-покритку. В основі поеми – традиційний біблійний сюжет про жінку, яка народила Ісуса Христа. Поетова Марія – найбільший скарб «в душі невольничій, малій, В душі скорбящей і убогій».

Мати й син, вірні християнським ідеалам добра, справедливості, правди й всесвітньої любові, присвятили своє життя служінню людям, ідеям гуманізму.

Поясніть, чому саме ця історія з Біблії зацікавила Шевченка.

Просто і щиро, з винятковою ліричною задушевністю і ніжністю розповідає поет про життя бідної дівчини, сироти Марії, наймички бідного тесляра Йосипа. Автор шанує велике таїнство зародження нового життя, тож мовить: «Марія встала та й пішла З глеком по воду до криниці. І гость за нею, і в ярочку Догнав Марію...».

Як бачимо, поет пропонує «земне» трактування біблійних подій. Проте мати Марія, вічний символ любові й жертвовності, благочестя і віри, святості й чистоти, виховала свого сина справжнім борцем за права людей, за правду, захисником пригноблених. Вона разом з ним вирушила на боротьбу, підтримуючи сина, щоб він «поніс лукавим правди слово». З ним вона дійшла й до Голгофи. І навіть коли побачила сина розіп'ятим на хресті, не скорилася горю, не спопеліла душею. Марія зібрала синових учнів і надихнула їх «своім святим огненним словом» на подальшу боротьбу. А вони «любов і правду рознесли по всьому світу».

Автор майстерно підвів до традиційного трагічного фіналу: матір «у бур'яні умерла з голоду». Її страдницьке життя-подвиг і після смерті намагалися спалюжити, принизити: «...Розп'яли й тебе, як сина. Наплювали на тебе, чистую, кати...».

Тарас Шевченко в найгеніальнішій за силою та щирістю поеми змалював жінку-покритку як Богоматір. Поезію непорочної дівочої чистоти й материнства, безмірно сумну поезію страченої любові й жертви матері, що сама схилила голову перед величним подвижництвом сина, сконцентрував він у своїй співучій, прозорій, монументальній поемі.

Євген Сверстюк, літературознавець і письменник, надзвичайно влучно сказав: «“Марія” – поема-міф про святу любов, яка в людській душі возродилась і досі світить “в душі скорбящей і убогій”».

Що, на вашу думку, вирізняє цю поему з-поміж інших творів Шевченка на тему долі жінки-матері?

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Хто є головним героєм творів «Наймичка», «Катерина», «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), «Марія», «У нашім раї, на землі...»?
2. Про які події в жіночому житті згадує автор майже в усіх цих творах?
3. Порівняйте долі Катерини й Ганни.
4. Про що мріяли Шевченкові героїні? Зачитайте відповідні рядки.

Міркуємо

1. Чому батьки вигнали з дому Катерину з немовлям? Чи засуджує їх автор?
2. Чому Ганна не могла сама ростити й виховувати сина?
3. Знайдіть у прочитаних творах про жіночу долю узагальнювальні картини. Прочитайте та прокоментуйте їх.
4. Чим відрізняється біблійний сюжет про Богоматір від сюжету поеми «Марія»?

Аналізуємо

1. У чому поет убачає трагедію Катерини? Обґрунтуйте свою думку.
2. Чому Ганна тільки перед смертю відкрила Маркові трагічну таємницю?
3. Доведіть, що Шевченко глибоко шанував і ушляхлював жінку-матір, жінку-покритку.
4. Визначте роль і значення епіграфа до поеми «Марія».

Дискутуємо

1. Чому тема жіночої долі стала наскрізною у творчості Тараса Шевченка? У яких вивчених раніше творах він звертався до образу жінки?
2. Пригадайте події Шевченкового життя, пов'язані з творами цієї тематики. Як вони позначилися на конкретних творах?
3. Що написав би Шевченко про долю сучасної української жінки?
4. Виокремте крилаті вислови з творів про жіночу долю і напишіть творчу роботу, обравши за тему один з них.

РОБОТА В ГРУПАХ

Учасники трьох груп отримують завдання розповісти історію Ганни та Катерини від імені місцевого пана, іноземця, що вперше приїхав в Україну, і нашого сучасника. План оповіді може бути таким: а) історія життя героїні; б) причини трагедії, що з нею трапилася; в) винуватці трагедії; г) авторська позиція.

Порівняйте підготовлені аналітичні оповіді. У яких позиціях вони збігатимуться, а в яких – різнитимуться і чому?

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Образ матері у творчості Шевченка й у світовій літературі». Тож з'ясуйте, що нового, неординарного й неповторного додав у змалювання цього образу Кобзар.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Напишіть творчу роботу на тему «Втілення образу матері на картині Шевченка...». Картину оберіть ту, яка вам найбільше припаде до душі. Пишучи твір, обов'язково використовуйте цитати з поетових творів.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Доберіть записи українських пісень про матір і прослухайте їх на уроці. Що єднає ці твори? Доберіть музику для декламації творів «Сон» («На панщині пшеницю жала...») й «У наших раї на землі...».

ЛІРИКА ПЕРІОДУ АРЕШТУ ТА ЗАСЛАННЯ Й ПІСЛЯ ПОВЕРНЕННЯ ІЗ ЗАСЛАННЯ

«О ДОЛЕ МОЯ! МОЯ КРАЇНО!
КОЛИ Я ВИРВУСЬ З ЦІЇ ПУСТИНІ?»

Повіруєм ще трохи в волю,
А потім жити почнемо...

Тарас Шевченко

Для особистісної лірики Т. Шевченка цього періоду особливо характерні автобіографічні мотиви – глибокі роздуми над власною нещасливою долею, долею України, де «аж страх погано», де «повсихали сади зелені» та де «людей у ярма запрягли пани лукаві», які «жидам, братам своїм хорошим, остатні продають штани» («*І виріс я на чужині...*»), особистою самотністю. Проте навіть не з власної волі опинившись у Орській фортеці, за Уралом, він констатує, що «людей і долю проклинать не варт, їй-богу», і ладен перегризти свої кайдани, щоб не сидіти взаперті («*Самому чудно. А де ж дітись?...*»). «Аж бачу, там тільки добро, де нас нема», – з гіркотою сумує свої відчуття Т. Шевченко.

Пригадайте обставини арешту і заслання Шевченка.

Подорож Україною перед арештом просто травмувала Шевченка. Здавалося б, межу болю перейдено. Але випробування тільки починалися. У похмурих стінах петербурзького каземату, з-за яких, мов птахи на волю, вирвалися кращі поезії Кобзаря, Шевченко подумки мандрував Україною...

Цикл поезій «В казематі» – беззаперечний доказ незламності й твердості переконань поета. Ліричний герой лунко озвався з-за ґрат каземату, немов насміхався з царської заборони. І ліричний герой циклу «В казематі» є, фактично, «автопортретом, змальованим у всій конкретності індивідуальних рис, переживань і реальних, життєвих обставин» (*Юрій Івакін*). Це повнокровний образ-характер. Душевний, психологічний стан Шевченка, його думки й переживання відображені в тринадцяти поезіях, які навіки ввійшли до скарбниці світової літератури як взірць духовного подвигу.

Пригадайте обставини перебування поета в казематі. Які твори цього циклу ви вже читали?

«Доля»

Цей твір – частина поетичного триптиха «Доля», «Муза», «Слава», написаного 9 лютого 1858 року. Шевченко записав ці поезії до свого «Щоденника» в роки найвищого розквіту поетичного таланту, коли прагнув осмислити свій життєвий шлях і ті провідні орієнтири, які визначали його титанічний поступ.

На долю свою, що символізує життєвий і творчий шлях поета, він не нарікає. Хоч і карала неодноразово, проте була для нього «другом, братом і сестрою», адже вдовольнила його найбільше бажання – відправила «до п'яного дяка в науку». Відтоді і вів геніальний поет відлік своїм життєвим випробуванням. Та незгоди не зламали поета, а лише загартували його. Звертаючись до своєї долі, Шевченко говорить слова, які за ним повторили тисячі патріотів України, стаючи на шлях великої борні за її визволення:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.

Усвідомивши, що чесно й гідно пройшов скрутними дорогами нелегкого життя, автор ніби поновлює душевні сили, хоча здоров'я на той час уже остаточно втратив. Поет, що й став ліричним героєм, мріє й далі йти поруч зі своєю «доленькою», своїм «другом вбогим, нелукавим». Адже знає, що лише на цьому шляху його чекає «...слава, А слава – заповідь моя».

Який зміст, на вашу думку, вкладав поет в образ слави?

Цим поетичним триптихом Шевченко вкотре стверджує: його покликання на землі – «неложними устами сказати правду», а поезія є «живущою водою» поетового життя.

Прочитайте та самостійно проаналізуйте дві інші частини триптиха. Чому Шевченко називає славу «задрипанкою, шинкаркою, п'яною перекупкою»?

Ліричні переживання та роздуми поета концентруються в образах, первинно важливих для кожного митця: погодьтеся, хто береться казати правду своєму народові, завжди замислюється і над примхами долі, і над тим, хто й що дає йому сили творити, думає про славу як неодмінний атрибут творчого визнання. Шевченко з християнським смиренням дякує долі, щиро й захоплено схиляється перед музою і з притаманною йому скромністю усвідомлює мимущість слави. Про це свідчить і його лист до друга, талановитого українського драматурга Якова Кухаренка: «Нема в мене тепер нічого такого доброго послать тобі прочитать з товариством, хіба оці “Долю”, “Музу”, “Славу”, я оце недавно скомпонував їх, не знаю, як вони тобі сподобаються».

«Росли укупочі, зросли...»

Останні роки життя... Передчуття суспільних змін, підірване на засланні здоров'я, творчі плани, нові твори, яким судилося безсмертя. Але в душі таїлася мрія – нарешті віднайти тихе родинне щастя, збудувати хатину над Дніпром, жити поряд з рідними, на «Україні милій». Примара особистого щастя являлася поетові в образі Ликери Полусмакової (палкої пристрасті Шевченка), але, на жаль, не судилося йому відпочити від невтомних блукань роздоріжжями долі в тихому родин-

ному гнізді. Його мука від невлаштованого особистого життя відчутна в поезіях останніх років, зокрема у вірші «Росли укупочці, зросли...».

Пригадайте події останніх років життя Шевченка. Що було тоді найважчим для поета, що завдавало найбільших прикрощів?

Ліричний герой поезії – щирий і відвертий. Так про свій внутрішній світ, про свої інтимні переживання може говорити тільки чиста душа, совісна, чесна людина. Молитовне звертання посилює інтимність звучання твору. А в образі ліричного героя ми впізнаємо самого поета, який прагне хоч на схилі літ знайти залюблене серце та душевний спокій. Ось яким був його ідеал: «І тихо, весело прийшли, душею-серцем не повинні, аж до самої домовини...».

Ще не написані вірші останні, сповнені трагізму й безнадії, ще душа поетова чинить опір тузі й відчаю. І щоб пізнати справжнього Шевченка – читайте твори останніх років життя, інтимну лірику, де поет відвертий, як ніколи, а його тихе слово пропікає душу наскрізь.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Коли був написаний кожен із щойно прочитаних творів?
2. Вивчіть напам'ять вірш «Доля».
3. Частиною якого триптиха є вірш «Доля»?

Міркуємо

1. Продовжте розпочату фразу: «Зразок пейзажної лірики Шевченка – це...».
2. Як поет ставиться до своєї долі? На підставі якої поезії можна зробити такі висновки?
3. Який ідеал людського життя Шевченко змалював у поезії «Росли укупочці, зросли...»?

Аналізуємо

1. Розкажіть про обставини написання поезії «Росли укупочці, зросли...». Аргументуйте.
2. Які рядки в поезії «Доля» ви вважаєте найважливішими і чому?
3. Доведіть, що вірш «Росли укупочці, зросли...» є зразком інтимної лірики Шевченка.

Дискутуємо

1. Підтвердьте або спростуйте думку, що кожен з вивчених щойно ліричних творів пов'язаний з тими подіями, які в цей час відбувалися в житті Шевченка (автобіографізм образу ліричного героя).
2. Тема дискусії: «Слава в житті творчої особистості».
3. Які почуття переповнювали поета, коли він писав твори на засланні й потому? Як ви змогли це з'ясувати?

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Ліричний герой – це особа, думки й почуття якої відтворені в ліричній поезії. Ліричний герой не тотожний образу автора, хоча відображає його особисті переживання, думки, пов'язані з тим, що змальовано у творі. Відтак своєрідне світовідчуття поета, його інтереси, риси характеру знаходять відповідне вираження у формі, стилі його творів.

Схарактеризуйте ліричного героя поезій Шевченка.

Лірична медитація – жанр ліричної поезії, в якому автор у стані глибокої зосередженості, врівноваженості й відстороненості розмірковує над проблемами буття, робить філософські узагальнення. Прийоми медитації запозичені з релігійних практик.

Поміркуйте, які з вивчених ліричних творів Шевченка є зразками ліричної медитації. Аргументуйте.

ТАРАС ШЕВЧЕНКО І БІБЛІЯ**«ГОСПОДЬ, ЛЮБЯ ОТИХ ЛЮДЕЙ, ПОСЛАВ
НА ЗЕМЛЮ ЇМ ПРОРОКА...»**

І знову іменем Христовим
Возобновим наш тихий рай.

Тарас Шевченко

Шевченко і Біблія... Тема, яка змушує замислитися кожного, хто читав рядки: «Не нарікаю я на Бога...», хто, затамувавши подих, замирає від грізних слів: «Я так люблю мою Україну убогу, що проклену святого Бога, за неї душу погублю!». Ви вже, напевно, звернули увагу, що Тарас Шевченко вів діалог з Богом упродовж усього життя. З цієї розмови Кобзар черпав духовний потенціал, намагався віднайти відповіді на ті питання, які терзали його змучену душу. У повісті «Княгиня» Шевченко згадував, що в дитинстві знав напам'ять увесь Псалтир. У творах поета ви можете віднайти щирі молитви і гнівні докори Всевишньому, глибоке філософське переосмислення біблійних сюжетів та мотивів і щире захоплення віковичною мудрістю священної книги.

Пригадайте, у яких творах і в якому контексті Шевченко звертався до Бога. Що особливого ви помітили в цих звертаннях?

Величезна, незбагненна енергетика Біблії, поза сумнівом, щедро живила Шевченкову творчість. Біблійними сюжетами і мотивами пронизаний увесь «Кобзар». Слід відзначити прямі переспіви біблійних текстів – псалмів, легенд. Це, зокрема, «Ісаїя. Глава 35», «Осії. Глава XIV», «Давидові псалми», «Подражаніє Іезекіїлю», «Подражаніє 11 псалму» та інші. Поет вдається саме до цих біблійних текстів, оскільки пророцтва про загибель світу зла і насильства відповідали його почуттям. Слушно зауважив Олександр Білецький: «Біблійні книги допомагали Шевченкові знайти вираз для тієї стихії, яка дедалі вираз-

ніше опанувала його творчість: для стихії громадянського пафосу». У біблійних сюжетах Шевченко насамперед віднаходив підґрунтя для звеличення національно-визвольної боротьби, для мрій про світле майбутнє свого народу і країни, для визначних духовних осяянь.

ПАМ'ЯТАЙМО!

Біблійні сюжети й образи у творах Тараса Шевченка набувають значення потужних символів та образних узагальнень.

Біблійні мотиви особливо характерні для останнього періоду творчості Шевченка. Так, Шевченко остаточно утвердився в осмисленні ідеалів, до яких повинен прагнути народ, аби запанувало щастя на землі.

Знаменитий вірш «Ісаія. Глава 35» був написаний у Петербурзі, надрукований у журналі «Основа». Це «подражаніє» 35-й главі біблійної книги пророка Ісаїї. Зміст цієї глави – пророцтво про щасливе життя людства в майбутньому. Шевченко на цій основі створив національний гімн вільним людям на вільній землі: «І пустиню опанують веселії села».

Тарас Шевченко.
Видубицький
монастир у Києві

На відміну від інших поезій Шевченка на біблійні теми, у цьому творі переважає не пафос викриття соціального зла, а пафос утвердження світлого майбутнього у свідомості українського народу. У формі біблійного пророцтва автор висловив свої мрії про вільне життя народу після перемоги над «владиками». Порівняно з оригіналом, вірш Шевченка, звісно, має виразніше соціальне забарвлення, що підкреслено яскравими образами: «коліна... кайданами куті», «невольничі утомлені руки», «раби». Потужна символіка твору сконцентрована в образі буяння зціленого «волею» народного життя. Складні, вишукані епітети («золототканий», «вбогодухі»), прямі образні запозичення з Біблії («мов Йорданові святії луги», «і слава Ливанова»), цитовані вислови з цього твору («воздає злодіям за злая»), архаїчна лексика посилюють спорідненість твору з біблійним текстом, що й надає поезії могутнього пророчого звучання.

Віднайдіть у тексті використані автором архаїзми та запишіть їх тлумачення в зошит.

Зачин поезії – метафорична картина-звертання поета до рідної землі, що поступово переростає в пророчу картину оновлення. Окличні інтонації твору також відіграють важливу роль.

Зверніть увагу на те, у яких смислових вузлах поезії Шевченко їх застосує.

Поет не просто змальовує утопічну картину щасливого майбутнього: нове життя для нього сповнене глибокого змісту, перспективи, воно осяяне Божим благословенням – недаремно він наголошує: ці нові «вольнії, широкії» шляхи – святіі!

На слова цієї поезії Микола Лисенко написав урочисту кантату «Радуйся, ниво непоплитая».

Унікальним в історії світової літератури є поетичний цикл Тараса Шевченка «Давидові псалми». Це пристрасне звертання до Бога прозвучало 1845 року. Тарас Шевченко вбачав чимало схожого в долі України та біблійного Ізраїлю. І, переосмислюючи мотиви псалмів, автором яких, за легендою, вважають царя Давида, Великий Кобзар порушував нагальні національні проблеми, осучаснюючи давні релігійні сюжети. Він обрав зі 150 псалмів усього 10, які, на його думку, містили найглибші паралелі з українським життям.

Шевченко викриває тих, хто «в беззаконії мерзїє», хто їсть людей «замість хліба». Він намагається у свідомості читача утвердити думку, що «царі, раби – однакові сини перед Богом». Рядки циклу пройняті упованням на Господа, на його милосердя й волю. Однією з найяскравіших сюжетних паралелей циклу є мотив розлуки з рідним краєм. У біблійних псалмах ідеться про тугу вигнанців за батьківщиною, а Шевченко, розвиваючи цей мотив, з боєм згадував про гіркі дороги чужини, передчував нову розлуку з Україною, присягався берегти в серці любов до рідної землі: «І коли тебе забуду, Іерусалиме, Забвен буду покинутий, Рабом на чужині...».

Чому, на вашу думку, Шевченко звернувся до жанру псалмів?

Аби дотриматися природної форми псалмів, автор використовує традиційну релігійну лексику, особливу побудову речень: «І пребудет твоя воля, І труд твій не всує». Окрім того, в основі псалмів антитеза: гріх – праведність, Господь караючий – Господь милосердний.

Подібні мотиви звучать і в інших творах Шевченка, адже саме на Бога покладає надію поет:

Встань же, Боже, поможи нам
Встать на ката знову!

Спробуйте розтлумачити внутрішній зміст цих слів Шевченка.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Чи цікавився Шевченко Біблією? Які легенди, сюжети лягли в основу його творів?
2. Які біблійні мотиви використав у своїй творчості Тарас Шевченко?
3. Які образи з Біблії є у творах Кобзаря?

Міркуємо

1. Визначте жанри творів «Давидові псалми» та «Ісаія. Глава 35».
2. Яка провідна ідея твору «Ісаія. Глава 35»?
3. Які теми «Давидових псалмів» виявилися найближчими для Шевченка?

Аналізуємо

1. Проаналізуйте лексику біблійних творів Кобзаря. У чому її особливості?
2. Доведіть, що Шевченко у своїх творах доповнює біблійні мотиви соціальними. Прочитуйте відповідні уривки з текстів.
3. Проаналізуйте епізоди з творів «Ісаія. Глава 35» і «Давидові псалми», у яких Шевченко малює картини майбутнього життя своїх співвітчизників. Що прагнуть бачити поет у майбутньому?

Дискутуємо

1. *Михайль Семенко*, засновник українського футуризму, на початку ХХ століття писав: «Я хочу тобі сказати, що, де є культ, там немає мистецтва. А передовсім воно не боїться нападів. Навпаки. В нападах воно гартується. А ти вхопивсь за свого “Кобзаря”, від якого тхне дьогтем і салом. І думаєш, що його захистить твоя пошана. Хто ним захоплюється тепер? Чоловік примітивний... Чоловіче! Час титана перевертає в нікчемного ліліпута, і місце Шевченкові в записках наукових товариств». Чи погоджуєтеся ви з такою думкою?
2. Доведіть або спростуйте думку, що Кобзар обирав здебільшого ті біблійні сюжети й мотиви, які мали очевидні паралелі з історією України.
3. Чому, на ваш погляд, Біблія впродовж тисячоліть лишається могутнім джерелом сюжетів, мотивів, образів для світового письменства, музики, живопису?

РОБОТА В ГРУПАХ

Одна група готує розширене повідомлення про біблійний текст, яким скористався Шевченко («Давидові псалми», легенда про Марію, відповідні глави з книг пророків тощо). Інша група докладно проаналізує Шевченків твір з погляду використання й переосмислення біблійних сюжетів. Потім групи порівнюють результати своїх спостережень. Експерти підготують цікаві запитання за результатами проведених досліджень.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Ваше
ПОРТФОЛІО

Назва проекту – «Біблія у світовій літературі». З'ясуйте, до яких біблійних образів, сюжетів, мотивів найчастіше звертаються письменники, чи точно відтворюють зміст біблійних текстів, чи популярні такі твори серед читачів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Видатна поетеса Ліна Костенко у своїй творчості також звернулася до Біблії, зокрема до «Давидових псалмів». Ліна Костенко, як і Шевченко, обрала з «Давидових псалмів» перший. Тож напишіть творчу роботу на тему «“Давидові псалми”. Місток інтерпретацій через століття».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Псалмі (грец. *оспіваю*) – це пісні релігійного змісту, зібрані в Псалтирі. Їхнім автором вважають царя Давида. Псалми мають яскраву поетичну форму, чим привертають увагу письменників усього світу.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Спробуйте протягом п'яти хвилин пригадати всі відомі вам гімни – державні (інших країн), релігійні тощо. Пригадайте, коли Україна відзначає День Державного гімну, хто автор слів і музики цієї пісні. Спробуйте створити (якщо його немає) гімн власної школи, класу. Влаштуйте шкільний конкурс проектів гімну.

СВІТОВА ВЕЛИЧ ШЕВЧЕНКА

«ТОГО ВЕЛИКОГО ВОГНЮ І СМЕРТЬ НЕ ПОГАСИЛА»

І заповіт братерства та любові,
Що він нам дав, як стяг, на боротьбу,
Перелетить луною в інші мови
І правдою подужає злобу.

Михайло Старицький

Ось і прочитали ми геніальну молитву у величному храмі поезії, збудованому Тарасом Шевченком. Цей храм – найголовніший собор української духовності, собор, у якому твориться спільна національна молитва, молитва за Україну. Михайло Грушевський писав про Шевченка: «З його появою можна було сказати, що українське відродження з літературного боку забезпечене». Саме від грізного Шевченкового «Поховайте та вставайте...» почалося справжнє відродження України.

«Кобзар» для більшості з нас – це буквар, пісенник, підручник з історії, енциклопедія українського життя і духовна Конституція. Це книга всього народу, який за нею вчився боронити свою свободу, будувати майбутнє. І сам Тарас ніколи не був для України просто письменником – він був і залишається духовним лідером, пророком, мірилом правди й совісті нації. Його заповіт актуальний донині:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,

В останню тяжку минуту
За неї Господа моліть.

Пригадайте основні віхи життєвого і творчого шляху Великого Кобзаря. На які періоди поділяють його творчість?

Тарас Шевченко залишив нам у спадок пісні, які житимуть вічно, і співатимуть їх наші нащадки. Україна житиме доти, доки лунатимуть над її святими просторами могутній «Заповіт» і «Реве та стогне Дніпр широкий». Поет проспівав грандіозний гімн жінці-матері. «Катерина», «Наймичка», «Причинна», «Тополя» – ось ті пристрасні молитви Шевченка за жіночі долі, звернені до Бога. Навіки закарбовані у свідомості українців його політичні погляди, що й нині є дороговказом для нових поколінь: гнівний «Кавказ», саркастичний «Сон» і «Посланіє...».

Пригадайте всі прочитані твори Шевченка. Прочитуйте улюблені уривки. Які почуття вони у вас викликають?

А ще Тарас Шевченко яскравий і оригінальний прозаїк. На заслання він написав низку прекрасних повістей російською мовою. Деякі з них повторили сюжети його поем – «Варнак», «Наймичка». Повість «Художник» розкрила багато таємниць життя самого Кобзаря. У цьому творі він розмірковував над долями талановитих митців минулого. Історія талановитого безіменного художника, вихідця з народу, – багато в чому історія життя самого Шевченка, який не злякався двоюбою з Російською імперією. Була ще повість «Музикант» – драматична історія про трагедію талантів у кріпосницькому суспільстві; «Близнецы» – історія байстрят-близнят, підкинутих матір'ю-покриткою заможному хуторянинові.

Українському театрові Шевченко подарував чудову п'єсу «Назар Стодоля». Ця історична соціально-побутова драма стала перлиною репертуару більшості професійних українських театрів, візитною картою відомого Театру корифеїв. Палкі почуття закоханих – славного козака Назара Стодолі й доньки сотника Кичатого Галі – Шевченко змалював зі щирою симпатією. Історичне тло твору – становище України після Визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького. Корифей українського театру ХХ століття Гнат Юра писав: «Нема такого видатного актора українського театру... який не брав би участі в постановках “Назара Стодолі”».

Пригадайте, яку роль відіграла драма «Назар Стодоля» в житті Івана Карпенка-Карого. Хто з акторів Театру корифеїв грав ролі в цій п'єсі?

Виняткове значення для пізнання й осмислення Шевченка як титана думки мають його особисті записи, відомі під назвою «Журнал». Це щоденник, який Кобзар почав вести 12 червня 1857 року, за півтора місяця до звільнення із заслання. Писав його Тарас Григорович російською мовою майже рік – останній запис датовано 13 липня 1858 року. Він не здогадувався, що ці записи буде опубліковано, тож писав для себе і для «люблячого друга» – для тих людей, які завжди були поряд, одnodумців, соратників.

У цьому щоденнику висловлені суспільно-політичні, філософські, моральні погляди митця. Він розповідав у своїх нотатках про людей,

з якими зустрічався, висловлював ставлення до творів мистецтва. Бачимо зацікавлену, небайдужу, вдумливу й мудру людину, яка любила життя. Переказувати ці записи немає сенсу, адже є небезпека порушити інтонацію, глибинний зміст роздумів, ту ауру почуттів, якою сповнений цей найвидатніший твір української мемуарної прози. Один з найвідоміших літературознавців ХХ століття **Сергій Єфремов** сказав, що тут читач знайде «ключ до його творчості, до того дивного секрету скоряти людські серця, викликати відповідні настрої, що високою мірою посідав наш поет».

ПАМ'ЯТАЙМО!

Тарас Шевченко – один з основоположників української літератури та літературної мови.

Його творчість набула виняткової викривальної та націотворчої сили. Засади реалізму, утверджені Шевченком у літературі, визначили подальший шлях літературного процесу аж до початку ХХ століття. Як влучно зауважив видатний український новеліст Василь Стефаник (з його творчістю ви ознайомитеся в старших класах), Шевченко перетопив українське слово на чисте золото української поезії.

Життя Тараса Шевченка – це істинний подвиг, подвиг життєвий і мистецький. Він увів українську літературу в коло літератур європейських, остаточно утвердив право творити українською мовою національне красне письменство. Українці, озброєні вогненним словом Кобзаря, усвідомили себе нацією – і це найвищий подвиг Поета.

Шевченко створив цілу літературну школу, яку поважали і на яку зважали класики інших європейських літератур. «Я не можу назвати імені жодного українського поета, який би не відчував на своєму чолі дотику гарячої долоні Тараса Григоровича», – писав Максим Рильський.

Як зауважують дослідники, Шевченко належить до числа наймузичальніших поетів світу. У його творах нуртує музика, з них рвуться то тихі мелодії суму, то яскраві, пристрасні акорди звитяжних козацьких пісень.

Створено близько 500 хорових, сольних, оперних, симфонічних та інших творів на тексти чи за мотивами поетичних шедеврів Шевченка. Тільки Микола Лисенко написав 90 творів різних жанрів, а ще були блискучі мелодії Кирила Стеценка, Миколи Аркаса, Якова Степового, Михайла Вериківського.

Пригадайте, які твори Кобзаря покладено на музику. Прослухайте записи і поміркуйте, чи відображає музика творчий задум поета.

Напевно, ви вже звернули увагу на те, що підручник ілюстрований картинами Тараса Шевченка. Його винятковий талант художника був визнаний ще за життя, а створені ним полотна – портрети, акварелі, ілюстрації до біблійних і власних творів – стали класикою українського малярства. Його картини автобіографічні. Він відтворював на своїх полотнах власне життя і виражав у підтексті своє духовне «Я».

А тепер прислухайтесь до думок представників різних народів і культур: їхні слова звучатимуть переконливіше!

- «Шевченко – одна з кращих пісень боротьби, яку співають у колональних... країнах» (*Назим Хікмет, класик турецької літератури*).
- «Всюди... як свій, бо на Слов'янщині нема для нього чужої країни» (*Емануїл Вавра, чеський учений*).
- «Я вчився по його творіннях писати. Геніальна образність, чудова яскравість, зворушливий драматизм творів Шевченка ніколи не вивреш із серця, вони освітлюють усе життя» (*Олександр Серафимович, російський письменник*).
- «Тараса Григоровича Шевченка, завдяки його надзвичайній творчій обдарованості та глибокій гуманності, можна назвати поетом світового значення. І якщо він найсильніше промовляє саме до душі українця, то проблеми, порушені в його творах, важливі для всіх народів» (*Шарль Стебел, французький письменник і перекладач*).
- «Могутність його бунтівного духу, відвага, з якою він атакує найміцніші твердині свого часу, ба навіть нашого часу: чи це божество, чи самодержавство, теократія, нелюдність, расове упередження, жорстокість, глупота чи невігластво» (*Генрі Маршалл, англійський письменник*).

Прокоментуйте слова видатних шанувальників Шевченка. Що єднає всі ці висловлювання?

Твори Шевченка перекладено близько ста мовами світу. Більшість перекладачів спеціально вивчали українську мову, щоб читати твори поета в оригіналі.

Він мріяв про Україну нову, Україну, яка передаватиметься з роду в рід як чисте, нетлінне у віках золото, як найдорожчий духовний прабатьківський скарб. Нам судилося стати виконавцями його заповітів. Як сказано в Євангелії, дерево судять за плодом, а людину – за діла її, так і ми не лише словами, а вчинками, щоденною працею повинні вшановувати пам'ять Великого Кобзаря, нашого пророка. Отже, ми маємо довести всьому світові і передовсім самим собі, що Україна здобула й збереже належне їй гідне місце серед європейських держав.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Який внесок зробив Шевченко у вітчизняну культуру?
2. Чиї відгуки про творчість Шевченка вам особливо запам'яталися й чому?

Міркуємо

1. На чому наголошують представники інших культур – шанувальники творчості Шевченка?
2. Окресліть здобутки Кобзаря в царині малярства, зв'язок його творчості з музичним мистецтвом. Проілюструйте свою відповідь цитатами з поезій.

Аналізуємо

1. Яку творчу спадщину залишив нам Шевченко в царині прози, драматургії?
2. Чому, на вашу думку, творчість Шевченка відома всьому світові?

Дискутуємо

1. Порівняйте актуальність творів Шевченка в добу їх творення і в наш час. Чи відбулись якісь зміни?
2. Чи актуальна творчість Тараса Шевченка в незалежній Україні, за яку він, власне, боровся?
3. З якими словами звернувся б Шевченко до наших сучасників, до керівників нашої країни?

РОБОТА В ГРУПАХ

Групи мають підготувати ілюстровані повідомлення на такі теми: «Вшанування Тараса Шевченка у нашому місті (селі)», «Вшанування Тараса Шевченка в Україні», «Вшанування пам'яті Тараса Шевченка у світі». Для цього дізнайтеся, які пам'ятники Кобзареві поставлено у світі, хто їхні автори; які об'єкти названо на честь Шевченка; які урочисті заходи проводять у дні пам'яті митця тощо. З кращими повідомленнями ви можете виступити перед учнями молодших класів під час проведення традиційних Шевченківських днів.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Цього разу кожен матиме індивідуальний проект під назвою «Мій Шевченко». Упорядкуйте альбоми (можна в електронному варіанті), до яких увійдуть улюблені твори Кобзаря, цікаві ілюстрації, факти з життя поета, уривки з музичних творів на слова Шевченка. Умістіть туди також твір-роздум або власні поезії (якщо ви пишете вірші) на одну із запропонованих тем:

1. «Україна у творчості Тараса Шевченка».
2. «Шевченко і наша сучасність».
3. «Християнські ідеали у творчості Тараса Шевченка».
4. «Образи майбутнього життя в поезії Кобзаря».
5. «Шевченко як основоположник української літературної мови».
6. «Образи великих українців у творчості Шевченка».
7. «Шевченко-художник. Що можуть розповісти картини про автора?»

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Про життя Тараса Шевченка й за сюжетами його творів знято багато фільмів. Роль Тараса виконували видатні актори – Амвросій Бучма, Сергій Бондарчук, Іван Миколайчук. Про життя Великого Кобзаря було написано низку п'єс: Олександра Ільченка «Петербурзька осінь», Івана Кочерги «Пророк», Юрія Костюка «Тарас Шевченко», «Слово правди» та інші. Ваше завдання – створити сценарій для фільму «Тарас Шевченко». Розподіліть обов'язки: визначте групу сценаристів, яка напише тексти сцен; режисерську групу, яка визначить особливості постановки; кастинг-директора, який запропонує акторів – виконавців ролей; костюмера, який докладно опише костюми акторів; художника-декоратора, що стане автором інтер'єрів; музичного редактора, що добере музичний супровід до фільму. Вам також потрібні будуть літературний консультант, який підкаже, які твори й коли були написані Шевченком і в яких епізодах кінокартини їх можна буде використати; історичний консультант (до-

поможе відтворити історичне тло картини); директор фільму, що координуватиме зусилля учасників проекту. Підготувавшись, влаштуйте обговорення (круглий стіл), куди запросіть учителів української мови та літератури, зарубіжної літератури, учнів інших класів.

Якщо у вас є паралельні класи, влаштуйте конкурс таких сценаріїв, уривки зі сценарію-переможця надрукуйте в шкільній стіннівці, надішліть на один з літературних конкурсів, що проходять в Україні. Хай вам таланить!

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Вшанування пам'яті Тараса Шевченка є святим обов'язком кожного українця. На державному рівні з 1918 року щорічно святкують дні Тараса Шевченка, а за рішенням ЮНЕСКО ювілеї поета відзначають у більшості країн світу.

На честь Шевченка названо університети, інститути, школи, наукові установи, театри, вулиці, пароплави тощо. У більшості міст України встановлено пам'ятники чи погруддя Кобзареві, відкрито музеї, а могилу поета на Чернечій горі проголошено національним заповідником.

Від 1962 року щорічно присуджують Державні премії України імені Тараса Шевченка в галузі літератури та мистецтва загалом.

Поцікавтеся, хто з українських письменників, художників, музикантів був удостоєний премії імені Тараса Шевченка. Підготуйте короткі повідомлення про них.

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Нині ми слухаємо зовсім іншу музику, ніж була за часів Шевченка. Поза сумнівом, ви цікавитесь творчістю сучасних українських музичних груп. Тож спробуйте придумати сценарій музичного кліпу на будь-який з улюблених творів Шевченка, укажіть, хто із сучасних зірок міг би взяти участь у ньому. Влаштуйте вечір караоке, на якому, дібравши сучасні, актуальні музичні композиції, ви покладете на музику твори Шевченка й виконаєте їх. Адже ми переконалися: творчість поета нині актуальна як ніколи!

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. – К., 1994.
2. *Дзюба І.* У всякого своя доля. – К., 1989.
3. *Коцюбинська М.* Етюди про поетику Шевченка. – К., 1991.
4. *Сверстюк Є.* Шевченко і час. – К., 1996.
5. *Пахаренко В.* Незбагненний апостол. Світобачення Шевченка. – Черкаси, 1999.
6. *Смілянська В.* «Святим огненным словом...». Тарас Шевченко: Поетика. – К., 1990.
7. Шевченківський словник: У 2 т. – К., 1976–1977.
8. Світова велич Шевченка: У 3 т. – К., 1964.

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

(1819—1897)

«НЕХАЙ ЗА НАС НАШЕ ДІЛО ГОВОРИТЬ»

Тільки його можна вважати за справжнього європейця, за ту людину, яка наблизилась до типу західного інтелігента.

Микола Хвильовий

Пантелеймон Куліш

В історії української літератури небагато таких усебічно обдарованих, талановитих постатей, як «гарячий Панько Куліш» – так він сам підписував свої твори. Він знаний як прозаїк, поет, перший український професійний літературний критик, історик, фольклорист, перекладач, автор підручників для школи, українського правопису, просвітитель, громадський діяч. Допитливим, палким і запальним був Пантелеймон Куліш з дитинства і таким лишився до кінця життя. Ті, хто поділяв його погляди, і ті, кому незрозумілими були його устремління, не могли заперечити головного – справжньої подвижницької праці цієї людини в ім'я майбутнього України. Пророчими стали слова Івана Франка про те, що це «перворядна звізда в нашому письменстві» і в «історії нашого

духовного розвою займе він назавсігди дуже високе місце».

Довга й бурхлива життєва дорога Пантелеймона Олександровича Куліша розпочалася 7 серпня (26 липня) 1819 року в містечку Воронєжі Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині це Шосткинський район Сумської області). Хлопчик горнувся до красуні-мами, що знала безліч пісень, і сестрички Лесі, що старанно вчила кмітливого братика грамоти. Рідні лише дивувалися, як швидко він осягнув читання, письмо, навчився лічити. Але недовго тривало їхнє родинне щастя: спершу померла сестричка Леся, згодом – мама. Батько, заможний хлібороб Олександр Андрійович, не привів у дім іншу жінку, бо сина любив понад усе, боявся, що мачуха скривдить чутливого й розумного хлопчину.

Тоді й почалася незвичайна дружба Панька із сусідкою Уляною Терентіївною Мужиловською, яка намагалася ласкою та увагою зігріти серце маленького сироти. Вона читала йому поезії, прилучала до книжної мудрості, стала для нього наставницею і «духовною матір'ю». Пізніше Пантелеймон Куліш присвятив їй багато творів, чим і віддячив своєму дорослому щирому другові.

Куліш навчався в Новгород-Сіверській гімназії, згодом став вільним слухачем лекцій на словесному та правничому факультетах Київського університету, а пізніше – викладачем у Луцькому дворянському училищі, почав писати художні твори, спершу – російською мовою. Літературна творчість його розпочалася з опрацювання народних казок і переказів. Першим яскравим здобутком стала романтична ідилія «Орися», створена на матеріалі двох пісень «Одіссеї» Гомера. 1845 року від свого друга, ректора Петербурзького університету Петра Плетньова, Куліш одержує запрошення на роботу до російської столиці. Талановитого українського інтелігента направили в західнослов'янські країни, аби він вивчав історію, культуру, мову слов'янських народів. Його супроводжувала дружина, Олександра Михайлівна Білозерська. До речі, на їхньому весіллі боярином був веселий, дотепний та щирий друг Пантелеймона Олександровича – Тарас Шевченко. Два митці познайомилися під час першої подорожі Тараса Шевченка в Україну, пізніше Куліш описував це так: «Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик, із городовим козаком-кармазинником (кармазин – матеріал, з якого шили козацькі кунтуші. – О.М.). А були, справді, вони представники двох половин козаччини». Ці слова й пояснюють розбіжності в їхніх поглядах, які згодом переростуть у гостру дискусію між Шевченком і Кулішем.

Дізнайтеся з додаткових джерел про дискусію між П. Кулішем і Т. Шевченком. Висловіть щодо неї свою точку зору.

У Варшаві Куліша заарештували за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Як не прагнули допомогти письменнику друзі й покровителі, двомісячного арешту і трирічного поселення в Тулі уникнути не вдалося. Проте за цей час Пантелеймон Олександрович написав багато творів, удосконалив знання іноземних мов, студіював творчість класиків європейської літератури. Цими ж роками датуються блискучі переклади Вальтера Скотта, Вільяма Шекспіра, Чарльза Діккенса, Джорджа Байрона, Жана Батиста Мольєра, античних авторів.

Завдяки клопотам друзів і дружини Куліш 1850 року повернувся в Петербург. Цей період життя був надзвичайно плідним. Прийшло заслужене визнання: видано «Записки про Південну Русь», про які один з талановитих сучасників сказав, що це «пам'ятки духу народного». У цій етнографічно-фольклористичній, історіографічній і літературній збірці використано перший український фонетичний правопис, укладений автором і згодом названий «кулішівкою». Він ліг в основу видання «Кобзаря» 1860 року, журналу «Основа», а також сучасного українського фонетичного правопису. 1857 року Куліш видав «Граматику» – перший у Наддніпрянській Україні буквар і читанку для народних шкіл.

Пантелеймон Олександрович скерував усі свої зусилля на видавничу справу, а відтак маємо з того періоду літературний альманах «Хата», чимало видань творів українських письменників, що побачили світ у власній друкарні письменника. Саме в п'ятдесятих роках вийшла двотомна монографія «Записки про життя Миколи Васильовича Гоголя» –

перша ґрунтовна біографія геніального письменника. 1857 року був виданий славнозвісний історичний роман «*Чорна рада*», який і став найбільшим творчим звершенням Куліша.

1861 року Куліш першим починає професійно займатися літературною критикою в журналі «Основа», що видавався в Петербурзі, але мав колосальний вплив на розвиток української культури та літератури.

А мандруючи Європою, Пантелеймон Олександрович активно популяризував сюжети з української історії, писав нариси, поезії, статті. Робота високопосадовця у Варшаві не приносила особливого задоволення, тільки поїздки до Львова та участь у тамтешніх культурницьких заходах допомагали реалізуватися творчій особистості митця. На думку *Івана Франка*, «Куліш був головним двигачем українофільського руху в Галичині в 1860-х і майже до половини 1870-х років».

А відтак Пантелеймон Олександрович поринув у роботу і почав здійснювати давні творчі задуми. Ще Тарас Шевченко свого часу висловлював ідею перекладу українською мовою Біблії. Цей задум узявся втілити в життя Куліш. Непросту працю він вирішив розділити з однодумцем, студентом Віденського університету, вихідцем з Галичини *Іваном Пулюєм*, згодом – видатним фізиком, ректором Карлового університету в Празі. На жаль, Куліш не завершив справу свого життя, якою вважав переклад Біблії, тож закінчували її вже Пулюй та *Іван Нечуй-Левицький*.

Лише 1873 року родина Кулішів повернулася в Петербург, де Пантелеймон Олександрович певний час працював на державній службі, а весь вільний час віддавав творчості. Розійшлися шляхи з однодумцями: Куліш різко негативно оцінював роль козацьких і селянських повстань у розбудові української державності, написав наукову працю («Історія возз'єднання Русі»), де стверджував, що польське панство та російський царизм відіграли позитивну культурницьку місію в Україні...

Останній період свого життя Пантелеймон Куліш провів на хуторі Мотронівка на Чернігівщині. Дружина Пантелеймона Олександровича була не лише його вірним другом і однодумцем упродовж усього життя. Вона відома як Ганна Барвінок – талановита письменниця, що сказала своє впевнене жіноче слово в українській літературі. Тож і родинний хутір перейменував Куліш на честь дружини – Ганнина Пустинь.

Які творчі «дуети» в літературах світу вам відомі?

Перебуваючи в Петербурзі, письменник марив поверненням на хутір, що і стало своєю філософією, ґрунтова-

Ганна Барвінок

ною на поглядах французького філософа Жан-Жака Руссо. Він писав, що освіченій людині потрібно іноді «повертатися до первісної дикості та суворості душі, тікати хоч на короткий час». Він прагнув, зберігаючи самобутність і національну ідентичність українців, європеїзувати їх, забезпечити умови для засвоєння здобутків світової культури. Це були своєрідні шукання романтика, який у такий спосіб протестував проти міщанської рутини індустріального міста.

Аналізуючи минуле, Куліш поставив запитання, яке хвилювало кожного патріота-українця: чому так сталося, що «в спадку неволя нам одна досталась, а наше надбанне чужаки взяли?». І відповів: «Не мечем було нам Польщу воювати: розумом, талантом, словом тим святим», бо «хто мечем воює, од меча і згине».

Це і є суть полеміки Куліша з Шевченком: не боротьби прагне поміркована натура просвітителя Куліша. Він не хотів повторення Руїни, що призведе до сліпої кривавої помсти розлюченої юрби. «Забудь навіки путь хижацтва скверний» – його порада народів. «І до сім'ї культурників вертайся!» – його заклик.

Пантелеймон Куліш був невгамовний у праці, адже навіть пожежа, що трапилася в Мотронівці, знищила рукописи, частину перекладів Біблії, не розчарувала письменника в усамітненні хутірського буття.

Він ще встиг відсвяткувати золоте весілля з дружиною, а 14 лютого 1897 року Пантелеймон Куліш навіки спочив прямо за роботою з олівцем у руці, несподівано спинившись у творчому леті. Заповіт його такий: «Нехай за нас наше діло говорить, а не наші орації... нехай нашим ворогам буде тяжко від нашої розумної праці...».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Складіть хронологічну таблицю життєвого і творчого шляху Пантелеймона Куліша.
2. Назвіть найбільш значні праці та художні твори письменника.
3. Назвіть письменників, чиї твори перекладав П. Куліш.
4. Який твір став першим літературним здобутком письменника?

Міркуємо

1. Розкажіть про оточення Пантелеймона Куліша, його друзів, родину.
2. Які ідеї відстоював П. Куліш у своїй громадській діяльності?
3. Роботу над яким твором П. Куліш вважав справою свого життя?

Аналізуємо

1. Узагальніть відомості про життєвий і творчий шлях Пантелеймона Куліша і спробуйте схарактеризувати цю людину.
2. Що зробив Пантелеймон Куліш для перекладацької справи в Україні? Яким є його внесок у розвиток української школи?
3. Як ви ставитеся до філософських поглядів П. Куліша, заснованих на поглядах Жан Жака Руссо? Свою точку зору аргументуйте.
4. Чому, на вашу думку, Пантелеймонові Кулішу не вдалося знайти спільну мову з Шевченком?

Дискутуємо

1. Яку роль відіграв Пантелеймон Куліш у процесах національного відродження?
2. Чи актуальні нині суспільні, політичні, естетичні погляди Пантелеймона Куліша? Чи мають вони прихильників серед наших сучасників?
3. Як ви розумієте звернені до народу слова П. Куліша: «Забудь навіки путь хижачтва скверний» і «до сім'ї культурників вертайся»? Свою точку зору аргументуйте.

РОБОТА В ГРУПАХ

Перша група представлятиме однодумців Тараса Шевченка, друга – Пантелеймона Куліша, третя – буде експертами. Кожна група має відстояти справедливість поглядів «свого» автора на історичне минуле українського народу. Експерти можуть ставити додаткові запитання й повинні визначити переможця.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Пантелеймон Куліш – «українець у Європі, європеєць в Україні»». Підготуйте розгорнуті доповіді на семінар, зібравши якомога більше інформації про світоглядні засади митця, оцінку його культурницької діяльності іншими митцями й дослідниками.

«Чорна рада»

Піднявшись історію України написати, мушу я догоди-ти землякам, котрі Україну свою кохають і шанують.

Що ж, як не ту вони в мене старовину побачать, котру звикли в себе по книжках виображати?

Звикли в нас на історію України крізь наше козацтво споглядати і круг козацтва все рідне дієписання обертати.

Тим часом козацтво було тільки буйним цвітом, а іноді і колючим бодяком серед нашого дикого степу.

Пантелеймон Куліш

По-справжньому відомим став Пантелеймон Куліш після публікації «Чорної ради» – першого соціально-історичного роману в нашій літературі. «Не можу далше терпіти, що після повістей Основ'яненка ми, малоросіяни, зовсім заснули зі своєю літературою» – так визначив свій творчий обов'язок невтомний письменник. Це був час, коли літературний романтизм уже пройшов тріумфальною ходою всіма європейськими літературами, сприяючи пробудженню національної свідомості слов'янських народів. На часі постала оновлена ідея культурної самобутності й самостійності, українська тематика полонила зарубіжні літератури, небувалий інтерес до фольклору, історичного минулого зродив потужну хвилю етнографічних, історико-літературних, фольклористичних видань.

Ідея написання історичного роману цілком відповідала часу. Тож Куліш до повного виснаження працює з історичними джерелами, сам готує до видання літописи.

Пригадайте, які саме. Як це йому допомогло в роботі над романом?

Свій роман Куліш писав одразу двома мовами – російською та українською. Він прагнув продовжити в літературі традиції романістики Вальтера Скотта – завдяки творчій уяві і якомога докладнішим історичним хронікам створювати конкретно-історичну картину епохи. Натомість це йому вдалося лише частково: у «Чорній раді» значна питома вага власне авторських міркувань, оціночних характеристик, філософських та історичних поглядів і висновків. Це, як зазначив сам автор, роман-хроніка – «Хроніка 1663 року». Щодо назви твору, то, за однією з версій, раду називали Чорною, оскільки доленосні рішення козацтво приймало гуртом, навіть за участю найбідніших козаків – «черні». Можливо, раду назвали так тому, що вона потягла за собою чорні дні для України.

Поміркуйте, до чого зобов'язував такий підзаголовок: «Хроніка».

Сюжет роману та його історична основа. У творі йдеться про трагічний період української історії – час після смерті Богдана Хмельницького, коли Україна розпалася на Правобережну й Лівобережну. Правобережна відійшла до Польщі, Лівобережна залишилася під патронатом Московщини. На Правобережній гетьманував Павло Тетеря, на Лівобережній претендували на гетьманську булаву переяславський полковник Яким Сомко, ніжинський полковник Василь Золотаренко та запорозький кошовий Іван Брюховецький. Це була пристрасна боротьба за владу, боротьба різних поглядів і особистих амбіцій. Та це не була боротьба за Україну, за волю народу. Недаремно цей час було названо Великою Руїною, час жорстокий, братовбивчий, коли через інтереси окремих соціальних груп і навіть людей було остаточно втрачено українську державність.

На Чорній раді в Ніжині 1663 року зіткнулися насамперед інтереси старшини й городового козацтва, які представляли Сомко й Золотаренко, і низового козацтва, очолюваного кошовим Брюховецьким. Так звана чернь виступала проти соціальних привілеїв, які присвоїла старшина. Запорожці залучили на свій бік широкі верстви населення, зокрема селянство, яке бачило в старшині ненажерливе панство, як і польське, повойоване Хмельницьким. Схиливши на свій бік ще й представника Москви, Брюховецький переміг. Але життя простолюду від цього не змінилося: тільки влада перейшла до інших рук.

У творі дві сюжетні лінії: власне історична (боротьба за гетьманську булаву) і любовна (любовний трикутник «Леся Череванівна – Петро Шраменко – Кирило Тур»). На першому плані, за творчим

Пантелеймон Куліш.
«Чорна рада».
Перше видання.
Петербург. 1857 рік

задумом Куліша, – тогочасна доба. Трагічні події 1663 року – тло повісті, боротьба запорозької голоти проти старшини й городового козацтва – основа сюжету. Загибель Сомка та його прибічників, на боці яких симпатії самого автора, припинення політичного протиборства у старшинському середовищі – ось та катастрофа, яка є логічним фіналом твору.

Особливість композиції твору полягає в тому, що тут немає головних героїв, натомість можна говорити про роман з багатьма рівнозначними героями: це і Сомко, і Брюховецький, і старий Шрам, і Кирило Тур. Навколо кожного з них зав'язується свій сюжетний вузол, і всі ці вузли взаємопов'язані. Так автор мав змогу представити широке художнє полотно, змалювати глибоку суспільно-національну драму, відображену в образах представників різних верств. Навіть другорядна любовна сюжетна лінія розгортається на тлі потужного соціального руху, що надає їй достовірності.

Визначте, що в романі є реальними фактами, а що – художнім домислом.

Олександр Лопухов. Повстання сіроми на Січі 1768 року

Схарактеризуйте повсталу козацьку масу, проаналізувавши деталі картини.

Ідейна основа роману ґрунтується на власних поглядах і переконаннях автора. Думку про необхідність об'єднання з Московщиною він уклав в уста Сомка, який у бесідах зі старим Шрамом доводить: «се ж одна Русь» і «москаль нам рідніший од ляха, і не слід нам од його одриватись».

Також Куліш пропонує власне бачення конфлікту між запорозькою стихією, національно несвідомою масою селян, дрібного міщанства і

державотворчим началом, яке в романі уособлюють Сомко і старий Шрам. Розбишачтво низовиків – козацької голоти та «міських личаків» – протиставлене освіченості та високій самосвідомості заможної старшини: «Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи та недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запоріжжя? Або гольтіпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі, та тільки п'янутьвують, а очортіє горілку пити, так і іде в городи, та тут і величається, як порося на орчику».

Образна система твору. Кожен герой роману презентує певний соціальний стан, виразно виявляє і певну суспільно-політичну орієнтацію. Логіка творення образів змусила Куліша змінити деякі ідейні настанови. Сомко і старий Шрам діють як переконані прихильники створення автономної української держави, але в жодному разі не на основі Переяславської угоди. Шляхетними і самовідданими постають вони у творі, а їхня загибель посилює трагізм роману.

Брюховецький – постать, протилежна до ідеалізованого автором Сомка. Підступний і хитрий, він, за задумом Куліша, поступово розкривається в усій своїй зловісній сутності. Остаточне викриття цього «патріота» – наказ стратити Сомка. Цей образ один з найдинамічніших у творі, адже Брюховецький змінює маски відповідно до обставин: він обманює, вдається до підступних дій, щоб перетягти запорожців під свої знамена й стати гетьманом. А після ради – це зрадник і лиходій. Автор не приховує свого негативного ставлення до цього героя, наділяючи його недвозначними характеристиками: «безбожний пройдисвіт», «ниций Іванець» тощо.

Іван Брюховецький

Знайдіть у творі авторські характеристики героїв. Як вони допомагають розкрити образи?

Байронічний, яскравий і непересічний герой *Кирило Тур* – людина, яка живе за законами серця. Свої життєві переконання він висловлює коротко, зате промовисто: «Про славу думає лицар, а не про те, щоб ціла була голова на плечах. Не сьогодні, так завтра поляже вона, як од вітру на степу трава; а слава ніколи не вмре, не поляже, лицарство козацьке всякому розкаже». Цей «низовий розбишака» – типовий романтичний герой, благородний і чесний лицар, що шанує закони товариства, абсолютно відданий ідеї, якій служить, не шкодує свого життя заради порятунку іншого.

Важливим є і образ божого чоловіка в романі. Ось як Куліш розкрив внутрішню логіку цього образу: «Дух нашого плем'я, дух людськості, дух богочоловічності виявив себе поважними і праведними художніми

лицями, як-от батько і мати Марусині у Квітки, як-от Катеринині батько і мати в Шевченка, як-от Кирило Тур і божий чоловік у мене...». Отже, божий чоловік – це кобзар, проповідник козацької слави, прибічник боротьби за цілісність України, носій моральної правди.

Романтичними засобами створено образ *Петра Шраменка* – меланхолійний сум заважає йому бути таким же переконаним патріотом, як батько. Натомість він увесь свій запал скеровує на вирішення особистих проблем, на підкорення серця Лесі Череванівни. Вона теж змальована автором у душі романтичних героїнь лицарських романів, тож прихильність красуні прагнуть здобути і Сомко, і Кирило Тур, і Петро Шраменко.

Лесин батько, Черевань, – образ показовий. Цей «колишній козак» давно втратив інтерес до національних змагань, обравши для себе ситий спокій: «А що нам, брате, до Вкраїни? Хіба нам нічого їсти, або пити, або ні в чому хороше походити?.. Я, бувши б тобою, сидів би лучче дома та їв би хліб-сіль з упокоєм, аніж мені битись на старість по далеких дорогах та сваритись із міщанами». Ця постать типова для кінця XVII століття, коли козацька старшина невідворотно перетворювалася на українське панство, далеке від обстоювання національних інтересів.

Чи траплялися вам в інших історичних творах образи, подібні до Кулішевих героїв?

Поетика роману надзвичайно насичена. Кулішеві вдалося створити етнографічне тло зображуваних подій: хати, садиби, міста, неповторні описи хутора Череванів, світлиці козацьких осель, хутір Гвинтовки, хата Турової матері. Чимало в романі побутових сцен: перебування Шрамів у господі Череваня, подорож гуртом до Києва і зустріч з міщанами, устрій старої бурси й монастиря, сумнозвісна Чорна рада. Змальовуючи її, автор майстерно відобразив психологію юрби, руху, в якому приховані вороже налаштовані, навіть непримиренні течії. Показова й сцена покарання Кирила Тура, яка демонструє моральні канони тогочасного суспільства.

У романі виразно проступає символічна паралель між Києвом і Єрусалимом. Ідеться про «вічні» міста, осередки духовності. Романтичний мотив дороги символізує майбутнє, вибір шляху для розтерзаної України, і різні герої вибирають різні дороги – і в прямому, і в переносному значенні.

Завдяки майстерності композиції, динамічній оповіді, яскравим образам і багатій мовній палітрі роман відіграв важливу роль у подальшому розвитку українського письменства, а це забезпечило творові Куліша довготривалу популярність серед читачів.

«Чорна рада» – перший в українській літературі зразок художньо-історичного роману, в якому всебічно відтворено соціальну боротьбу доби Руїни. «Спасибі тобі, Богу, милий друже мій великий, за твої подарунки і особливо – за “Чорну раду”, – писав Кулішеві Тарас Шевченко, – я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз і все-таки не скажу більш нічого, як спасибі».

Чому, на ваш погляд, розходяться із Кулішем у поглядах на національно-визвольні змагання, Шевченко так високо оцінив твір?

Пантелеймон Куліш «Чорною радою» возвеличив самотність духовного життя народу, його складну, але яскраву історію. «Саме цим романом українська історична проза заявила про необмежену здатність української мови виражати героїчні почуття свого народу; саме цей роман ще раз підтвердив заслужену законність чільного місця української літератури серед літератур європейських» (Анатолій Гуляк).

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Коли було написано роман «Чорна рада» і яким історичним подіям він присвячений? Назвіть героїв роману і вкажіть, які ідеї вони представляють.
2. Які сюжетні лінії є в романі і які герої головні в кожній з них? Які епізоди вам найбільше сподобалися в «Чорній раді»?

Міркуємо

1. Поясніть, чому роман Пантелеймона Куліша називається «Чорна рада».
2. Яку роль відіграє в романі Леся Череванівна? Чи впливає ця героїня на загальний хід історичних подій?
3. Як Куліш змальовує деталі українського побуту XVII століття? Перекажіть епізод, який вас найбільше вразив у романі.

Аналізуємо

1. Чи правдиво відтворив автор добу Руїни в Україні і на якій основі? Що Куліш вважав характерним для життя України того часу?
2. Підготуйте коротку розповідь про події, змальовані в романі, від імені кожного з ключових персонажів твору. Проаналізуйте, чим різнитимуться такі розповіді.
3. Як виявилася тенденційність автора у змалюванні історичних подій? Як це позначилося на провідних образах роману?

Дискутуємо

1. Чи погоджуєтесь ви із словами Івана Пулюя: «Куліш любив щиро Україну і рад був неба для неї прихилити. Прихилив же він тим, що безкорисно посвятив для неї своє життя і свою працю. Він шукав і корився одній тільки правді. Копаючись в архівах ще недавньої бувальщини нашої, добачив він в гріхах предків наших причину нещасної долі України, і ті гріхи картав він безпощадно, не з пихи, не з погорди, а всім добра бажаючи, жиючому й будучому потомству»? Чому? Обґрунтуйте.
2. Яку роль відіграє сюжетна лінія «Петро Шраменко – Леся Череванівна» у загальному розвитку сюжету роману?
3. Чи є серед героїв роману «Чорна рада» справжні патріоти? Чи змінювалося ставлення до них протягом століть?
4. Які традиції історичної прози Куліша використали його послідовники, твори яких ви читали (Іван Нечуй-Левицький, Андрій Чайковський)?

РОБОТА В ГРУПАХ

Завдання кожної з груп – підготувати запитання для інтерв'ю з одним з героїв роману «Чорна рада». На найцікавіші запитання ви відповісте всі разом, посилаючись на текст роману.

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Геополітична карта Східної Європи XVII та XIX століть». Користуючись контурною картою, відтворіть кордони європейських держав, які межували з Україною та до складу яких входили землі нашої держави в XVII і в XIX століттях. Розкажіть про розстановку політичних сил, взаємини між цими державами, про видатних політичних і культурних діячів кожної країни.

Як змінилася геополітична карта від доби Руїни в Україні до часу, коли писав свій роман Пантелеймон Куліш?

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Спробуйте підготувати короткий сценарій фільму за романом «Чорна рада». Визначте режисера, що розписуватиме ключові сцени фільму; оператора, що визначить, які інтер'єри, пейзажі, портрети і в яких епізодах зніматиме; художника-костюмера, який підготує докладний опис одягу героїв; бутафора, що опише інтер'єри, реманент, зброю, предмети побуту; звукорежисера, що добере музичний супровід. За змоги перегляньте фільм Миколи Засєєва-Руденка «Чорна рада» й обговоріть його. Порівняйте ваші пропозиції з переглянутим серіалом.

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Роман – значний за обсягом і складний за композицією прозовий (рідше – віршований) епічний твір, у якому змальовано масштабні події, порушено значущі проблеми доби, діє велика кількість персонажів, характери провідних героїв подано в розвитку, в динаміці. Роман практично завжди охоплює тривалий часовий проміжок, у такому творі є кілька взаємопов'язаних сюжетних ліній.

За змістом та особливостями змальовання життєвих явищ і персонажів романи поділяють на декілька різновидів: історичні, соціально-побутові, соціально-психологічні, пригодницькі, детективні, філософські тощо.

Роман-хроніка – великий за обсягом прозовий твір, у якому послідовно розкривається історія значущих суспільних, історичних, родинних подій протягом тривалого часу.

Історичний роман – роман, сюжетно побудований на історичному матеріалі, основним предметом зображення якого є історичні події. У такому романі масштабно змальовуються певна епоха та її видатні діячі. Основоположником жанру історичного роману вважають англійського письменника Вальтера Скотта.

Знайдіть ознаки історичного роману-хроніки у творі Куліша «Чорна рада» та прокоментуйте їх.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Серед творчих здобутків Пантелеймона Куліша є чимало поем, найвідоміші з яких – «Маруся Богуславка», «Україна», «Грицько Сковорода», багато оповідань, драматичні твори: «Байда, князь Вишневецький», «Петро Сагайдачний» та інші; наукові праці, літературно-критичні статті про творчість Тараса Шевченка, Марка Вовчка, Івана Котляревського та ін.

А ще вам цікаво буде знати, що «гарячим» Пантелеймон Олександрович називав себе недарма. Він часто захопувався до безтями, і однією з палких його пристрастей була Марко Вовчок, перша українська жінка-письменниця, яку називали «українською Жорж Занд». З її творчістю ми ознайомимось згодом.

Надзвичайно цікавий твір про невгамовного Панька Куліша написав знаний український письменник і літературознавець ХХ століття Віктор Петров (Домонтович), і називається він дуже промовисто – «Романи Куліша» (йдеться, як ви розумієте, не про художні твори).

Як ви вважаєте, чи справді творча особистість постійно перебуває у стані закоханості, чи це лише поетичне перебільшення?

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Історичні романи – один з найпопулярніших жанрів світової літератури. Серед кращих взірців цього жанру у світовому письменстві, звісно, романи основоположника жанру Вальтера Скотта «Айвенго», «Роб Рой» та інші, «Собор Паризької Богоматері», «Дев'яносто третій рік» Віктора Гюґо, «Війна і мир» Льва Толстого, «Тай Пен» та «Сьогун» Джеймса Клавелла тощо.

В історичному роману є свої закони жанру: обов'язкова любовна сюжетна лінія, характерні герої. Кирило Тур, наприклад, має багато спільного з героями творів «Корсар» Байрона, «Розбійники» Шиллера. Дівчина, подібна до Лесі Череванівни, є майже в кожному історичному романі: є прекрасна дама, за прихильність якої змагаються могутні й хоробрі лицарі (пригадайте, є така героїня і в «Айвенго» Вальтера Скотта, і у «Вогнем і мечем» Генрика Сенкевича).

Які екранізації історичних творів вам відомі? Наскільки вони відповідають текстам художніх творів і справжнім історичним подіям?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Протягом п'яти хвилин запишіть у зошит (не користуючись текстом роману) якомога більшу кількість ужитих автором слів – назв старовинного одягу, реманенту, предметів інтер'єру тощо. З'ясуйте (вказіть), які із цих слів – історизми, які – архаїзми, які слова є власне українськими, які – запозиченими.

1. Гуляк А. Становлення українського історичного роману. – К., 1997.
2. Куліш П. Матеріали і дослідження. – Львів, 2000.
3. Гнідан О., Осьмак Н. Світогляд Пантелеймона Куліша // Дивослово. – 1991. – № 10.
4. Гончар О. Роман «Чорна рада» П. Куліша в школі // Слово і час. – 1992. – № 9.
5. Жулинський М. У праці каторжній, в трагічній самоті // Куліш П. Твори у 2 т. – К., 1989. – Т. 1.
6. Слоньовська О. «Гетьмани, гетьмани, якби-то ви встали...»: Аналіз роману Пантелеймона Куліша «Чорна рада» // Дивослово. – 1994. – № 12.

МАРКО ВОВЧОК

(Марія Олександрівна Вілінська)

(1833—1907)

«КОРОЛІВНА Я»

Серед тих авторів, яких я ковтав десятками, найбільше враження зробив на мене Марко Вовчок.

Михайло Коцюбинський

Марко Вовчок

Коли знана українська письменниця Оксана Іваненко створювала художній життєпис своєї посестри по письменницькому ремеслу, Марка Вовчка, вона знайшла безліч спогадів і документів, а тому з певністю писала від її імені: «Згадала, як уперше дівчинкою “Кобзар” читала, і сама собі присяглася, своїм життям, принести якусь користь для народу, не прожити пустотливою панночкою або великорозумною баринею». Так визначила свою мету перша жінка, чиї твори увійшли до скарбниці класики вітчизняної літератури, цієї мети вона досягла.

Народилася Марія Олександрівна 22 грудня 1833 року в маєтку Єкатери́нське Єлецького повіту Орловської губернії у збіднілій дворянській родині. Її батьки всіляко сприяли потягу до знань обдарованої дівчинки. Марія вивчила

декілька мов, любила музику і зналася на ній.

Її брат Дмитро згадував: «Ще з юних років сестра прагнула до науки, не мала найменшого бажання модничати, завжди одягалась просто, зачісувалась без вигадок, рівно, або коси короною, і це зали-

шилось у неї на все життя». Проте була Марія Олександрівна однією з найвродливіших, найосвіченіших жінок свого часу, і до ніг її падав розбещений Петербург.

Щасливе дитинство обірвалося рано – батько помер, коли дівчинці ледве виповнилося шість, вітчим, поміщик Дмитрієв, виявився людиною злою, брутальною, жорстокою. Чимало спогадів про його знуцання з кріпаків ляже потім в основу оповідань письменниці.

Від дванадцяти років Марія навчалася у приватному пансіоні в Харкові, де одразу здобула славу здібної й ретельної учениці.

Потім доля привела дівчину в Орел, де мешкала її тітка. Там Марія познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком Опанасом Марковичем, який відбував в Орлі заслання за участь у Кирило-Мефодіївському товаристві. Згодом саме він і його друзі спонукатимуть талановиту жінку взятися до фольклористичної та літературної праці. Незабаром зібрані нею матеріали вже друкувалися, а про неї говорили, що вона «широко ерудована в казковому епосі і не тільки в українському». Саме від прізвища чоловіка – «Марковичка» – узяла вона собі псевдонім.

Уже 1857 року в Петербурзі вийшла збірка «Народні оповідання», підписана псевдонімом «Марко Вовчок». Ця невеличка книжечка, видати яку допоміг Пантелеймон Куліш, одразу привернула увагу до її автора, стала справжньою подією в літературному житті не лише України, а й усієї Російської імперії. Серед вміщених у ній творів особливо значущими є оповідання «Максим Гримач», «Данило Гурч», «Чари». Їх ще називають баладними оповіданнями, що особливо ріднить їх з неповторним українським фольклором. На першому плані – яскраві, непересічні характери, надзвичайні випробування, драматичні колізії.

Відтак, коли Марія Олександрівна приїхала в Петербург, її з радістю прийняли в найвишуканіше літературне товариство. Її панувальниками стали Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, Іван Тургенєв, Микола Некрасов та інші. Для декого з них вона могла б стати музою на все життя – але надто безкомпромісною, внутрішньо сильною і світлою особистістю була красуня Марія... І як не захоплювався нею Пантелеймон Куліш, вона категорично вирішила, що він не гідний розділити з нею справжнє почуття. Ображений чоловік знайшов спосіб помститися: припинив опікуватися редагуванням і виданням її творів, а також, що було найдошкульнішим, Куліш поширював вигадку про те, що справжнім автором творів Марка Вовчка є її чоловік, Опанас Маркович. Як-то було їй читати навіть у солідних літературних виданнях: «Коли вмер Опанас Маркович (1867), то й Марія вмерла для літератури української...»...

ПАМ'ЯТАЙМО!

24 січня 1859 року відбулася перша зустріч письменниці з Шевченком, на честь якої Кобзар написав свій відомий вірш «Марку Вовчку». Слова його були дорогого варті – літературною дочкою своєю, молодою «силою», «кротким пророком» назвав її найвидатніший поет України.

А за словами Тургенєва, Марко Вовчок стала «окрасою і основним центром невеличкої групи малоросів, що згуртувалася тоді в Петербурзі і захоплювалася її творами: вони вітали в них, – так само, як і у

віршах Шевченка, – літературне відродження свого краю». Він також домагався свого часу прихильності талановитої українки, та вона йому не пробачила принизливого висміювання в романах близьких друзів.

1858–1860 роки були періодом напруженої творчої праці. За цей час письменниця написала твори, що увійшли до другої книги «Народних оповідань», а також повість «Інститутка» (1859) – один з найдовершеніших творів, який був присвячений Тарасові Шевченку.

Хвороба, що далася взнаки 1859 року, змусила Марію Олександрівну вирушити за кордон. Та енергійна, спрагла до нових вражень і творчої праці жінка вела й там активний спосіб життя. Її шляхи пролягли через Німеччину, Швейцарію, Італію, Францію, і скрізь вона працювала, спілкувалася, самовдосконалювалася. Саме тоді відбулися її доленосні зустрічі з геніальним хіміком Дмитром Менделєєвим, композитором Олександром Бородіним, автором опери «Князь Ігор» (за сюжетом «Слова про похід Ігорів»), видатним фізіологом Іваном Сеченовим, класиком російської літератури Львом Толстим, одним з кращих поетів Чехії Ярославом Нерудюю.

У паризьких салонах Марко Вовчок познайомила з багатьма французькими письменниками: батьком світової наукової фантастики Жулем Верном, найпопулярнішими в ті часи Проспером Меріме, Гюставом Флобером, Віктором Гюґо. Багато що єднало її і з Жорж Занд, чи не першою жінкою, що стала класиком французького красивого письменства.

Творчість розквітла новими барвами – Марко Вовчок узялася писати психологічну повість «Три долі», історичну прозу – «Кармелюк», «Маруся». Новим для її творчості став і жанр соціально-побутової казки («Дев'ять братів і десята сестриця Галя»).

Марко Вовчок ще в XIX столітті здобула широку популярність за кордоном: низку творів українська письменниця написала французькою мовою, вони були опубліковані в паризькому журналі «Виховання і розваги». Враження від французького життя лягли в основу блискучих нарисів – «Листи з Парижа» та «Уривки листів з Парижа», які друкувалися у львівських і петербурзьких виданнях. Її твори видавалися болгарською, словенською, польською, німецькою, англійською мовами. Винятковий успіх мала у французького читача повість-казка «Маруся», яка з 1875 року витримала понад двадцять перевидань. Ставши однією з улюблених книжок французької дітлашні, вона була відзначена премією Французької академії і рекомендована Міністерством освіти Франції для шкільних бібліотек. Окрім того, цю повість було перекладено іншими європейськими мовами. Сюжет твору надзвичайно драматичний: події відбуваються 1668 року, коли Україна втратила незалежність і була розірвана між Польщею та Московщиною. Над легендою про маленьку героїню, яку застрелив татарин на Дівочій могилі, плакали маленькі читачі в різних куточках Європи...

У 60-х роках XIX століття Марко Вовчок стала відома і як російська письменниця. Твори «Живая душа», «Записки причетника», «В глуши» та інші виявили ще одну грань її таланту. Добре володіючи фран-

цузькою, вона друкувала у французьких журналах оповідання «Королівна Я», «Мелася», «Подорож на крижині», «Сестра».

До 1866 року письменниця із сином мешкала в Парижі, потерпаючи від матеріальної скрути: грошей за публікації заледве вистачало. Ці роки позначилися також трагічними особистими втратами й розчаруваннями: 1861 року не стало Шевченка, 1863-го з'явився зловісний Валуєвський циркуляр, що знаменував розправу над українською культурою. Це безпосередньо торкнулося письменниці: за таких обставин повернення на батьківщину стало неможливим.

Марко Вовчок напружено працює: з-під її пера з'являється історична повість «Кармелюк», за прикладом Шевченка пише і повість «Гайдамаки», яку, на жаль, так і не закінчила. Була Марія Олександрівна і талановитим перекладачем. Тільки Жуля Верна вона переклала 14 романів! А ще – казки Андерсена, твори англійських, німецьких, французьких письменників.

1867 року Марія Олександрівна повернулася до Петербурга. Вона зблизилася з антимоноархічно налаштованою російською інтелігенцією, що гуртувалася навколо часопису «Отечественные записки», зокрема з Дмитром Писаревим. Разом вони переклали епохальні твори природничої науки – «Походження людини» Чарльза Дарвіна та «Життя тварин» Альфреда Брема. На жаль, творча співпраця тривала недовго: за рік Писарев трагічно загинув.

Саме в журналі «Отечественные записки» Марко Вовчок надрукувала свої кращі твори російською мовою, проте сподіваного визнання як російська письменниця вона так і не здобула. Згодом Марко Вовчок очолила журнал, що називався «Переклади кращих іноземних письменників».

Подальші роки були для волелюбної натури Марії Олександрівни доволі складними. Разом зі своїм другим чоловіком, дрібним чиновником Михайлом Лобачем-Жученком, вона змушена була мандрувати місцями його служби. Після Північного Кавказу доля повернула її в Україну, вона мешкала протягом 1885–1893 років у с. Хохітві побіля Богуслава, у Каневі, Стеблеві.

Духовним опертям було спілкування з дорослим сином, що в той час уже редагував газету «Саратовский дневник». Саме там було опубліковано блискучі переклади Марка Вовчка з польської – Болеслава Пруса, Елізи Ожешко.

А потім доля знову повернула її на Північний Кавказ, де довелося прожити решту життя і там навіки спочити. Останнім притулком став невеличкий хутір Нікольський (нині Долинськ) побіля міста Нальчика. Незадовго до смерті Марко Вовчок писала: «Я прожила весь свій вік, ідучи по одній дорозі і не звертаючи в сторону. У мене могли бути помилки, слабкості... як у більшості людей, але в головному я ніколи не опоганила себе відступництвом».

Як ви вважаєте, яке відступництво мала на увазі Марко Вовчок?

Востаннє Марія Олександрівна блукала вулицями улюбленого Києва 1902 року – тоді привезла у видавництво новий твір – «Чортова приго-

да», та й який твір! Іван Франко захоплено писав: «Це справді повість, коли не найважливіша, то з психологічного й літературно-історичного боку найцікавіша з усього, що приніс нам 1902 рік».

Марко Вовчок працювала до останніх днів свого життя. Часто, знесилена хворобою, засинала вона у кріслі-качалці під улюбленою грушею, а на колінах лежали рукописи, олівець... Не стало її 10 серпня 1907 року. Поховали талановиту письменницю неподалік будинку, під улюбленою грушею.

Леся Українка, відгукуючись про Марію Олександрівну, сказала, що вона зуміла відкрити «тайни історичної душі українського народу, великі глибини його життя».

«ІНСТИТУТКА»: «НАЙКРАЩА ПЕРЛИНА НАШОЇ ЛІТЕРАТУРИ»

...Господь послав
Тебе нам, кроткого пророка
І обличителя жестоких
Людей неситих. Світе мій!
Моя ти зоренько святая!
Моя ти сило молодая!

Тарас Шевченко

Ця повість стала справжнім вироком кріпосництву, яке інакше можна назвати просто рабством. Напевно, вам доводилося читати твори, у яких розповідалося про те, як господарі ставилися до своїх рабів. Їх можна було продавати й міняти, бити і вбивати, розлучати родини і збиткуватися з кожного, хто вважався практично безсловесною річчю.

Недаремно Марко Вовчок присвятила свій твір Тарасові Шевченку, так само пристрасному борцеві за волю свого народу.

А які ще твори на цю тему вам відомі? Що ви знаєте про кріпосництво, рабство? Чи існують вони в наш час?

«Інститутка» стала першою соціальною повістю в українській літературі. Саме як «справжню перлину» оцінив її Іван Франко.

Це твір про те, що кожна людина повинна бути вільною, що не можна чинити наруги над особистістю, що волю людина цінує над усе на світі. А також це твір про кохання, яке сильніше за страх, про те, що людина ніколи не повинна втрачати віри й надії на визволення.

Композиція твору підпорядкована розкриттю його провідної ідеї. Перший розділ є експозицією. Тут ми знайомимось з головною героїнею твору, кріпачкою Устиною, яка водночас є й оповідачкою. Від її імені ведеться хвилююча розповідь. Ми довідуємося про душевну красу, розум, щирість та чесність дівчини, особливості її характеру. Усе це відбувається в момент приїзду в помістя панночки та вибору нею Устини в покоївки.

Перипетії сюжету розкривають перед нами історії взаємин панночки та Устини, поступове загострення стосунків між ними, а також між панночкою та кріпаками в цілому. Згодом панночка одружується і ви-

їздить на хутір до свого чоловіка. Але й він не спроможний стримати її лють та ненависть до людей, що її оточують.

Кульмінація твору – сутичка панночки з кріпаками в саду та наказ віддати Устининою чоловіка Прокопа в солдати. За законом, Устина стає вільною і переїздить до міста. Така розв'язка цього твору.

Основним художнім засобом розкриття характерів героїв є у Марка Вовчка прийом протиставлення. Уже перша зустріч Устини з панночкою описана авторкою саме в такий спосіб: «І що то за хороша з лица була... Здається, і не змалювати такої кралі...». А так панночка згадує про навчання в Києві: «Добре вам, бабусю, було тут жити на волі, а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!». І нащо їй про те знати, «як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там... Аби я знала, чим мені себе перед людьми показати...» Найперше ж панночка цікавиться французькою мовою, музикою й танцями. Вона переконана, що за тим нудним та непотрібним навчанням «багацько часу пройшло марно». Зверніть увагу: повість називається «Інститутка», але чи не відчуваєте ви в цій назві авторської іронії?

Улеслива та гречна з бабусею, панночка-інститутка зовсім по-іншому ставиться до кріпаків, особливо до дівчат-кріпачок. Примхливість, пиха, презирство виповнюють кожне її слово, кожен жест.

«– Де се бігала? Швидше мене розбирай!.. Швидше: я спати хочу!» – з люттю кричить вона на свою покоївку Устину.

Обговорюючи з бабусею своє майбутнє заміжжя, панночка «аж підскакує, аж із радощів червоніє». Їй дуже подобаються перспективи її майбутнього заможного та самостійного життя. «То до одного дзеркала скочить, то у друге зазирне; склянку води візьме, то й там любує, яка вона хороша». А як тільки нагодиться хто з людей на очі їй, настрої у панночки відразу міняється. Найбільші знущання терпить від неї покоївка. Чи не найбільше вражає сцена заплітання коси, коли все не так пані, то вона Устину «й щипає, і штирхає, і гребенцем... скородить, і шпильками коле, і водою зливає».

У свідомості панночки та таких кріпосників-рабовласників, як вона, – кріпак – не людина. Це річ, власність господаря, з якою господар може зробити, що йому заманеться. Цю «істину» панночка добре засвоїла, на відміну від знань, які намагалися дати їй під час навчання.

Необмежене нічим право деспотизму і жорстокості розвинуло в панночці садистські нахили, виявило ненаситну жадібність, особливе презирство до кріпаків, як людей іншого сорту, нижчого.

А як ти вважаєш, необмежена влада завжди перетворює людину на деспота чи ні? Наведи приклади з історії, з життя.

Проте насправді ми бачимо зовсім іншу картину. Катовані панночкою люди, що важко працюють і потерпають від панноччиного деспотизму, виявляються набагато поряднішими, духовно вищими від озвірілої жінки. Навіть подружні стосунки панночки та полкового лікаря, за якого вона вийшла заміж, виглядають дивно і жалюгідно. Аби тільки дружина не вередувала, він повністю підкорився їй та почав робити все, як їй заманеться.

Зовсім інші стосунки єднають Устину та Прокопа, Назара й Катрю. Щирі, порядні, добрі люди, вони щедрі на добре слово, на посмішку, на допомогу одне одному в скрутну хвилину. Сторінки повісті, які описують кохання цих красивих зовні та внутрішньо людей проникнуті справжнім теплом та авторською приязню до своїх героїв.

Коли панночка переїхала опісля заміжжя на хутір свого чоловіка, вона швидко навела там свої «порядки»: «...У двір душа жива не навідається – хіба за ділом, – та так боязко оглядується, так поспішається, наче йому в пущі до звіра лютого йдеться».

Особливу жадібність виявляє тепер уже молода пані у сцені, коли бабуся роздає дітям по яблучку. Так вона робила завжди. Але нині її обізвано злодійкою. Під час сутички пані вдарила «зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!». У цій сцені, як і в інших, психологічна характеристика доповнюється мовною. Так, інститутка лицемірно користується улесливими словами, хоча насправді ми бачимо її істинне обличчя, її справжнє ество і у стосунках із чоловіком, а особливо – з кріпаками, коли мова її груба, лайлива.

У повісті яскраво виписано динаміку розвитку характерів, насамперед кріпаків. Спочатку сумирні й покірні, вони починають усвідомлювати необхідність протестувати проти деспотизму панночки. Дехто розуміє трагізм свого становища, але продовжує підставляти шию під осоружне ярмо. А дехто, як Прокіп, Назар, не бажає далі терпіти знущань озвірілої кріпосниці. Назар рятується від осоружної кріпаччини втечею, а Прокіп наважується вперше дати пані відсіч, коли вона кинулася тягати Устину за коси: «Годі, пані, годі!.. Цього вже не буде! Годі!» – каже він, зупиняючи розлючену жінку.

За непокірність інститутка відправляє Прокопа в рекрути, хоча за законом для Устини це означало волю. Вона змушена жити в чужих місцях, важко працювати в наймах, щоб прогудуватися, з гіркотою згадувати свого коханого, який подарував їй волю ціною своєї солдатчини. Але все це – ніщо в порівнянні зі свободою. Більшого горя, аніж кріпацтво, Устина не знає. Вона надзвичайно вдячна своєму чоловікові, що її «з пекла, з кормиги визволив».

Серед жіночих образів твору найповніше та найяскравіше виписано образ Устини, оповідачки. Насправді ми розуміємо, що саме вона, а не примхлива, люта та примітивна пані є головною героїнею цього твору, бо вона самою історією свого життя засвідчила, що можна вирватися з лабет ненависної кріпаччини, можна зберегти людську гідність, щирі та ніжні почуття, незаплямоване сумління.

Зверніть увагу, авторка не дала імені інститутці. Тим самим вона хотіла підкреслити, що цей персонаж – типове явище для кріпосницької імперії. І її характеристика цілком відповідала багатьом таким «вченим» пані, які паплюжили життя безневинних людей.

Не менш яскравим постає в повісті й образ Катрі, дружини Назара, колишньої козачки, яка з приходом на хутір нової пані випила повну чашу горя: на руках у неї померла її дитина, а вона сама, втративши розум, утопилася.

Непокірні, волелюбні Прокіп і Назар є окрасою повісті. Сильні та мужні чоловіки, які намагаються захистити своїх жінок, які у стосунках з ними демонструють повагу, любов, розуміння, тепло, – такими побачила письменниця кращих представників українського чоловіцтва, які готові були стати на прю з ненависною системою. Вони по-різному, але змогли зреалізувати свою мрію.

В образі полкового лікаря, чоловіка панночки, письменниця намагалась показати буцімто «доброго» пана, який насправді добре виправдовував українську приказку: «Сказано: добрий пан, – не б'є, не лає, та нічим і не дбає».

Особливу увагу варто звернути й на мову повісті. Вона насичена фольклорними елементами, мова персонажів виразно індивідуалізована. Авторка використала чимало приказок, прислів'їв. Саме фольклорна традиція стала основою метафор, порівнянь, які використала письменниця для характеристики своїх героїв.

Проаналізувавши повість, ми мимоволі замислюємось: що саме хотіла Марко Вовчок сказати своїм твором? Гадаю, висновок очевидний: вона протестувала насамперед проти рабства, насильства над особистістю, жорстокості. Саме сьогодні думки письменниці особливо актуальні в контексті боротьби України за свою незалежність. Бо лише незалежна країна може вберегти своїх громадян від принизливого рабства. А жорстокі уроки кріпаччини яскраво постають зі сторінок повісті та оповідань Марка Вовчка.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Визначте головного героя (героїв) повісті.
2. Які прийоми застосовує Марко Вовчок для характеристики того чи іншого героя?
3. Прокоментуйте і поясніть назву твору.
4. Чому ми називаємо кріпаччину рабством?

Міркуємо

1. Поясніть, чому ми називаємо повість «Інститутка» соціальною.
2. Що дало панночці підстави деспотично поводитися з кріпаками?
3. Проаналізуйте, які людські якості дали змогу героям повісті вирватися з полону кріпаччини.
4. Чому Устина саме кріпаччину, неволю вважала найбільшим лихом? Чи ви погоджуєтеся з її думками?

Аналізуємо

1. Поясніть, чому авторка повісті не дала імені інститутці.
2. Чи могли насправді відбуватися події, описані в повісті? Аргументуйте свою відповідь, доповнивши її знаннями з історії.
3. Проаналізуйте композицію повісті. Чому авторка скористалася такою розлогою експозицією?

Дискутуємо

1. Як ви вважаєте, чому саме від імені Устини ведеться розповідь у творі?
2. Яку роль відіграла в долях героїв їхня волелюбність? Наскільки важливою для людини є ця риса характеру?
3. Чи існує рабство в наш час? Пофантазуйте, якими могли б бути долі героїв, якби вони жили в наші дні.
4. Що найбільше вразило вас у цьому творі й чому? Які висновки можна зробити з прочитаного?

ПРАЦЮЄМО З ПРОЕКТОМ

Назва проекту – «Українські митці за кордоном». Створіть презентацію, підготувавши повідомлення не лише про українських письменників, а й про композиторів, художників, скульпторів, режисерів, акторів.

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

Як відомо, Марко Вовчок змалювала свою героїню Устину дівчиною неабиякої краси. Ваше завдання – порівняти еталон краси сучасний і середини XIX століття. Чи змінився він? А якщо змінився, то як саме?

Також проаналізуйте, які риси характеру героїв Марка Вовчка імпонують вам і чи властиві вони сучасним людям.

Підсумки ваших спостережень і роздумів можуть стати основою творчої роботи на тему «Вплив цивілізаційних процесів на зміни в зовнішності та внутрішньому світі людини».

ВАШ ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИЙ СЛОВНИК

Реалізм (лат. *суттєвий, справжній*) – напрям у літературі й мистецтві, послідовники якого надавали перевагу пізнанню, правдивому, об'єктивному і всебічному відображенню дійсності. Найкраще сутність реалізму сформулював англійський письменник Вільям Теккерей: «Істина не завжди приємна, але істина понад усе».

Мета реалізму – глибоке пізнання світу і художнє його відображення.

Основним принципом реалістичного письма є типізація – художнє узагальнення життєвих явищ і людських характерів. Для реалізму характерний конкретно-історичний підхід до явищ життя – так званий історизм.

Людина в реалістичних творах зображена як істота соціальна, тож образи розвиваються відповідно до змін суспільного життя.

Як художній метод реалізм сформувався в Європі в епоху Відродження (XIV–XVI століття), хоча термін почали використовувати із середини XIX століття. Реалізм пройшов у своєму розвитку декілька етапів, а корінням сягає античності.

Просвітницький реалізм сформувався в епоху Просвітництва у XVII–XVIII століттях. Письменники, що зверталися до цього методу, змальовували повсякденне життя простих людей з властивими їм високими моральними якостями, світлим розумом. Письменники-просвіти-

телі утверджують у своїх творах віру в людину, в силу її розуму і високої моралі, що має змінити світ на краще. Для доби просвітницького реалізму характерна глибока релігійність авторів і відповідно культ християнських ідеалів у їхніх творах.

Визначте, які саме художні засоби використала Марко Вовчок для змалювання реалістичних характерів героїв.

ДІЗНАЙТЕСЯ БІЛЬШЕ

Марко Вовчок була росіячкою за походженням, але досконало вивчила українську мову, так що її за приклад ставили видатні критики й історики літератури. Вона опанувала мову завдяки живому спілкуванню з народом і збиранню фольклору.

Іван Франко, характеризуючи літературний процес пошевенківської доби, писав: «Вся Україна вже звиш 40 літ читає Шевченкового “Кобзаря” та “Народні оповідання” Марка Вовчка, а проте не було ще у нас такого, хто б писав вірші такі, як писав Шевченко, або хто б підхопив секрет незрівнянної мелодійності прози Марка Вовчка».

ПОДОРОЖ ЛІТЕРАТУРАМИ СВІТУ

Марко Вовчок відома в історії української літератури як авторка саме народної прози, і її твори мали насамперед антикріпосницьку, гуманістичну спрямованість. В американській літературі є письменниця, з якою часто порівнювали Марка Вовчка, – це Гаррієт Бічер-Стоу. Саме «російсько-українською Бічер-Стоу» називав Марію Вілінську дядько Лесі Українки, Михайло Драгоманов.

Вам неодмінно слід прочитати роман американської письменниці «Хатина дядька Тома» – взірець світової літературної класики.

Твори української письменниці давно стали відомими в багатьох країнах Європи – їх перекладали чеською, болгарською, польською, сербською, словенською мовами, їх ще в XIX столітті знали читачі Англії, Німеччини, Італії та багатьох інших європейських країн. Зокрема, болгарський письменник Петко Тодоров писав, що Марко Вовчок справила в XIX столітті найбільший вплив на розвиток болгарської белетристики.

Чи знаєте ви, хто з українських письменників нині знаний у країнах Європи?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

Із запропонованих назв творів Марка Вовчка, які ви згодом зможете прочитати самостійно, складіть зв'язне оповідання із семи-десяти речень, у кожному з яких буде використане слово із цих назв: «Сестра», «Козачка», «Чумак», «Одарка», «Чари», «Сон», «Горпина», «Викуп», «Свекруха», «Інститутка», «Три долі», «Ледащиця», «Два сини», «Не до пари», «Пройдисвіт», «Ведмідь». Звісно, в оповіданні ви можете використовувати ці слова як загальні, а не власні назви. Автор найцікавішого й найдотепнішого оповідання буде переможцем конкурсу.

1. Гончар О. Марко Вовчок // Історія української літератури XIX століття: У 3 кн. – К., 1996. – Кн. 2.
2. Єфремов С. Марко Вовчок: Школа Марка Вовчка // Єфремов С. Історія українського письменства. – К., 1995.
3. Іваненко О. Марія. Роман. – К., 1973.
4. Марко Вовчок. Статті і дослідження. – К., 1985.
5. Лобач-Жученко Б. Літопис життя і творчості Марка Вовчка. – К., 1993.
6. Марко Вовчок. Життя і творчість у документах, фотографіях, ілюстраціях. – К., 1981.

УКРАЇНЬСЬКА ПОЕЗІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.

*Що в моїй пісні біль, і жаль, і туга –
се лиш тому, що склалось так життя.
Та є в ній, брате мій, ще нута¹ друга:
надія, воля, радісне чуття.*

Іван Франко

З огляду на нову історичну епоху, суспільні перетворення, у другій половині XIX ст. перед українськими поетами постала необхідність розширення жанрово-стильових меж лірики та ліро-епосу. У цей період чітко окреслюються такі жанри лірики, як філософська, пейзажна, інтимна, сатирична. Збагачується і жанрова палітра поеми. З'являються зразки не тільки традиційної ліро-епічної, історичної, а й ряд цілком новаторських за жанром – драматичної, філософської, психологічної.

Тогочасні поети прагнуть до відтворення повнокровного, повноцінного, гармонійного життя людини, особистості. Розширюються тематичні обрії. Поряд з переважанням у поезії соціальних, громадянських мотивів увиразнюється і тематика національно-визвольна; плідно розвивається інтимно-психологічна лірика.

Яскравими творами заявили про себе в цей період *Олександр Кониський, Уляна Кравченко, Дніпрова Чайка (Людмила Василевська), Олена Пчілка, Борис Грінченко.*

Українські поети останньої третини XIX століття здійснювали титанічну працю в царині перекладу. Українською мовою заговорили герої Шекспіра і Шиллера, Гете і Гейне, Байрона, Данте, Сапфо, Овідія, Гомера, Софокла. Активно перекладали твори російських – Пушкіна, Лермонтова, Некрасова, Фета, Тютчева та інших слов'янських поетів – Міцкевича, Конопніцької, Врхлицького, Неруди, Словацького.

Поезія цього періоду позначена і збагаченням жанрових та віршових форм. Активно розвивався жанр віршів-медитацій, ліро-епічних мініатюр, ліричного портрета, тривав процес відродження деяких форм дидактичної поезії.

¹ Нута – нота.

Чимало поетичних перлин засяло в той час у збірках українських поетів, склавши дорогоцінний разок намиста для української літератури.

* * *

Фольклорист і етнограф, видавець, поет, журналіст, редактор – це далеко не повний перелік титанічних звершень **Бориса Грінченка (1863–1910)** – людини, що присвятила своє життя народові, Україні, національній ідеї. Борис Дмитрович зажив слави і як талановитий педагог, і як автор підручників «Рідне слово», «Українська граматика до науки читання й писання», і як теоретик-реформатор консервативної і мертвотної самодержавної системи освіти. Цій проблемі він присвятив цілий ряд вагомих праць, зокрема «Народні вчителі і українська школа», «Яка тепер народна школа на Україні».

В. Самійленко
і Б. Грінченко

Початок його активної літературної діяльності датується також 1881 роком. Тоді за активної підтримки Франка в журналі «Світ» було надруковано добірку поезій, зокрема й відомий вірш «*До праці*», де автор наголошував: «Ми на роботу на світ народились, ми для борні живемо!». Ці промовисті слова, по суті, стали творчим кредом Грінченка.

За його життя вийшло шість поетичних збірок, а саме: «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка» (1887), «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (у книзі «Писання», т. 1, 1903). Поезія «*Смутні картини*», покладена на музику Модестом Левицьким, стала класикою українського романсу.

Борис Грінченко виявив себе в поезії і як блискучий сатирик. Поезія «*Українець*», написана в 1892 році, не втратила актуальності донині. Ще наприкінці позаминулого століття картав поет фальшивих патріотів, що люблять не Україну, а лише смачні галушки та сало. Звертався Борис Дмитрович у своїй творчості й до жанру байки («*Циган та Хлібороб*», «*Брехун*», «*Химчині співи*», «*Швидка робота*»).

Надзвичайно цікава і багата жанрово-тематична палітра ліро-епічних творів Бориса Грінченка. Над ними він працював з кінця вісімдесятих років XIX століття до 1903 року. Це – балади «Смерть отамана», «Біла бранка», «Іван Попович», поеми «Христя», «З папороті цвіт», «Галіма», «Лесь, преславний гайдамака» (поема-легенда), «Беатріче Ченчі», «Матільда Аграманте».

* * *

Пам'ятник байкарю

Невтомним трудівником на літературній ниві був **Леонід Іванович Глібов (1827–1893)**, чия літературна спадщина дуже багата й різноманітна. Але в історію національної літератури митець увійшов насамперед як байкар, який уславив українську байку як духовне надбання усього слов'янського світу, у творах якого прозвучав голос морально нескореного народу України з його природною мудрістю, шляхетністю, гідністю. Видатний байкар, поет, казкар, культурно-громадський діяч і справжній український інтелігент. Він органічно поєднав у своїй творчості грандіозні надбання світового байкарського мистецтва та творчий досвід рідного народу, його пісенну, сміхову та духовну культуру.

Байкарська творчість Глібова характеризується, в першу чергу, розмаїттям тематики та широким колом проблем, на яких автор прагнув загострити увагу. Частина творів байкаря стосувалась нагальних питань соціального характеру, зокрема найболючішого – кріпосницького ладу. Висміював Глібов також і потворні побутові явища, ситих і байдужих до всього обивателів, не оминув жодної негативної риси української національної ментальності: письменник був переконаний, що вади не можна замовчувати, із ними слід боротися не менш принципово й послідовно, аніж із соціальною несправедливістю.

Першу збірку байок Леоніда Глібова було надруковано в Києві у 1863 році, другу – у 1872 році в Чернігові. Тут же вийшла і збірочка російських поезій, побачила світ більшість дитячих творів, що уславили Глібова і як казкаря. Так склалася доля, що 80–90-ті роки XIX століття були найбільш плідними у творчості письменника. Вийшла третя збірка байок, у Петербурзі друкувалися драматичні твори, відбулося знайомство читачів Галичини з його непересічним доробком. Більшість західноукраїнських періодичних видань вважали за честь надрукувати поезії, байки, казки письменника.

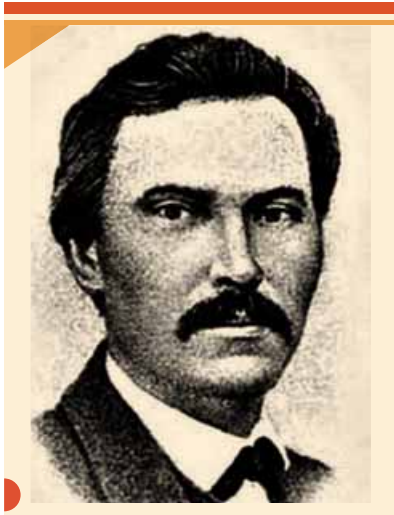
* * *

Веселими і дотепними, дошкульними і гострими, мудрими і влучними віршами прославився **Степан Руданський (1834–1873)**. Серед кращих їх взірців – ліричні вірші, балади, поеми, казки, байки. Проте сам автор майже всі свої твори називав *співомовками*. Три книжки його рукописних збірок називаються «Співомовки козака Вінка Руданського».

Джерелом співомовок, що стали справжньою окрасою української літератури, були народні анекдоти і приповідки. Твори Руданського мають виразний національний колорит, здебільшого соціально-побутові сюжети. Поет хотів показати всьому світові, що український народний гумор – явище унікальне й неповторне.

Автор співомовок завжди хотів підкреслити, що хоч яким гірким було кріпосне рабство для народу, українці ніколи не втрачали притаманних їм витривалості, мужності, вродженого почуття гумору, надії на краще життя. Тому такою дотепною і життєво правдивою виглядає співомовка *«Пан та*

Іван в дорозі». Руданський поставив собі за мету показати моральну вищість українського селянина над дурним і жадібним паном. Івана автор наділив саме такими рисами характеру, які у найскрутніші хвилини завжди рятували українців від лиха та наруги. Селянин розумний, щедрий, кмітливий, розважливий, практичний. Він ошукав-таки пана, який навіть не сумнівався у своїй вищості над простим мужиком. Особливого колориту надають творові виразні діалоги персонажів, у яких розкриваються їхні характери.

У цій та інших співомовках Руданський постає чудовим знавцем фольклору, української фразеології, живої розмовної мови. Колоритні, дотепні народні вислови, що характеризують дії та вчинки персонажів, надають творам неповторного емоційного забарвлення: *торбу стеребити, димом здиміти, комара здушити, ходити балювати* та інші.

У співомовках оживають колоритні постаті козаків-характерників, які оповідають смішні бувальщини та ще смішніші небилиці. Постаті цих героїв співомовок були особливо близькі й цікаві самому авторові, який щиро вірив у те, що козацькому роду нема переводу. Тому Руданський з любов'ю змальовує витривалих, кремезних, мудрих козарлюг, що ніколи не боялися ані ляха, ані турецького султана, ані самого чорта (*«Запорожці у короля», «Козак і король»*).

Автор хотів, щоб його твори були не лише розважальними, але й повчальними. І справді, легко поширюючись у народі, вони пробуджували почуття національної гідності, самосвідомість українців. А допомагали досягати цього і їхні характерні особливості: віршована форма; сюжети, що були зрозумілі й близькі тим, хто їх слухав; герої з повсякденного життя; жива розмовна мова персонажів; повчальний висновок, що був близький до народної моралі.

Разом з героями Руданського і нам завжди хочеться сміятись, бо його гумор тонкий, дотепний, мудрий, а сам автор благородно та поблажливо ставиться до людських слабкостей і з глибокою повагою – до людської гідності.

* * *

Романтичний напрям в українській літературі було представлено **Яковом Щоголівим (1823–1898)**, який вважав критерії художності й поетичної довершеності вічними і незмінними.

Найбільш плідними для поета стали 1876–1882 роки, коли було написано більшість творів, що склали збірку «Ворскло» (Харків, 1883). Наступна його збірка «Слобожанщина» побачила світ лише в рік смерті поета.

Значне місце у творчому доробку Щоголіва посідає тема гіркої селянської долі. Найбільш показові твори цього тематичного ряду – «Неня», «Пожежа», «Бурлаки».

У вірші «*Бурлаки*» Щоголів вдається до умисної стилізації під тяглу бурлацьку пісню, досягаючи неповторно реалістичної картини, що проєкується на знамените полотно Іллі Рєпіна:

Наша їжа голодна,
Вода з Дону холодна;
Ми, як звірі, виростали,
До всього попривикали!
Гей, гей панібрате,
До всього попривикали!

Сталим був у поета також інтерес до історичного минулого України, до героїчних подвигів козацтва, які Щоголів змальовував у душі народних легенд та переказів. Це твори «Воля», «Запорожець», «Січа», «Хортиця».

Щоголів продовжив традиції романтичної творчості раннього Шевченка, поєднавши їх з традиціями народного епосу. Частину творів поет написав у реалістичному ключі. Реалістичні поезії Щоголіва у своїй основі заперечували будь-яку тенденційність, бо автор вважав найвищою цінністю поезії вічну істину, вічну правду. Своїми літературними вчителями поет вважав Пушкіна і Гоголя. Важкі обставини суспільного життя Щоголів змальовує як горе особисте, звертаючись не до «ситого» або «щасливого», а до «безщасного зроду», «неодмовної матері», «непривітаної дівчини».

Щоголів є одним з небагатьох українських поетів, хто чимало творів написав на релігійну тематику. Почуття щирого християнина висвітлені в поезіях «Ікона», «Суботи св. Дмитра», «Ніч св. Валентина» та інших.

У відчутті природи Щоголів тяжів до романтичної образності, проте з нею органічно поєднуються численні реалістично виписані картини. До таких творів належать «Листопад», «Осінь», «Ялта», «Зимній ранок» тощо. Більшість із них уже стали хрестоматійними. Вони багаті

на конкретні деталі, що витворюють характерні живописні картини природи.

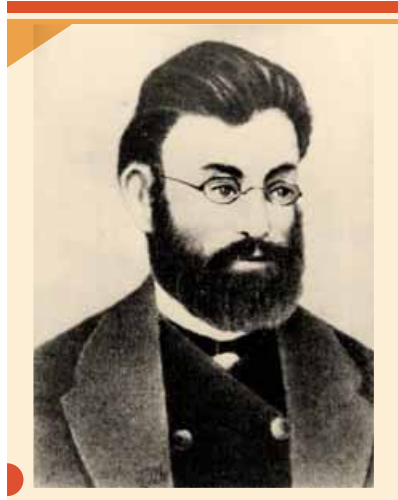
Не можна не зазначити і близьку спорідненість поезії Щоголіва з народнопоетичною творчістю. Вірші про славне минуле українського народу органічно закорінені у фольклорну образність. Чимала кількість поезій побудована на давніх повір'ях, забобонах, легендах. Це і народні перекази про русалок («Лоскотарик», «Лоскотарочка»), вовкулаків («Вовкулака»), скарби («Климентові млини») тощо. Ці твори, які за жанром можна вважати баладами, продовжують славні традиції, започатковані українськими поетами-романтиками першої половини XIX століття.

* * *

Талановитим поетом і визначним фольклористом був **Іван Манжура (1851–1893)**, чия творчість цілком вписується у ним же складені рядки: «Я син твій, нене-Україно, народу парост я твого».

Першу його поетичну збірку «Степові думи та співи» було видано у Петербурзі в 1889 році з допомогою Олександра Потебні. Манжура одразу заявив про себе як про автора лірики глибоких почуттів і переживань, лірики патріотичної, пройнятої високим пафосом громадянського звучання.

Тематика його творів різноманітна й актуальна для тієї доби. Це і обстоювання принципів народності й демократизму в літературі, і героїчний пафос історичного минулого України, і роль поета і поезії в суспільному розвої. Поетичне кредо Манжура задекларував у вірші «*До музи*». Його музу вабить нива,

Піт де трудівницький ллеться,
Де чоловік за годину щасливу
Тяжко з недолею б'ється.

Мотиви громадянського покликання митця звучать і у творах «Старий музика», «Кобзар», «Різдвяна зірка», «До Дніпра» та інших.

Не цурався Манжура і традиційної для поезії теми селянської неволі. Йй він присвятив чимало творів, пройнятих непідробним співчуттям і глибоким ліризмом: «Степ», «Веснянка», «На степу і у хаті», «Щира молитва», «Сум».

Увиразнення зображуваних картин Манжура досягає за допомогою персоніфікації, часто вживаних анафор, звичних побутових деталей. Особливістю творів поета є також використання форми народної поезії, зокрема співомовки, елементів молитовної медитації.

Життя Манжури було сповнене злигоднів та безмірної праці. Сирота з дитинства, він часто у творах змальовував те, що сам перестраждав

на своєму недовгому віку. І мимоволі назавжди вривається в пам'ять вірш *«Сорок святих»*, у якому трагічний образ дитини-сироти поет порівнює з ранньою квіткою, яку «земля – мачуха лиха – рано... з свого лона й випиха». Але квітці все-таки краще, бо її всяк любить, а «сирота ж всім очі коле, скрізь чужий він чоловік».

В історію української літератури Іван Манжура увійшов як поет, фольклорист, прозаїк, перекладач. У його творчому доробку – понад 70 поезій, віршовані казки, балади, близько 30 віршованих байок і анекдотів, майстерні переклади і переспіви зарубіжних поетів.

* * *

Володимир Самійленко (1864–1925) – видатний український лірик, сатирик, поет широкого творчого діапазону, людина непростой, навіть драматичної долі. Він створив прекрасні зразки громадянської, пейзажної, філософської, інтимної лірики.

Як і кожен поет, що замислюється над проблемою ролі митця і мистецтва, особливо ж мистецтва слова в суспільному житті, Самійленко присвятив цим роздумам чимало творів – «Пісня», «Елегії», «Орел», «Не вмре поезія». В одному з них прочитується творче кредо автора:

Краще людину змалюй, зазирни їй у душу душею,
Радість і смуток її в слові твоїм покажи.

Багато творів поет присвятив пам'яті українських письменників – Леоніда Глібова, Лесі Українки, а найперше – Тараса Шевченка: «На роковини смерті Шевченка 26 лютого» (за ст. стилем) – цикл із п'яти віршів під назвою «Вінок Тарасові Шевченку, в день 26 лютого», *«Українська мова (Пам'яті Т.Г. Шевченка)»*. Останній твір давно став хрестоматійним взірцем звеличення рідної мови. Вірш складається з двох частин. У першій змальовано алегоричний образ діаманта, що лежав на шляху в пилюці. Лише одна людина підняла його, розгледівши істинну дорожнечність, обробила, вставила в коштовний вінець – і сталося диво. Камінець, піднесений «вище хмар», засяяв і «промінням ясним всіх людей здивував». У другій частині вірша розкривається зміст алегорії: «Так в пилу на шляху наша мова була...».

Глибокими філософськими роздумами про сутність буття, про природу та її закономірності, про співвіднесеність мікрокосму, яким є людина, і гігантського макрокосму – Всесвіту – пройняті поезії «Весняна елегія», «Скільки минуло вже часу, відколи питаються люди», «Дві планети», «Думи буття». Намагання поета якнайглибше проникнути в таємниці буття спостерігаємо в одному з кращих віршів-медитацій *«Людськість»*, де Самійленко гірко констатує: «Немає творчості, поезія в багні, і філософію тепер ми осміяли».

Найяскравіше індивідуальність Самійленка виявилась у сатиричних творах. Його сатира завжди легка, влучає не лише в національні, а й у загальнолюдські хиби. Використовуючи потужні традиції народної сміхової культури, він створив зразки високоінтелектуальної сатири. Дотепний і ущипливий сміх Самійленка спрямований проти чиновників та урядовців, письменників та журналістів, що допомагали «дер-

жимордам» тримати народ у ярмі, цензорів та бюрократів із державних інституцій – зокрема російської Думи.

Від одного з перших сатиричних віршів «*Ельдорадо*», що миттєво набув популярності серед широких кіл читачів, Самійленко дедалі більше гострив вістря своєї сатири. У «*Пісні про віщого Василя*» кияни легко пізнали царського цензора Василя Рафальського, який душив кожну свіжу думку. На цю саму тему написано вірш «Собаки».

Найдошкульніші сатиричні кпини діставалися фальшивим друзям народу, лжепатріотам, яких щиро зневажав поет. Творів на цю тему написано чимало: «Патріоти», «На печі», «Патріота Іван», «*Українська патріотична дума*». В останньому з них сатиричний портрет «патріота» – один із найвиразніших:

Ще стоїть Україна! Не вмерла вона
І вмирати не має охоти.
Кожна піч українська – фортеця міцна,
Там на чатах лежать патріоти.

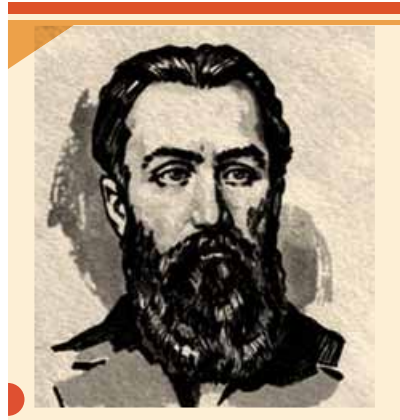
Базікаючи про любов до України, такі фальшиві патріоти завжди обмежуються лише мріями, дбають передусім про власний зиск, а про народ згадують лише тоді, коли постає необхідність виголосити чергову пустопорожню промову. Егоїзм, байдужість до долі народу, безтурботне життя перетворили цих лжепатріотів на лицемірів і боягузів. Для посилення сатиричного ефекту Самійленко вдало використовує постійний рефрен, що увиразнює справжнє ество панка-«патріота».

У вірші «Божий приклад» поет назавжди лишив українцям крилатий вислів: «Одно – творити язиком, а друге – перти плуга».

* * *

Павло Грабовський (1864–1902). Професійний революціонер, член терористичного крила народницької організації «Чорний переділ», людина, беззастережно віддана ідеї визволення України та її народу, Грабовський залишив рядки поезій, написані кров'ю серця справжнього патріота. А поряд – пронизливо-відверті слова інтимних зізнань у коханні до жінки – товаришки у боротьбі:

Такої певної, святої.
Такої рідної, як ти,
Такої щирої, простої, –
Вже більше, мабуть, не знайти.

Більшу частину свого життя Грабовський провів за межами України, – у тюрмах та на засланні. Але думами повсякчас повертався до Батьківщини. Його віра і любов до Вітчизни була такою повносилою, до якої «навіть у нашому письменстві не зразу добереш аналогію» (Сергій Єфремов).

Тому глибоким ліризмом, трепетною любов'ю і ніжністю пройняті його твори, присвячені Україні: «*До України*» («*Під небом дальньої чужини*»), «Україна приснилась мені», «О яка ж ти сумна, Україно моя», «Оце читав я про світи» тощо.

Мальовничою постає Україна у поезії «*Сон*». Привабливий літній пейзаж із садком коло хати асоціюється зі знаменитим Шевченковим віршем «Садок вишневий коло хати...».

Але Грабовський бачить не лише чудову картину природи далекої України. У сні до нього приходять і згорьована мати, і змучена тяжкою долею сестра. Контраст між красою благодатної землі та злиденним існуванням людей Грабовський інтерпретує своєрідно. Зміна прекрасних яскравих картин похмурими, моторошними малюнками пробуджує поета від сну. Він плаче, не соромлячись своїх сліз. Бо сльози можуть пробудити його для подальшої боротьби за щастя й волю і для сестри, у якої «поблідло личко, згасли очі, надія вмерла, стан зігнувся...», і для всіх знедолених. Цей вірш є яскравим прикладом характерної для поета манери. Пейзажі у його творах – не самодостатні картини, а здебільшого засіб контрасту до нестерпного життя уярмленого народу.

Вірш «*Я виніс все...*» – своєрідна сповідь поета. Йдеться про кайдани та неволю, що стали для нього повсякденною реальністю буття. Не міг Павло Арсенович поступитися власною совістю і життєвими принципами, які поетично сформулював так:

Я не тікав, зустрівшись з ворогами,
І не ховався, лякаючись, на піч;
Цуравсь ходити неправими шляхами...

Це вірш-роздум про сенс життя, про те, що сподівана воля обов'язково прийде, треба лише бути твердим у своїх переконаннях і незламним у боротьбі за справедливі ідеї. Якщо ж борцєві забракне сили духу, він зламається і зрадить свою справу, – «нема нічого гірше, як бути живим і вмерти за життя!».

За кожним рядком цієї поезії – біль і мука, холод тюремних ночей і безвихідь заслання, але разом з тим – віра. Непереможна віра в те, що всі жертви, принесені на олтар свободи Вітчизни, – не марні.

* * *

Почесне місце у нашій літературі другої половини ХІХ століття належить **Юрію-Осипу Федьковичу (1834–1888)**, яскравому письменникові та видатному громадському діячеві, чий самобутній талант сприяв піднесенню української літератури на західноукраїнських землях. Іван Франко писав, що у Федьковича «...був талант, свіжий та саморідний, була спосібність зазирати безпосередньо в самі глибокі тайники життя народного і людської душі, було знання народних звичаїв і народних типів».

Доля не була надто милостивою до Федьковича. Участь матері і брата у селянському повстанні під проводом Лук'яна Кобилиці зруйнувала родину. Згодом письменник згадував: «1848 рік нашу родину унещасливив, а нас, дітей-сиріт, по світу роздув». Він поневірявся в Молдавії,

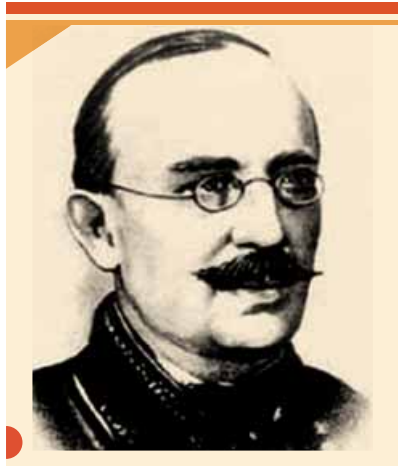

пережив 10 років виснажливої служби в австро-угорській армії, і лише опісля служби зміг повністю віддатися літературній та громадській роботі. Федькович знаний як поет, прозаїк, публіцист, перекладач.

До речі, є й такий цікавий факт у його біографії: Юрій Федькович серйозно захоплювався астрологією!

А що ви знаєте про астрологію? Чи вважаєте її наукою? Чи знаєте своє сузір'я, тварину-опікуна, що «правила» вашим роком народження? І чи зустрічались вам у літературі сюжети про астрологію, астрологів? Наскільки це цікаво?

Він працював шкільним інспектором, очолював українську газету «Буковина». Важко було українському патріоту в умовах австро-угорського імперського гноблення розвивати українську культуру, пропагувати ідеї національного визволення. Він жив із гаслом: «Я готов все моє принести на вівтар матері Русі, на вівтар людськості».

Найбільш знаними творами Федьковича є поеми «Дезертир», «Довбуш», «Лук'ян Кобилиця», значний доробок у царині ліричної поезії. Поезія Юрія Федьковича поділяється на декілька тематичних циклів: нещасливе кохання («Дністрові кручі», «Люба-згуба»); жовнірська служба («Сафат Зінич», «Капітан»); сатиричні твори («Пречиста діво, радуйся, Маріє...»); твори фольклорного характеру («Новобранчик», «Шельвах»).

Надзвичайно цікава проза буковинського письменника, зокрема повість «Три як рідні брати». У цій повісті чимало трагічних моментів – смерть матері та брата оповідача, головного героя Івана Шовканюка, його страждання у цісарському війську, де постійно збиткувалися з українців. По дорозі додому із військової служби він мало не помирає від голоду та кволості.

Але на його шляху зустрічається молодий жандарм Тоній Тайвер, німець, який порятував Івана, а згодом одружився з його сестрою Оленою.

Щире побратимство, дружба українців Івана Шовканюка і Якова Нестерюка з Тонієм Тайвером перемагає жорстокість життя. Письменник підкреслює щирість, доброзичливість цих взаємин, почуття довіри, що виникло між чоловіками: «...з Тонієм та з Яковом живемо собі, як ті рідні браття, – сказано: три як рідні брати».

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

Повторюємо

1. Назвіть поетів, що визначали обличчя української лірики другої половини XIX століття.
2. Які поетичні збірки означеного періоду ви знаєте? Назвіть їх.

3. Які твори поетів цієї доби вам відомі з молодших класів?
4. Проаналізуйте одну з поезій Якова Щоголіва.
5. Які звертання до своєї коханої використовує автор поезії «Не захвати солодкого зомління»?
6. Назвіть співомовки, які ви прочитали. Хто головні герої цих творів?

Міркуємо

1. Розкажіть про життєвий шлях поета Якова Щоголіва (Івана Манжури, Павла Грабовського, Володимира Самійленка).
2. Назвіть провідні теми української лірики другої половини XIX століття.
3. Окресліть громадянські мотиви лірики таких поетів, як Грабовський та Самійленко.
4. Визначте художні засоби поезії Івана Манжури «До музи».
5. Традиції яких байкарів використовував український письменник у своїй творчості?
6. Пригадайте твори про українських козаків, які ви вивчали. Чи схожі герої Руданського на образи козаків, що вже склалися у вашій уяві?

Аналізуємо

1. Схарактеризуйте основні тенденції розвитку української поезії 70–90-х років XIX століття.
2. Які релігійні та біблійні мотиви відображено в поезії цього періоду?
3. Які жанри представлені в поезії останньої третини XIX століття?
4. На кого спрямовано вістря сатиричних поезій Володимира Самійленка?
5. Що ви можете сказати про мову байок Глібова? У чому її особливості?

Дискутуємо

1. Дайте загальну характеристику домінуючої стильової манери в українській поезії другої половини XIX століття. Свою думку доведіть.
2. Визначте основні художні здобутки поезії цього періоду.
3. Максимально повно схарактеризуйте тематично-проблемну та жанрову палітру української поезії останньої третини XIX століття.
4. Згадайте інші твори про кохання, прочитані вами. Що нового про це почуття сказав Старицький? Чи вдалося йому сказати щось таке, незвичайне, чого до нього ніхто про це прекрасне почуття сказати не міг?
5. Як поетичний твір про кохання характеризує автора? Чи можемо ми на основі аналізу такої поезії сказати щось про автора як про людину?
6. Що у творах Степана Руданського вказує на їх виразний національний колорит?

РОБОТА В ГРУПАХ

Об'єднавшись у групи, напишіть повідомлення на тему «У чому полягає відмінність між байкою і казкою?». Аргументуйте свою відповідь прикладами.

ВАШЕ
ПОРТФОЛІО

ТВОРЧІ ЗАВДАННЯ

❖ Прочитайте додатково такі співомовки Степана Руданського: «Запорожці у сенаті», «Смерть козака», «Ахмет III і запорожці», «Кошовий у цариці», «Турки і козак».

Розділіть сторінку зошита на дві колонки. Згадайте та запишіть у першу колонку характерні риси козаків, про які ви знаєте, читали або чули раніше. До другої колонки випишіть риси козаків, якими їх наділив у співомовках Руданський.

Користуючись записами, усно опишіть українського козака за планом: вік; зовнішність; одяг; звички; військові вміння; моральні якості; мова.

❖ Спробуйте намалювати портрет козака-запорожця або ілюстрацію до прочитаних співомовок.

❖ Прослухайте уривки з творів видатних українських композиторів М.І. Вериківського – опера «Сотник» та М.В. Лисенка – опера «Тарас Бульба». Подумайте, чи можна засобами музичного мистецтва схарактеризувати українське козацтво. Які спільні риси, на вашу думку, підкреслили в українському козакові композитори та письменник?

ВІДПОЧИВАЮЧИ, ВЧИМОСЯ

❖ Спробуємо з'ясувати, чи ви так само кмітливі, як і герої Степана Руданського.

Об'єднайтеся у дві команди. Протягом обумовленого часу загадуйте і відгадуйте загадки. За кожну відгадану загадку нараховується один бал. Виграє та команда, що набере найбільше балів.

ПОГЛИБЛЮЄМО ЗНАННЯ, РОЗШИРЮЄМО СВІТОГЛЯД

1. *Бондар М.* Творчість Володимира Самійленка // Самійленко В. Твори. – К., 1990.
2. *Зеров М.* «Непривітаний співець» (Я. Щоголів) // Зеров М. Твори: У 2 т. – К., 1990. – Т. 2.
3. *Панченко В.* Павло Грабовський // Панченко В. Магічний кристал: Сторінки історії українського письменства. – Кіровоград, 1995.

ЗАВЕРШАЛЬНИЙ УРОК

Яскравим і незабутнім був цьогорічний курс української літератури. Багато цікавого й корисного почерпнули ви з нетлінних творів вітчизняного красного письменства та перекладів з давньоєврейської літератури. На часі – ознайомлення з творами письменників-земляків, тих, що народилися у вашому рідному краї, місті, селищі. Це ви маєте зробити вже самостійно, а також уміти висловити свої міркування щодо прочитаного.

Варто й перевірити, наскільки міцно засвоєні вами твори, які вивчалися протягом року. Прочитайте цитати і висловіте припущення, якій особі чи явищу вони присвячені, а відтак розкажіть про цю людину, явище, книгу, про все, що вам запам'яталося з курсу літератури 9-го класу.

1. Благословенна ти в віках,
Як сонце наше благовісне,
Як віщий білокрилий птах,
Печаль і радість наша, пісне.

(Максим Рильський)

2. «Я хочу, щоб її переклали всіма мовами, щоб не лише шотландці й ірландці, а й турки та араби могли читати й розуміти її. Я дуже хочу, щоб хлібороб наспівував її, ідучи за плугом, щоб ткач виводив її псалми під дзижчання свого човника, а мандрівник забув про втому, згадуючи її притчі» *(Еразм Роттердамський)*.

3. «З-поза жартівливої форми талановитої пародії, що описувала пригоди запорозьких гультіпак, висувалися інші образи і спомини; саме тоді наші запорожці блукали світами, не знаходячи собі пристановища, – і гіркі гадки мусіли наводити спомини, що викликало се байдуже нібито оповідання про троянських бурлак!» *(Михайло Грушевський)*.

4. «Письменник-новатор першим довів здатність української мови забезпечити високий розвиток усіх літературних жанрів» *(Олесь Гончар)*.

5. Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг еси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати,
Мов председателя казенної палати.

(Пантелеймон Куліш)

Навчальний рік завершився, отримано останні оцінки й перегорнуто останню сторінку книги. Але шлях пізнання рідної літератури, серйозний, дорослий шлях, тільки-но розпочався. І наступного року на вас чекатиме ще більше цікавих зустрічей і вражень.

**ВЕСЕЛИХ ВАМ КАНІКУЛ І ДОЛЕНОСНИХ ЗУСТРІЧЕЙ
З ЇЇ ВЕЛИЧНІСТЮ КНИГОЮ!**

ДОДАТОК

ХУДОЖНІ ТЕКСТИ ДЛЯ ЧИТАННЯ

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

МІСЯЦЬ НА НЕБІ, ЗІРОНЬКИ СЯЮТЬ

Місяць на небі, зіроньки сяють,
Тихо по морю човен пливе.
В човні дівчина пісню співає,
А козак чує – серденько мре.
Пісня та мила, пісня та люба,
Все про кохання, все про любов.

Як ми любились та й розійшлися,
Тепер навіки зійшлися знов.
Ой очі, очі, очі дівочі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
Ви ж мені, очі, вік вкоротили,
Де ж ви навчились зводить людей?

ЦВІТЕ ТЕРЕН, ЦВІТЕ ТЕРЕН

Цвіте терен, цвіте терен,
Листя опадає;
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.
А я, молоденька,
Та горя зазнала,
Вечероньки б не доїла,
Нічку б не доспала.
Візьму кріселечко,
Сяду край віконця,
Іще очі не дримали,
А вже сходить сонце.

Хоч дримайте, не дримайте –
Не будете спати:
Десь поїхав мій миленький
Другої шукати.
Нехай їде, нехай їде,
Нехай не вернеться,
Не дасть йому Господь щастя,
Куди повернеться.
Очі мої, очі мої,
Що ви наробили,
Що всі люди обминали,
Того полюбили.

СОНЦЕ НИЗЕНЬКО, ВЕЧІР БЛИЗЕНЬКО

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько! (2)
Ой вийди, вийди, та не барися,
Моє серденько, розвеселися. (2)
Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Серденько, рибонько, дорогої криштало! (2)
Ой вийди, вийди, не бійсь морозу,
Я твої ніженьки в шапочку вложу. (2)
Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє золото! (2)
Через річеньку, через биструю
Подай рученьку, подай другу! (2)

Ой біда, біда, що я не вдався, –
Брів через річеньку, та не вмивався. (2)
Ой завернуса та уміюся,
На свою милую хоч подивлюся. (2)
«Ой не вертайся, та не вмивайся,
Ти ж мені, серденько, й так сподобався. (2)
Ой там криниця під перелазом –
Вмиємось, серденько, обоє разом. (2)
Моя хустина шовками шита –
Утрємось, серденько, хоч буду бита. (2)
Битиме мати, знатиму, за що:
За тебе, серденько, не за ледащо!». (2)

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

ОЙ НА ГОРІ ВОГОНЬ ГОРИТЬ

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить,
Порубаний, постріляний,
Китайкою покриваний.
Накрив очі осокою,
А ніженьки китайкою,
А ніженьки китайкою,
А рученьки нагайкою.
Що в головах ворон кричє,
А в ніженьках коник плаче.

«Ой коню мій вороненький,
Товаришу мій вірненький!
Не плач, коню, надо мною,
Не бий землі під собою.
Біжи, коню, дорогою,
Степовою широкою.
Та прибіжиш під батьків двір,
Та вдаришся об частокіл.
Як прибіжиш під ворота,
Стукни-грюкни коло плота.

Вийде сестра – розгнуздає,
Вийде мати – розпитає:
– Ой коню мій вороненький,
А де мій син молоденький?

– Не плач, мати, не журися,
Та вже ж твій син оженився.
Та взяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку».

ОЙ ЛЕТІЛА СТРИЛА

Ой летіла стріла
З-за синього моря.
Ой де ж вона впала?
– На вдовинім полі. –
Кого ж вона вбила?
– Вдовиного сина. –
Немає нікого
Плакати по ньому.
Летять три зозуленьки,
І всі три рябенькі:
Одна прилетіла,
В головоньках сіла;
Друга прилетіла,
Край серденька сіла;
Третя прилетіла
Та в ніженьках сіла.
Що в головках сіла –

То матінка рідна;
Сіла край серденька –
То його миленька;
А в ніженьках сіла –
То його сестриця.
Де матінка плаче –
Там Дунай розлився;
Де плаче сестриця –
Там слізок криниця;
Де плаче миленька –
Там земля сухенька.
Ой матінка плаче,
Поки жити буде;
А сестриця плаче,
Поки не забуде;
А миленька плаче,
Поки його бачить...

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

БІБЛІЯ

(Уривки)

Вавилонська вежа

Ноеві потомки поволі розрослися у великий народ. Їм уже тісно стало жити разом, і тому вони вирішили розійтися землею. Але перед тим, як розійтися, вони надумали збудувати місто й вежу, що верхівкою сягала б неба, і так прославитися. Богові не сподобався цей гордий намір. Він перемішав людям мову так, що вони не розуміли одне одного, розмовляючи кожен по-своєму. Тому будівництво не було завершено. Відтоді люди розділилися на різні народи й розійшлися землею. Незакінчену вежу назвали Вавилон, тобто перемішання мов.

Народження Мойсея

Ізраїльтяни мешкали в Єгипті кількасот років, і за цей час з невеликої родини вони розрослися у великий народ... Фараон не любив ізраїльтян і пригноблював їх тяжкою роботою. Вони працювали на цегельнях, носили каміння на каменоломнях, копали рови, а наглядачі, поставлені фараоном, немилосердно їх били. Нарешті фараон наказав кидати у воду кожного новонародженого ізраїльського хлопчика, щоб не розмножувався рід ізраїльтян. Одна жінка народила хлопчика й не втопила його, а переховувала три місяці. А коли побачила, що далі вже про хлопчика таїтися не зможе, сплела з лози кошика, облила його смолою і клеєм, щоб не протекла вода, поклала туди дитину й пустила кошика на воду. В цей час неподалік стояла дівчинка, що була сестрою цьому хлопчикові, і спостерігала за всім. Бог змилосердився над бідною дитиною. Якраз у ту пору фараонова донька йшла купатися. З берега побачила кошика й послала служницю, аби дістала його з води. Коли вона зняла покривку з кошика, то побачила, що там лежить дитина, яка щойно пробудилася, і плаче. Шкода їй стало дитини, і вона сказала: «Це з єврейських дітей!». Тоді дівчинка, що стояла оддалік, підійшла до доньки фараона і промовила: «Чи не піти й не покликати жінку-мамку з єврейок – і вона годуватиме тобі дитину?».

Фараонова дочка відповіла їй: «Іди».

Дівчинка привела жінку, що була матір'ю їй і врятованому хлопчикові. Ця жінка взяла хлопчика і виховувала його при фараоновому дворі, аж доки той підріс. Потім хлопчика віддали фараонівій доньці, а вона прийняла його за свого сина, назвала Мойсей, тобто «вийнятий із води», і послала в науку до наймудріших учителів, у котрих він навчився корисних речей.

Мойсеєві добре жилося при дворі фараона, проте він не забув своїх братів-ізраїльтян, співчував їхньому становищу й часто проймався їхнім горем. Якось він побачив, як єгиптянин знущався з ізраїльтянина. Мойсей захистив нещасного. Про це довідався фараон і хотів убити Мойсея, але Мойсей утік у пустелю і жив там у мідійського жерця. Пізніше він одружився з донькою цього жерця і пас отару свого тестя.

Десять заповідей на горі Сінай

На третій місяць після виходу з Єгипту ізраїльтяни прийшли під гору Сінай і розташувалися там табором. Господь Бог закликав Мойсея на гору і так сказав: «Іди до людей і освяти їх сьогодні та завтра, і нехай вони виперуть одіж свою. І нехай вони будуть готові на третій день, бо третього дня зійде Господь на гору Сінай на очах усього народу». Мойсей зробив так, як йому велів Бог.

Третього дня вранці всі почули гучний голос труб. Почало страшно гриміти і блискати, а гору покрила густа хмара. Ізраїльтяни дуже злякалися, і ніхто не виходив зі свого шатра. Мойсей випровадив їх із табору, привів під гору. З гори валив дим, вся вона ніби в огні, а сурми сурмили все гучніше. Раптом все стихло, а тоді народ почув голос Бога:

1. Я – Яхве, Бог твій, що вивів тебе із землі Єгипетської, з дому рабства, і хай не буде тобі інших богів, окрім мене!..
2. Не твори собі кумира і ніякого зображення, не поклоняйся їм і не служи їм...
3. Не вимовляй імені Господа, Бога твого, марно!..
4. Пам'ятай день суботній (пізніше недільний), щоб святити його!
5. Шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі!..
6. Не вбивай!
7. Не чини перелюбу!
8. Не кради!
9. Не свідчи неправдиво на ближнього свого!
10. Не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого ані будь-чого, що є у ближнього твого!

Народ тремтів від страху й одноголосно повторював обіцянку сповнювати все почуте.

Наступного дня вранці Мойсей приніс жертву Господові Богу, а кров'ю тієї жертви окропив весь народ. Це було знаком того, що ізраїльтяни зобов'язалися вірно служити Богові, а сам Бог уклав з ними Заповіт, тобто умову.

Притча про блудного сина

У старого чоловіка було двоє синів. Якось молодший сказав: «Дай мені, батьку, належну частину маєтку!». Батько поділив майно між синами й дав частину молодшому. Той пішов у далекі краї, жив там марнотратно і скоро втратив усе майно. У тім краї настав великий голод, а оскільки юнак не мав що їсти, то найнявся служити в чужого господаря. Пан наказав йому пасти свиней, залишав у голоді й холоді. Блудний син радий був утамувати свій голод бодай тим, що їли свині. Тепер він зрозумів, що зле вчинив, і подумав: «Скільки в батька мого наймитів мають хліба аж надмір, а я отут з голоду гину! Устану й піду я до батька свого та й скажу йому: "Проґрішив я, отче, проти неба та супроти тебе... Недостойний я вже зватися сином твоїм; прийми ж мене, як одного із наймитів своїх"».

По тих словах зібрався і пішов додому, до свого батька. Той чекав на нього, а як побачив здалеку, зрадів, вийшов назустріч, обійняв сина й поцілував. А син каже: «Проґрішився я, отче, проти неба та супроти тебе і недостойний вже зватися сином твоїм». Але батько наказав слугам винести негайно найкращий одяг, вдягнути йому на руку персня, а на ноги сандалі. Потім промовив: «Приведіть теля відгодоване та заріжте, будемо їсти й радіти, бо цей мій син був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся!».

Старший брат працював у полі. Повертаючись, він запитав слугу, що означає це свято. Слуга розповів, що повернувся молодший брат, а батько підготував йому таку зустріч. Старший брат розгнівався, не хотів іти до хати, а коли вийшов батько, сказав:

«Ото, стільки років служу я тобі й ніколи наказу твого не порушив – ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб я з приятелями своїми потішився... Коли ж повернувся син твій оцей, що проїв твій маєток із блудницями, – ти для нього звелів заколоти теля відгодоване». Батько йому на це відповів: «Ти завжди зі мною, дитино, і все моє – то твоє! Веселитись і тішитися треба було, бо цей брат твій був мертвий – і ожив, був пропав – і знайшовся».

ПАМ'ЯТКИ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ

«ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ»

«Поученіє Володимира Мономаха дітям»

Недостойний, дідом своїм Ярославом Мудрим і батьком своїм і матір'ю своєю з роду Мономахів був наречений руським іменем Володимир. Сидячи на санях, тобто збираючись уже помирати, звертаюся до вас із цим словом. Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтесь над нею, а прийміть її до свого серця, і не лінуйтеся, а щиро трудіться. Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може досягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як все мудро влаштовано на світі: як небо влаштовано, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину і які різні та багатолікі людські обличчя; якби і всіх людей зібрати, то кожен має свій вид і образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні із раю-вирію летять, і перш за все до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні й слабкі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щецбетом ліси й поля. Все це дано людям на користь, на їжу і на радість їм. І знов скажемо: великі блага послані нам, грішним людям. Ті ж птиці небесні: коли їм звелено, то заспівають і звеселяють людей, а коли ні – то, маючи і мову свою, оніміють. Прочитавши отсі слова, діти мої, похваліть Творця всього земного й небесного, а все, що дали, – то мого слабого розуму повчання. Перш за все не забувайте убогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам. І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте і не веліть убивати його; якщо і завинив хто в смерті, не губіть християнської душі. Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то перше спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою. Ніколи не майте гордоців у своєму серці і в розумі, а скажіть: сьгодні живий, а завтра помру; смертні ми. Старих шануйте, як батька, а молодих, як братів.

Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши круг себе юнаків: при старших годіть-ся мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними і молодими мати згоду і бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору.

У домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі, не покладайтеся на тиюна або на отрока, щоб не посміялися люди ні над домом вашим, ні над вашим обідом. На війну вирушивши, не лінуйтеся, не сподівайтесь на воевод; ні їжі, ні питтю не віддавайте без міри, ні солодкому сну. Сторожу самі наряджайте і вночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано. Зброю не скидайте з себе поспіхом, не оглянувшись добре. Адже буває, що через лінь людина зненацька гине. Брехні остерігайтесь, і пияцтва, і облуди, від того душа гине і тіло. Куди б ви не вертали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло і шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас. А куди б не прийшли і де б не зупинилися, напійте і нагодуйте нужденного. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий, чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею і питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні. Не проминіть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.

Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю: і мені буде не соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтесь, – як батько мій, дома сидючи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі – це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославете день новий і скажіть: «Господи, додай мені літа до літа, щоб я честю й добром виправдав життя своє». Так я кажу, коли сідаю думати з дружиною, або збираюся чинити суд людям, або їхати на полювання, або збирати данину, або лягти спочивати. Спочинок у полудень людям дається за труди: після трудів спочиває і звір, і птиця, і люди.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

(Уривок)

Про Прохора чорноризця, котрий з молитвою, із трави, що називається лободою, пік хліб, і з попелу сіль [робив]

Чоловіколюбєць Бог на всі часи і літа провидить [долю] роду людського та користь дарує творінням Своїм згідно зі Своїм бажанням. Чекаючи нашого покаяння, наводить на нас: іноді – голод, іноді ж війни – за неуправство нинішнього властителя. Цим-бо навертає Владика наше людське недбальство на добродійство, [змушує] пам'ятати справи негідні, бо хто робить погані й негідні справи – задля наших гріхів віддані будуть поганим та немилостивим властителям. Але й ті не уникають суду: суд-бо без милості [належить] немилостивому.

Було-бо [це] в дні княжіння Святополкового в Києві. Багато насильства людям вчинив Святополк – доми-бо знатні до ноги без вини викоринивши, майно численне відняв. Задля цього попустив Господь поганим силу мати над ним, і були битви численні з половцями, а до того ж і котора була в ті часи, голод сильний і бідність велика в усій Руській землі.

У ті дні прийшов якийсь чоловік зі Смоленська до ігумена Іоана, бажючи стати монахом, якого і постриг [ігумен], Прохором його назвавши. Цей же, ставши чорноризцем, віддав себе в послух і воздержання безмірне, так, що й хліб у себе відібрав. Збирав лободу і, своїми руками розтираючи, хліб собі робив. І цим харчувався. І такого [харчу] готував на рік, і наступного літа теж заготовляв, так, що достатньо йому було [ї] без хліба протягом усього життя свого. І, бачачи терпіння його та велике воздержання, Господь перетворив йому гіркоту ту в солодощі, і по печалі була йому радість, за сказаним: «Увечері буде плач, а ранком – радість». І задля того прозваний був Лободником, бо ніколи хліба не попробував, крім проскури, ні овочів ніяких, ні напоїв, але тільки лободу та воду, як про те й вище сказано. Цей же не печалився ніколи, але завжди радісно служив Господові. І не боявся ніколи наближення війни, оскільки було життє його, як одного із птахів – не набув-бо ні маєтків, ні житниць, де зберігав добро своє. Цей [уже] не скаже, як багатий: «Душе, маєш багато доброго, що лежить на багато літ: їж, пий, веселися!». Іншого-бо не мав, крім лободи, але й це готував тільки на наступний рік, кажучи до себе: «Чоловіче! Цієї ночі душу твою заберуть від тебе янголи, а заготовлена лобода кому буде?». І цей на ділі виконував Господом речене слово: «Погляньте на птахів небесних, що ні сіють, ні жнуть, ні до житниці збирають, але Отець Ваш Небесний харчує їх». Це ревно роблячи, сей преподобний Прохор легко обходив місця, де росла лобода, та звідтіля на своїх плечах, як на крилах, [ї] в монастир приносячи, собі на їжу готував: на незораній землі несіяний харч був для нього.

Голод же великий настав, і голодна смерть чигала на всіх людей, блаженний же страви своєї дотримувався, збираючи лободу. Його побачив якийсь чоловік, як збирав лободу, [ї] почав і той збирати лободу: для себе і своїх домашніх, аби тим прохарчуватися в голодний час. Цей же блаженний більше помножив [збирання] лободи на харч і більшу працю собі творив у ті дні, збираючи таке зілля, як же і раніше казав, і, своїми руками розтираючи, робив хліб та роздавав бідним і тим, що від голоду знемагали. Багато тоді до нього приходили в голодний час – він же всім роздавав, і всім солодким здавався [той хліб], ніби з медом був, і дехто не так хотів хліба, як від рук цього блаженного створений з дивовижного зілля скуштувати. Кому-бо дав з благословенням, то світлим і

чистим здавався, і солодким був той хліб; коли ж хто брав потай, відчував, що хліб – як полин. Один-бо з братів таємно вкрав хліба, [аби] без того повеління з'їсти, і не міг їсти, оскільки став у руках його, як полин, і гірким здавався у надміру. І так ставалося багато разів. Соромився ж, [і] від сорому не міг повідати блаженному про свій гріх. Голодним же будучи і не мігши терпіти потреби природної, бачачи смерть перед очима своїми, прийшов до Іоана-ігумена, оповідаючи те, що сталося, [і] пробачення просячи за свій гріх. Ігумен же, не повіривши сказаному, повелів іншому братові це створити: потай хліба взяти, аби достеменно зрозуміти, чи справді так є. І принесений був хліб, і вийшло так само, як і оповідав брат, який украв. І не міг ніхто скуштувати його через гіркоту. Коли ж цей [хліб] ще був у руках його, послав ігумен попросити хліба. «Та з його рук, – каже, – візьміть, а йдучи від нього, і другий хліб украдіть». Ці ж принесли. Вкрадений хліб перед ними змінився і був, немов земля, гіркий, як і перший; а хліб, взятий із рук його, – був світлим і ніби мед. І, як відбулося це чудо, прославився цей муж повсюди, і багатьох прогoduвав голодних, і багатьом на користь був.

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ, ІГОРЯ, СИНА СВЯТОСЛАВА, ВНУКА ОЛЕГА

(Уривки)

(...). Бояне, соловію днів минулих!
Якби ж похід цей ти ошебетав,
Стрибаючи по дереву уяві,
Злітаючи думками попід хмари,
Сплітаючи у пісню суццю славу
Й сягаючи Троянових часів!
Ти б заспівав про Ігоря:
«Не буря несе над степом соколів –
Вороння летить до Дону, чуючи біду».
Або почав би, Велесів нащадку:
«Іржання коней чути за Сулою,
Б'ють дзвони в Києві, у Новгороді сурми
Похід скликають, стяги над Путивлем
Загравами тривожно лопотять...».

Жде Ігор брата милого в Путивлі.
Примчав і мовив Всеволод буй-тур:
«Один ти в мене, Ігорю, мій брате;
Порада і розрада ти моя!
Сідлай же, князю, коні свої бистрі,
Бо вже мої осідлани стоять
Попереду під Курськом, наготові.
Мої куряни – воїни умілі:
Під трубами сповиті, із шоломів
Напоєні й згодвані зі списа;
Дороги та яруги їм відомі;
В них луки пружні, повні сагайдаки
І шаблі гострі – волос перетнуть.
Вовками скачуть в полі і шукають
Собі та князю слави й перемоги!...».
На сонце Ігор глянув і жажнувся –
Все військо враз покритися п'ятем!
І мовив Ігор: «Браття і дружино!
Забитим краще бути, ніж полоненим.
Тож сядьмо, браття русичі, на коней,
Щоб глянуть на великий синій Дон!...».
Й таку незборну Ігор мав жадобу
Дістатись Дону, спробувати Дону,
Що геть йому знамення заступила.

«Бажаю, – мовив, – списа поламати
Край поля Половецького із вами,
Хоробрі, мужні русичі! Загину
Або шоломом Дону зачерпну!». (...).
Були віки Троянові; літа
Старого Ярослав проминули;
Олег мечем усобиці кував
І стріли сів – гордий Гориславич.
Це він вступив в стремено золоте
У городі своїм Тмуторокані,
І дзвін той Всеволод у Києві почув,
А Володимир чув його в Чернігові
Й ворота навіть вранці замикав.
Це ж за його обиди похвальба
Бориса Вячеславича покпала
На березі Канини. Звідтіля ж
Повезли Ізяслава до Софії
На вічний спокій в Києві святому...
Був смутний час. Насіяв князь Олег
Чимало лиха, й вирости роздори,
І згинуло незлічено добра
Народу руського – Дажьбожого онука.
В крамолах, в міжусобицях лягло
Людей немало. Рідко орачі,
Йдучи за плугом, голос подавали.
Зате ворони каркали щодня
На трупах, непохованих у полі...

Страшні були ті битви. Ця ж така,
Якої ще ніколи не бувало! (...).

Настала, браття, тужная пора;
Пустиня руську силу подолала.
Ввійшла обида у Дажьбожів рід,
Ступила Діва по землі Трояна
І залпескала крилами край Дону,
Прогнавши золоті часи.
Не йшли князі в походи в дикий степ,
Бо мовив брат до брата гордовито:

«Оце моє, і те – також моє».
Дрібне самі великим нарекли
Й з кралою надовго побратались.
А бісове поріддя звідусіль
Пішло на Руську землю безборонне. (...).

О Руська земле! Ти іще не раз
Зітхнеш печально, з туюю згадавши
Годину давню й велетів князів!
Було, старого князя Володимира
До Києва нічим не прикуєш...
І нині встали Рюрикові стяги,
Й Давидові розпрямились хорогви;
Та в різні боки мають ті знамена...
Списи ж співають, браття, на Дону!

Голосить Ярославна на зорі,
Кигичучи, мов чайка, примовляє:
«Зигзицею до Дону полечу,
Вмочу рукав шовковий у Каюлу
І рани князю витру на його
Могутньому порубаному тілі».

В Путивлі, на високих заборолі
Голосить Ярославна, примовляє:
«Вітриле, вітре, Стрибоже швидкий,
Навіщо мечеш стріли половецькі
На воїв мужа милого мого?
Хіба не досить віяти вгорі,
Ширяти попід хмарами важкими,
Гойдаючи на морі кораблі?
Навіщо ж ти веселощі мої
По сивій ковилі розвіяв?».

В Путивлі, на високих заборолі
Голосить Ярославна, примовляє:
«Славутичу! Крізь гори кам'яні
Пробився ти у полі Половецькім.
Леліав Святославові човни
До полку Кобякового. Могуте!
Мені з неволі ладу прилелій,
Щоб я не спала сліз йому на море».

В Путивлі, на високих заборолі
Голосить Ярославна, примовляє:
«О сонце ясне, лагідне усім!
Навіщо, красне, промені жагучі
Простерло ти в безводному степу
На воїв мужа милого мого,
Звело їм луки спрагою, стягнуло
Журбою сагайдаки?...».
На зорі
Заграло море, смерчі потяглися
Імлою в степ: то Ігореві бог
Таким знаменням вказує дорогу
На землю Руську з тяжкого полону. (...).

Колись Боян, – премудрий піснетворець
Славетних Ярославових часів, –
Сказав про Святославові походи:
«Хоч тяжко голові не на плечах,
Та тілу також зле без голови».
Отак і краю Руському нелегко
Без Ігоря, Олегового внука.
«Сіяє сонце ясне в небесах –
Князь Ігор в Руську землю повернувся!» –
Лунає спів дівочий на Дунаї
І в'ється аж до Києва за море.

Вже Ігор їде Боричевим, радий
Вклонитись чудотворній Пирогощій.

Всміхнулась Русь крізь сльози та печаль!

Старим князям осанну проспівавши,
Хвалу співати можна й молодим:
Хай славні будуть Ігор Святославич,
Буй-тур відважний Всеволод і юний
Князь Володимир Ігорович!

Слава
Усім князям хоробрим і дружині,
Що землю рідну пильно бережуть!

Григорій Сковорода

БДЖОЛА ТА ШЕРШЕНЬ

– Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто і шкодять, приносячи замість нагороди смерть; однак не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безмозкі. Видно, що ви без пуття закохані в мед.

– Ти поважний дурень, пане раднику, – відповіла Бджола. – Мед любить їсти й ведмідь, а Шершень теж не проти того. І ми могли б по-зłodійському добувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили. Але нам незрівнянно більша радість збирати мед, аніж його споживати. До сього ми народжені і будемо такі, доки не помremo. А без сього жити, навіть купаючись у меду, для нас найлютіша мука.

С и л а:

Шершень – се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого і народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А бджола – се символ мудрої людини, яка у природженому

ділі трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть: нащо сей, до прикладу, студент учився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися, коли не матимете достатку?.. Кажуть се, незважаючи на слова Сіраха: «Веселість серця – життя для людини», – і не тямлять, що природжене діло є для неї найсолодша втіха.

Погляньте на життя блаженної природи і навчіться. Спитайте вашого хорта, коли він веселіший? – Тоді, – відповідь вам, – коли полюю зайця. – Коли заєць смачніший? – Тоді, – відповідь мисливець, – коли добре за ним полюю. Погляньте на kota, що сидить перед вами, коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, й не їсть миші. Замкни в достатку бджолу, чи не помре з туги в той час, коли можна їй літати по квітконосних луках? Що гірше, ніж купатися в достатку і смертельно каратися без природженого діла? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись природженого діла. І немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солодка тут праця тілесна, терпіння тіла і сама смерть його тоді, бо душа, володарка людини, втішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти. Старий Катон чим мудрий і щасливий? Не достатком, не чином ти що йде за природою, як видно з Цицеронової книжечки «Про старість»...

Але ж розкусити треба, що то значить – жити за природою. Про се сказав древній Епікур таке: «Подяка блаженній природі за те, що потрібне зробила неважким, а важке непотрібним».

* * *

Всякому місту – звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова;
Всякому серцю – любов і тепло,
Всякеє горло свій смак віднайшло.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий,
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендлює, візьми перевір!
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят.
Ті на ловецтво готують собак,

В сих дім, як вулик, гуде від гуляк,
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова,
Тих непокоїть Венерин амур,
Всякому голову крутить свій дур.
В мене ж турботи тільки одні,
Як з ясним розумом вмерти мені.

Знаю, що смерть – як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар, –
Все пожеє, як солону пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь...

DE LIBERTATE (ПРО СВОБОДУ)

Що є свобода? Добро в ній якеє?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш – болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!

О БОГЕ

Весь мір состоит из двух натур: одна – видимая, другая – невидимая. Видимая натура называется тварь, а невидимая – Бог. Сія невидимая натура, или Бог, всю тварь пронизывает и содержит; везде всегда был, есть и будет. Например, тело человеческое видно, но пронизающий и содержащий оно ум не виден. По сей причине у древних Бог назывался ум всемірний. Ему ж у них были разныя имена, например: натура, бытие вещей, вечность, время, судьба, необходимость, фортуна и проч...

А у християн знатнейшія ему имена следующие: Дух, Господь, Царь, Отец, Ум, Истина. (...).

О СТРАСТЯХ, ИЛИ ГРЕХАХ

Страсть есть моровой в душ воздух. Она есть безпутное желание видимостей, а называется нечистый или мучительный дух. Главнейшая всех есть зависть, мать протчих страстей и беззаконий. Она есть главным центром оныя пропасти, где душа мучится. Ничто её не красит и не пользует. Не мил ей свет, не любя благочинность, а вред столь сладок, что сама себя десятью снedaет.

Жалом адскаго сего дракона есть весь род грехов, а вот фамилия его: ненависть, памятозлюбіе, гордость, лесть, сытость, скука, раскаяніе, тоска, кручина и прочій неусыпаемый в душ червь.

НОВА УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Іван Котляревський

ЕНЕЇДА

(Уривки)

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятійший од всіх бурлак.
Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;
Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.
Він, швидко поробивши човни,
На синє море поспускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав.
Но зла Юнона, суча дочка,
Розкудкудакалась, як квочка, –
Енея не любила – страх;
Давно уже вона хотіла,
Його щоб душака полетіла
К чортам і щоб і дух не пах. (...).

(...). Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні зізд,
Там тільки тумани великі,
Там чутні жалобнії крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сивіллою гляділи,
Якїї муки тут терпіли,
Якая кара всім була.
Смола там в пеклі клетотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли,
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали
І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав. (...).
Багатим та скупим вливали
Розтопленеє срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород;
Які ж ізроду не женились,
Та по чужим куткам живились,
Такі повішані на крюк,
Зачеплені за теє тіло,
На світі що грішило сміло
І не боялося сих мук.
Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслуді, як котам.
Тут всякїї були цехмістри,
І ратмани, і бургомистри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили,
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі.
І всі розумні філозофи,
Що в світі вчились мудровать;
Ченці, попи і крутопопи,
Мирян щоб знали научать;
Щоб не ганялись за гривнями,
Щоб не возились з попадяма,
Та знали церков щоб одну;
Ксьондзи до баб щоб не іржали,
А мудрі зізд щоб не знімали –
Були в огні на самім дну. (...).
Батьки, які синів не вчили,

А гладили по головах,
 І тільки знай, що їх хвалили,
 Кипіли в нефті в казанах;
 Що через їх синки в ледащо
 Пустилися, пішли в нінащо,
 А послі чубили батьків,
 І всею силою бажали,
 Батьки щоб швидше умирали,
 Щоб їм прийнятись до замків. (...).
 Були там купчики проворні,
 Що їздили по ярмаркам,
 І на аршинець на підборний
 Поганий продавали крам.
 Тут всякі були пронози,
 Перекупки і шмаровози,
 Жиди, міняйли, шинкарі.
 І ті, що фіги-миги возять,
 Що в боклагах гарячий носять,
 Там всі пеклися крамарі.
 Паливоди і волоцюги,
 Всі зводники і всі плути;
 Ярижники і всі п'янюги,
 Обманчики і всі моти,
 Всі ворожбити, чародії,
 Всі гайдамаки, всі злодії,
 Шевці, кравці і ковалі;
 Цехи: різницький, коновальський,
 Кушнірський, ткацький, шаповальський –
 Кипіли в пеклі всі в смолі. (...).
 Якусь особу мацапуру
 Там шкварили на шашлику,
 Гарячу мідь лили за шкуру
 І розпинали на біку.
 Натуру мав він дуже бридку,
 Кривив душею для прибитку,
 Чужее оддавав в печать;
 Без сорома, без бога бувши
 І восьму заповідь забувши,
 Чужим пустився промишлять.
 Еней як відсіль відступився
 І далі трохи одійшов,
 То на другее нахопився,
 Жіночу муку тут найшов.
 В другім зовсім сих каравані
 Піджарьовали, як у бані,
 Що аж кричали на чім світ;
 Оці то галас ісправляли,
 Гарчали, вили і пищали,
 Після куті мов на живіт. (...).
 Були там чесні постомолки,
 Що знали весь святий закон,
 Молилися без остановки
 І били сот по п'ять поклон,
 Як в церкві між людьми стояли,
 І головами все хитали;
 Як же були на самоті,
 То молитовники ховали,

Казились, бігали, скакали
 І гірше дещо в темноті.
 Були і ті там панянки,
 Що наряджались на показ;
 Мандрьохи, хльорки і діптянки,
 Що продають себе на час.
 Сі в сірці і в смолі кипіли
 За те, що жирно дуже їли
 І що їх не страшив і піст;
 Що все прикушовали губи,
 І скалили біленькі зуби,
 І дуже волочили хвіст.
 Пеклись тут гарні молодиці,
 Аж жаль було на них глядіть,
 Чорняві, повні, милолиці;
 І сі тут мусили кипіть,
 Що за муж за старих ходили
 І мишаком їх поморили,
 Щоб послі гарно погулять
 І з парубками поводитись,
 На світі весело нажитись
 І не голодним умирать. (...).
 За сими по ряду шкварчали
 В розпалених сковородах
 Старі баби, що все ворчали,
 Базікали по всіх ділах;
 Все тільки старину хвалили,
 А молодих товкли та били,
 Не думали ж, які були,
 Іще як самі дівовали,
 Та з хлопцями як гарцювали,
 Та й по дитинці привели.
 Відьом же тут колесовали
 І всіх шептух і ворожок,
 Там жили з них чорти мотали
 І без витушки на клубок;
 На припічках щоб не орали,
 У комини щоб не літали,
 Не їздили б на упирях;
 І щоб дощу не продавали,
 Вночі людей щоб не лякали,
 Не ворожили б на бобах. (...).
 Но се були все осуждені,
 Як померли не тепер;
 Без суду ж не палив пекельний
 Огонь, недавно хто умер;
 Сі всі були в другім загоні,
 Якби лошата або коні,
 Не знали попадуть куда;
 Еней, на перших подивившись
 І о бідах їх пожурившись,
 Пішов в другії ворота.
 Еней, ввійшовши в сю кошару,
 Побачив там багацько душ,
 Вмішавшися між сю отару,
 Як між гадюки чорний уж.
 Тут розні душі походжали,

Все думали та все гадали,
Куди-то за гріхи їх впруть.
Чи в рай їх пустять веселитись,
Чи, може, в пекло пошмалитись
І за гріхи їм носа втруть.
Було їм вільно розмовляти
Про всякі свої діла,
І думати, і мізковати –

Яка душа, де, як жила;
Багатий тут на смерть гнівився,
Що він з грішми не розлічився,
Кому і кілька треба дати;
Скупий же тосковав, нудився,
Що він на світі не нажився
І що не вспів і погулять. (...).

Петро Гулак-Артемівський

РИБАЛКА

Вода шумить!.. Вода гуля!..
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і примовля:
– Ловіться, рибочки, великі і маленькі!
Що рибка смик – то серце тьох!..
Серденько щось Рибалочці віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханячко?.. Не зна він, – а сумує!
Сумує він, – аж ось реве,
Аж ось гуде, і хвиля утікає!..
Аж гульк!.. з води Дівчинонька пливе,
І косу зчісує, і брівками моргає!..
Вона й морга, вона й співа:
– Гей, гей! не надь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні шуки, ні лина!..
Нащо ти нівечиш мій рід і плід любенький?
Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жить із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько!
Ти ж бачиш сам, – не скажеш: ні, –
Як сонечко і місяць червоненький
Хлюпоцуться у нас в воді на дні
І із води на світ виходять веселенькі!

Ти ж бачиш сам, як в темну ніч
Блищать у нас зіроньки під водою,
Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч, –
Зо мною будеш жить, як брат живе з сестрою!
Зирни сюди!.. Чи се ж вода?..
Се дзеркало, – глянь на свою уроду!..
Ой, я не з тим прийшла сюда,
Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!
Вода шумить!.. Вода гуде...
І ніженьки по кісточки займає!..
Рибалка встав, Рибалка йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!..
Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. – приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлюп!.. За ним шубовість вона!..
І більше вже ніде не бачили Рибалки!..

Микола Гоголь**ТАРАС БУЛЬБА***(Уривки)*

(...). – Ну, що тепер ми будемо робити? – сказав Тарас, дивлячись йому просто в вічі. Але не промовив ні слова на те Андрій і стояв, утупивши в землю очі.

– Що, синку, помогли тобі твої ляхи?

Андрій мовчав.

– Отак продати? Продати віру? Продати своїх?.. Стий же, злязь з коня!

Покірно, як дитина, зліз він з коня і стояв ні живий, ні мертвий перед Тарасом.

– Стий же й не ворущись! Я тебе породив, я тебе і вб'ю! – промовив Тарас і, відступивши крок назад, зняв з плеча мушкета. Білий, як полотно, стояв Андрій: видко було, як тихо ворущилися уста його і як він вимовив чиесь ім'я; але не було то ім'я вітчизни, чи матері, чи брата – то було ймення красуні-польки. Тарас вистрілив.

Як колос пшеничний, підрізаний серпом, як молоде ягня, що почуло під серцем смертельне лезо ножа, схилив він голову і впав на траву, ані слова не промовивши.

Зупинився синовбивець і довго дивився на бездиханне тіло. Він і мертвим був прекрасний; мужнє лице його, ще недавно повне сили й непереможного для жіночого серця чару, і тепер виявляло чудову красу; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його зблідлі риси.

– Чим не козак був? – промовив Тарас. – І станом високий, і чорнобровий, і обличчя, як у шляхтича, і рука міцна була в бою!. А пропав, пропав без слави, як поганий пес! (...).

(...). Остап терпів тортури й катування, як велетень: ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли почали перебивати йому руки й ноги, коли страшний хряскіт кісток почувся серед мертвої тиші до найдальших глядачів, коли панянки одвернули свої очі, – нічого навіть схожого на стогін не вирвалося з його уст, і не здригнулося його лице. Тарас стояв у юрбі, схиливши голову і водночас гордо піднявши свої очі, тихо, схвально промовляв:

– Добре, синку, добре!

Але як узяли його на останні смертельні муки, здалося, немовби почала підупадати його сила. І повів він навколо себе очима: Боже, все невідомі, все чужі люди!! Хоч би хто-небудь із рідних, близьких його серцеві був тут, при його смерті! Він не хотів би чути плачу та жалів слабосилої матері, чи несамовитого голосіння жінки, що рве на собі волосся і б'є руками в білі груди; хотів би він тепер побачити з твердою волею чоловіка, який мудрим своїм словом підбадьорив би його й потішив перед економ. І впав він на силі й вигукнув у скруті душевній:

– Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?

– Чую! – залунало серед мертвої тиші, і весь мільйон народу разом здригнувся.

Частина кінних жовнірів кинулася пильно оглядати юрбу. (...).

– А ви, хлопці? – звернувся він до своїх козаків. – Хто з вас хоче вмерти своєю смертю, не по-баб'ячому в запічку або на лежанці, не п'яним під тином біля шинку, як те стерво, а чесною козацькою смертю, усім на одній постелі, як молодий з молодою? Чи, може, хочете вернутися додому та поробитися недовірками, та возити на своїй спині польських ксьондзів?

– За тобою, пане полковнику! За тобою! – загукали всі, що були в Тарасовім полку, і до них перейшло чимало й інших. (...).

(...). Шість днів тікали козаки путівцями від ляхів; ледве витримували коні небувалу гонитву й рятували козаків. Але Потоцький цього разу впорався добре з дорученням. Він, не спочиваючи, гнався за ними й догнав їх коло Дністра, де Бульба зупинився на відпочинок, розташувавшись у зруйнованій фортеці.

Над самою кручею Дністровою стояла вона зі своїм обірваним валом та розваленими мурами. Піском та битою цеглою засіяний був верх кручі, що кожної хвилини міг зрватися і полетіти вниз. Отут із двох боків, прилеглих до поля, і обступив його коронний гетьман Потоцький. Чотири дні бились і оборонялися козаки, відбиваючись цеглою й камінням. Але не вистачило ні запасу, ні сили, і поклав Тарас пробиватися крізь ворожі лави. І вже

пробилися були козаки, і, може, ще раз вірно послужили б їм прудконогі їхні коні, коли це раптом на бігу зупинився Тарас і гукнув:

– Сійте! Випала люлька з тютюном; не хочу, щоб і люлька моя дісталася вражим ляхам!

І нахилився старий отаман, і почав шукати в траві люльку з тютюном – свою вірну подругу на морі й на землі, в походах і дома. А тим часом налетіла ватага ляхів і вхопила його під могутні плечі. Струснув він усім своїм дужим тілом, але не посипалися вже, як колись, на землю, мов груші, гайдуки, що держали його.

– Ох, старість, старість! – промовив він, і заплавав старий кремезний козак. Та не старість була тому винна: сила подолала силу. Мало не тридцять гайдуків учепилося йому за руки й за ноги.

– Піймалася бісова ворона! – кричали ляхи. – Тепер треба тільки вигадати, яку б йому, собаці, найкращу честь віддати.

І присудили, з гетьманського дозволу, спалити живцем перед усім військом.

Недалеко стояло голе дерево, що грім розбив йому верхів'я.

Припнули Тараса залізними ланцюгами до стовбура, цвяхом прибили йому руки і, піднявши його вище, щоб звідусіль видко було козака, почали розкладати під деревом вогонь. Але не на вогонь дивився Тарас, не про вогонь він думав, на якому мали його спалити; дивився він, бідолаха, в той бік, де відстрілювалися козаки: йому згори було видно все, як на долоні.

– Займайте, хлопці, займайте швидше, – гукав він, – гору, що за лісом: туди не підступлять вони!

Але вітер не доніс його слів.

– Ой, пропадуть, пропадуть ні за понюх табаки! – промовив він гірко і глянув униз, де блищав Дністер. Радістю засяяли йому очі. Він побачив чотири човни, що кормою виглядали з-за кущів, і, зібравшись на силі, гукнув на всі груди:

– До берега, хлопці! До берега! Спускайтеся попід гору стежкою, що йде ліворуч. Коло берега стоять човни, – всі забирайте, щоб не було погоні!

Цього разу вітер дмухнув із другого боку, і все почули козаки.

Але за цю раду дістав він обухом по голові, і все перевернулося йому в очах.

Пустили козаки коней щодуху узбічною стежкою, а вже ляхи за плечима. Бачать козаки – крутиться й гадючиться стежка й багато вбік дає вигинів.

– Гей, панове товариство! Пан чи пропав! – сказали вони всі разом, на мить зупинилися, підняли нагайки, свиснули – і татарські коні їхні, відірвавшись від землі і розпростершись у повітрі, як змії, перелетіли через провалля й шубовсьнули просто в Дністер. Двоє тільки не досягли до ріки, грянули з високості на каміння і пропали там навіки з кіньми, не встигнувши навіть голос подати. А козаки вже пливли з кіньми річкою й одв'язували човни. Зупинилися ляхи над проваллям, дивуючися нечуваній козацькій сміливості, і думали: скакати їм чи ні. Один молодий полковник, живої, гарячої крові, рідний брат красуні-польки, що причарувала бідолашного Андрія, не роздумуючи, кинувся згарячу за козаками. Перевернувся він тричі в повітрі з конем своїм і гримнув просто на гострі скелі. На шмаття подерло його гостре каміння, і пропав він на дні провалля, мозком і кров'ю оббризкавши кущі, що росли по нерівних стінах прірви.

Коли отямився Тарас Бульба після обуха й глянув на Дністер, козаки вже були на човнах і гребли веслами; кулі сипалися на них зверху, але не досягали. І засвітилися радістю очі у старого отамана.

– Прощайте, товариство! – гукав він їм згори. – Згадуйте мене і на ту весну знову сюди прибувайте та гарненько погуляйте!.. А що, взяли, чортові ляхи? Думаєте, є що-небудь на світі, чого б злякався козак!..

А вже вогонь піднявся вгору і лизав його ноги, обіймаючи потроху все дерево... Та хіба знайдуться у світі такі вогні й муки, така сила, що перемогла б козацьку силу?..

Не мала річка Дністер, а як пожене вітер з моря, то хвиля сягає до самого місяця! Козаки хутко пливли вузенькими двостеренними човнами, гребли в лад веслами, обережно минали зелені острови, полохаючи птаство, і розмовляли про свого отамана.

Тарас Шевченко

СОН

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не самотній, а жонатий

На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою-таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,
Проснулася – нема нічого...
На сина глянула, взяла
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

КАВКАЗ

(Уривки)

За горами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день Божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові, –
Воно знову оживає
І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога (...).
Отам-то милостиві ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костями
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? напоїть
Всіх імператорів би стало

З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерніх гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки – море розлилось,
Огненне море! Слава! слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям (...).
У нас же й світа як не те –
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фінна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! (...).
У нас! чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких
Таки хрещених... но простих.
Ми не гішпани; крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,
Як ті жиди. Ми по закону!..

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕНИМ ЗЕМЛЯКАМ МОЇМ
В УКРАЇНІ І НЕ В УКРАЇНІ МОЄ ДРУЖНЕЄ ПОСЛАНІЄ

(Уривок)

(...). Нема на світі України,
Немає другого Дніпра;
А ви претесе на чужину
Шукати доброго добра,
Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,

Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог створив вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились,
І знову шкуру дерете
З братів незрячих, гречкосіїв (...).
Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрість би була своя.
А то залізете на небо:

«І ми не ми, і я не я!
 І все те бачив, і все знаю:
 Нема ні пекла, ані раю,
 Немає й Бога, тільки я!
 Та кущий німець узловатий,
 А більш нікого!..» – «Добре, брате,
 Що ж ти такеє?»
 «Нехай скаже
 Німець. Ми не знаєм». Отак-то ви навчаєтесь
 У чужому краю!
 Німець скаже: «Ви могли».
 «Могли! могли!».
 Золотого Тамерлана
 Онучата голі.
 Німець скаже: «Ви слав'яне».

«Слав'яне! слав'яне!».
 Славних прадідів великих
 Правнуки погані!
 І Коллара читаєте
 З усієї сили,
 І Шафарика, і Ганка,
 І в слав'янофілі
 Так і претесь... І всі мови
 Слав'янського люду –
 Всі знаєте. А своєї
 Дастьбі... Колись будем
 І по-своєму глаголать,
 Як німець покаже
 Та до того й істерію
 Нашу нам розкаже... (...).

Пантелеймон Куліш

ЧОРНА РАДА

(...). Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами і хліборобами, котрі не мали жодного способу супротив його стати. (...) От і виходили з Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Острияниця – з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держались міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полом'я і знов по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшенний, негасимий пожеж із Запорожжя – піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости і комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри з своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялись, щоб погасити теє полом'я! Як уже не перегороджували степові дороги свої ми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжя, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці і ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини – немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжя до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилась козацька слава по всій Україні...».

(...). Випили по кубку. Тоді Шрам і питає: – Скажи ж мені, божий чоловіче, ти всюди вештаєшся і всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

– Діється таке, – одвітує божий чоловік, важко здихнувши, – що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

– А старшина ж із гетьманом на що?

– Старшини там багато, та нікого слухати.

– Як нікого? А Сомко?

– А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да й йому не дають гетьманувати.

– Як же се так?

– А так, що дявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так, отже, захотілось на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за його тягнуть руку.

А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому придіте поклонімося. Отаке як завелось міждо старшими головами, то й козаки пійшли один против одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона?» – «А ти чия?» – «Васютина». – «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» – «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» – Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і звадливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понурив.

– Да потривай же, – каже, – адже ж Сомка вибрали одностайне гетьманом у Козельці?

– Одностайне, – каже, – і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так прогноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою – той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слухна; треба, каж ізозвати зуповную раду, щоб і військо з Запорожжя було на раді, щоб одностайне собі гетьмана обрали і одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства і не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

– Якого се Брюховецького? – аж скрикнув Шрам. – Що се ще за проява?

– Проява, – каже, – така, що слухаєш, да й віри йняти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

– Отак! – кажуть. – Іще б не знати чури Хмельницького!

– Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

– Чули, – каже Шрам. – Що ж по тому?

А Черевань:

– Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

– Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, – да ще не на самоті, чи там напідпитку, а перед отаманям, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

– Га-га-га! – засміявся Черевань. – Одважив солі добре.

– Одважив солі добре, – каже божий чоловік, да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу і шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже».

(...) Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою і присудили усікнути голову. Воно б же й сталось так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

– Га-га-га! – зареготав ізнов Черевань. – Котузі до заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро: – Се все ми знаємо.

– Знаєте, – каже кобзар, – а чи чували, що після того вкоїв Іванець? (...) Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатись на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе од усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!». А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горлікою поїть...

– Ну, що ж із сього? – ізнов-таки спитав понуро Шрам.

– А от що з сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

– Іванця! – аж скрикнули всі у одно слово.

– Ні вже його тепер ніхто не зове Іванцем, – додав божий чоловік, – тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

– Сила небесная! – закричав, ухопившись за голову, Шрам. – Так се його зовуть за-порожці гетьманом?

– Його, панотче, його самого!

– Боже правий, боже правий! – сказав Василь Невольник, – переведється ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали! (...).

– Братце моє миле! – рече тоді полковник Шрам. – Тяжко моєму сердцю! Не здолаю більш од вас таїтись! Іду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана (...). Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, – а в нього душа щира, козацька, – так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. Гіркої підніс ти моєму сердцю, божий чоловіче, да ще, може, як-небудь діло на лад повернеться, їдьмо за мною на той бік: тебе казаки поважають, твоєї ради послухають...

– Ні, панотче, – перебив його кобзар, – не слід мені встрявати до тії заверюхи. Не нам те знати, не нам про те, за те раховати: наше діло богові молитись, Спасителю

хреститись. А більш, – каже, – мені не по нутру ота мізерная пиха, що розвелась усюди по Гетьманщині. Почали значні козаки жити на лядський кшталт із великої розкоші. І вже байдуже їм тепер старосвітськії співи, що й людям у подобу, і богу не противні: держать коло себе хлопців із бандурками, що тільки й знають різати до танців. Дух мій не терпить сього!.. І наша темна старчота, ради тієї ледащиці-горілки, бринчить їм на кобзах усячину. Забули й страх божий. Уже ж ти не бачиш нічого, уже тебе наче взято із сього світу: так чого ж тобі вертатись до гріхів людських? Умудрив господь твою сліпоту, то співай же добрим людям, не прогнівляючи господа; так співай, щоб чоловік на добре, а не на зле почувся!

– Братці! – сказав Черевань. – От я почувсь на добре. Ходімо лиш до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гуторити про свої смутки. Я радуюсь, що господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорючи, устав да й повів своїх гостей до хати. Шрам ішов за ним, хитаючи понуро голову. Василь Невольник голосно журився, на його гляючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі. (...).

Шрам хоть і сердивсь на запорожців, да й сам не постеріг, як задививсь на них. Добріі молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да, мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилось мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакости, зачне, було, їх коренити, а далі, як заговориться, як забалакається про їх звичаї да ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гуторити про них, як про своїх родичів. Чим же то, чим тіі запорожці так припадали до душі всякому? Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивились на Божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм ні жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полу. Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, що на Запорожжі воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковичні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горні іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть, воно й славне поміж панамі й мужиками, тим воно й припадало так до душі всякому!

Черевань, дивлячись на тіі скоки й викрутаси, аж ногою притупував, узявшись у боки.

– От, бгате, – каже Шрамові, – де люде вміють жити на світ! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

– Не знать, що ти провадиш, свате! – дав йому одвіт Шрам. – Тепер чесному чоловікові стид мішатись між сі розбишаки. Перевернулись тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втікав щонайкращий люд з городів; а тепер хто йде на Запорожжє? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаяннії в Січі да тільки п'янують, а очортіє горілку пити, так і ще в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм із їх скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не заста-нем на службу.

– Козаки сидять, згорнувши руки! — каже Шрам. – Щоб ви так по правді дихали! Коли б не козаки, то давно б вас чорт ізлизав, давно б вас досі ляхи з недоляшками задушили або татарва погнала до Криму! Безумнії глави! Да тільки козацькою одвагою і держитесь на Україні предяс Русь і благочестива віра! Дай їм усім козацьке право! Сказали б ви се батьку Богданові: він би якраз потрощив об ваші дурніі голови свою булаву! Де в світі видано, щоб увесь люд жив при одному праві? Усякому своє: козакам – шабля, вам – безмін да терези, а поспільству – плуг да борона.

– Коли усякому своє, – каже Тарас Сурмач (а пляшкою махає так, що аж горілка плетється), – коли усякому своє, то чом же нам шаблю і козацьку волю не назвати своєю? У козаків не ставало війська, – ми сіли на коні; у козаків не було грошей, – ми дали їм і грошей, і зброю; укупі били ляхів, укупі терпіли всякі пригоди, а як прийшло до розквітання, то козаки zostались козаками, а нас у поспільство повернено! Що ж ми таке? Хіба ми не тіі ж козаки?

– Хіба ми не тіі ж козаки? – підхопила громада, позакладавши із зневагою руки за пояси. – Хто жив із нами запанібрата, дак тепер гордує нашим хлібом-сіллю!

Шрам не раз починав говорити, так куди! Галас той так і покриває слова його.

– Та постривайте, постривайте, папи кармазини, – гукнув один товстопийкий синьо-каптанник, – швидко ми вам хвоста вкрутимо! Не довго гордуватимете нами! Налетять зозулі, що нас не забули. (...).

Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Його підручники несуть царську корогов козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі од царя у подарунок старшині з гетьманом.

Усі послі, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, виложені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири сторони. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шаблюки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестивсь князь великим хрестом, од лисини аж за пояс, потряс головою, щоб порівнялись сивії патли, підняв грамоту високо – два дяки йому руки піддержували – і почав вичитовати царське ім'я. Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

– Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

– Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказаний. Тоді й передні бачать, що всі байдуже про царську грамоту, почали оглашати гетьманів – усе ближче, все ближче, аж поки дійшло до самої першої лави.

– Брюховецького!

– Сомка!

– Не діжде свиноїзд над нами гетьмановати!

– Не діжде крамар козацтвом орудовати! (...).

І зачепились. Хто шаблею, хто кием, хто ножакою.

– Стійте, стійте лавою! – крикне Сомко на своїх. – Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

– Не наша сила, не наша сила! До табору! Втійкаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву й бунчук до рук дають. Зопхнули й князя з думними дяками, як поперлись.

– Гетьман, гетьман Іван Мартинович! – кричать на все горло.

– Діти! – крикне на своїх старий Шрам. – Так отес ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулись купою до стола. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвое, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при йому тільки зо жменю старшини.

– Ей, – каже, – годі! Нема тут наших!

Старшина гляне, аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

– Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців під добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилась тісно, плечем поуз плече, да назад до намету. А інші там же покладали голови. За наметом стояли їх коні. Може б, і тут не влизнули, да московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка з старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе скрикував Сомка гетьманом. (...).

Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шиковати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка – ударити на Іванців табор, розметати, як полову, тії гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди на Україні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він рушай, а вже полк Ніженський з табору й рушив. (...).

– Якого, – кажуть, – чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? – да похапавши кожна сотня корогови, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг з старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця Вуяхевич і інші значні сомківці з запорожцями.

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

– Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю – я одіб'ю твоїми стрільцями голоту од табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

– Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, втручатись у наші справи! Козаки самі собі судді: два з третім, що хотя роблять. А візьміть, небожата, та киньте в глибку сього бунтовника!

– Так нема ніде правди? – каже Сомко. – Ні в своїх, ні в чужих?

А Іванець:

– Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордість! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани.

– Пане гетьмане! – каже вірна старшина, обступивши Сомка. – Лучче нам положити усім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

– Братці мої, – каже, – миліі! Що вам битись за мою голову, коли погибає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругавсь лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безшасна Україно! – і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

– Боже правосудний! – кажуть. – Нехай же наші сльози упадуть на голову нашому ворогу!

Григорій Квітка-Основ'яненко

МАРУСЯ

(Уривки)

(...). Іще ж і се ми думаємо, що як постигне кого-небудь біда і нещастя, що похова кого із своєї сім'ї або і родичів, то буцімто сеє чоловікові приходить за його гріхи й неправди прежні. Ні, не так сеє! (...). Не гріх нам буде і таке примінити: от зберуться діти на вулицю грати, та будуть промеж ними щасливіші, та усе б то їм, замість іграшки, битись та лаятись, а меж ними буде дитина плохенька, смирна, покірна, і що усяк її може забідити. Адже правда, що батько тієї дитини, щоб вона не перейняла худа від своєвольників, жалкуючи об ній, кликне з вулиці до себе і, щоб воно за товариством не скучало, посадить біля себе та й приголубить, і понижить, і, чого вона забажа, усього їй дасть. Пожалуй, хлопці, що на вулиці zostались, не знаючи, яке добро тій дитині у батька, будуть жалкувати, що узят від них товариш. Дарма, нехай жалкують, а йому у отця дуже-дуже добре! (...). Усякий, усякий отець старається навчити дітей усьому доброму; а неслухняних по-батьківськи повчить та по-батьківськи пожалує. Недурно сказано: ледача та дитина, котрої батько не вчив! (...).

Так робив Наум Дрот. (...). Бог милосердний... наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що було Наум ні забажа, що ні задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, старається, б'ється і вже зробить і достане, чого мужикові хотілось. (...). Дав їм бог і дочечку. (...). Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла і пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. (...) І яких-то цвітів, там не було? Батечку мій та й годі! Запaska шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підпережеться, так так рукою і обхватиш, – ще ж то не дуже і стягнеться. Хусточка у пояса мережована і з вишитими орлами, і ляхівка з-під плахти тож вимережована й з китичками; панчішки сині, суконці, і червоні черевички. От така як вийде, то що і твоя панночка! Іде, як павичка, не дуже по усім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли з старшим себе зострілась, зараз низенько вклонилась та й каже: «Здрастуйте, дядюшка!» або: «Здорові, тітусю!». (...) Раз, на клечальній неділі, була Маруся у своєї подруги у дружках на весіллі і сиділа за столом. Проти

дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був з города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка, поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шапові, з підковами. (...) Сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому і бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він з Марусею і zostався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилась: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоч додому йти. Чогось-то їй стало млосно і нудно, і, як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! (...).

Тільки, що став так Василь говорити, то Маруся і не стямилась; серденько в неї так і б'ється, а сама, як у лихоманці, так і труситься; боїться і сама не зна чого; коли б земля розступилася, так би вона і кинулась туди та й... Василя потягнула б за собою; коли б їй крила, полетіла б на край світу... та не сама, а усе б таки з Василем. (...).

Маруся, – як розказала перед своїми усю правду, то й стало їй на душі веселіше і на серці полегшало, – почала... просити батька, щоб таки віддав за Василя, а що вона хоч вік у дівках сидітиме, а ні за кого не піде, опріч його.

– Говори! – каже Наум. – А знаєш ти, голово, що батько лучче бачить твоє щастя, чим ти? Ти молода, дурна! (...) – Перехрестив її та й пішов собі від неї. (...).

А Василь так об землю і кинувся, та аж придівз навколішках до Наумових ніг, та цілує їх, та гірко плаче:

– Будьте мені батеньком рідненьким! Не гнушайтеся бідним сиротою!.. За що в мене душу віднімаєте?.. Не можу без вашої Марусі жити! Буду вам за батрака вічно служити... Буду усякую вашу волю сполняти... Що хотіть, те й робіть зо мною! Дайте сиротиночці ще на світі прожити!..

Тут і Маруся, забувши, що їй гоже і що ні, вибігла тож собі і впала до ніг отцевських, і просить, і плаче, то кинеться до матері, і руки їй цілує, і приговорює:

– Таточку, голубчику, соколику, лебедичку! Матінко моя ріднесенька! утінько моя, перепілочко, голубочко! Не погубляйте свого дитяти; дайте мені, бідненькій, ще на світі пожити! Не розлучайте мене з моїм Василечком. Не держіть мене як дочку, нехай я буду вам замість наньмички: усяку роботу, що скажете, буду робити і не охну. Не давайте мені ніякої худобоньки: буду сама на себе заробляти, буду вас доглядати і шанувати, аж поки жива. Хоч один годочок дайте мені з Василечком пожити, щоб і я знала, що то за радість на світі! (...).

– О батечки мої! – зараз каже стара Настя. – Чи я ж би не хотіла щастя своєму дитяті? Адже вона моя утроба. Та де ж нам луччого Василя ськати? Він дитина розумна, покірна; усяк би нам позавидував. Та хіба ж я не жона своєму мужу, щоб не мала його слухати? У нас іде по-божому та по-старосвітськи: він мені закон, а не я йому. А чому він не віддає, я не знаю; він Василя завжди любив. Кажі-бо, Науме, що се ти робиш? (...).

От, як позбирали з стола, Наум і каже жінці і дочці:

– Ідіть собі або в кімнату, або під комору на простор шити, а нам тут з Василем не мішайте.

От, як повиходили вони, Наум і каже:

– Василю! Сядь лишень біля мене та слухай не перебиваючи, що я тобі скажу. (...). Се ти, бачивши її очі або щоки і що вона во всім собою красивенька, та й хвалиш її; а я не про її тіло, я кажу про її душу. Яка-то вона тихая, слухняная (...); нас шанує і бережеться якомога, щоб ні в чім нас не прогнівати. Жалослива не то що до чоловіка, та аж до манісінької комашечки. Худа ніякого і по духу не зна і боїться самої думки об нім. Яка сама добра і незлобна, так і про усіх дума, усякому повірить: і бог її сохранив, що вона тебе, а не кого ледачого полюбила; з другим би пропала на віки вічні. Та й ти її, сердешну, збив було з пантелику; знаю усе. Ох! Гріх так робити!

– Дядьку! – обізвась було Василь.

– Мовчи, племіннику; ти розкажеш опісля. Такою-то дитину нам бог милосердний дав; хоч я і батько її, а не можу проти правди казати. Що ж ми називаємося за родителі, щоб не думати об щасті свого дитяти? Я ж кажу: коли б вже і ська і така, ну так би й бить. А за її добрість, за її смирноту, покірність треба їй такого мужика, щоб їй був як отець; щоб він її кохав, жалував, щоб – не дай бог! – коли і трапилось якеє худо, чи ділом, чи думкою, так він би її відводив, вчив би її на усе добре, не давав би їй кому зря зобіжати; а покірну та смирну, як вона, хто

захоче, той і зобидить. Чим нас бог благословив у сім світі, чи худобинкою, чи скотинкою, усе тут би зосталося зятеві затиш, що я хочу зятя, коли бог благословить, узять до себе у прийми. Так се вже не чие, як моє діло, глядіти дуже пильно, щоб він був хазяїн добрий, щоб хоть би вже не розтратив і не розтеряв, що від нас прийме, і щоб і її не довів ні до якої нужди; а коли бог благословить діточками, так щоб і їх до пуття через науку довести, і децю і їм зоставить. Тепер скажи мені, Василю, не правду я кажу?

– Правду, панотче, святу правду ви говорите. Коли б ваша милость, щоб мене нагородили Марусею, я б усе те сполнив, що ви тепер розказуєте.

– Не можна, Василю: не будеш ти їй таким мужем і хазяїном, як хочеш, бо се не від тебе. Коли ж я знаю, що сьому не можна бути, і бачу свою Марусю, що зовсім розум погубила, полюбивши тебе. (...) Так-то, Василю, як би я тебе не любив, а скажу по правді: так я тебе полюбив, так мені тебе жалко, як рідного сина! – а не хочу загубити своєї дочки, і такої, як наша Маруся. (...).

Тільки що у саму глупу північ будить його Настя якомога і каже:

– Подивись, Науме, що з Марусею діється? Стогне час від часу дужче... от усе дужче... аж кричить...

Наум вже біля недужої (...):

– Де саме колеть, Машечко?

– От... у бік... ох, ох!.. У лівім боці... Поможіть мені!.. Не стерплю... (...).

Як оглядів цилюрик Марусю, та аж зацмокав. Став її розпитувати, де саме і як у неї болить? Та вона за кашлем і слова не скаже. Цилюрик аж головою покрутив та й каже собі тихенько:

– Овва! Худо діло! – А Наум се почув та й руки опустив... (...).

От чоловік і каже:

– Бачив його у Києві, і вже він не Василь, а... отець Венедихт...

– Як се так? – закричали обоє старі.

– А так, – каже чоловік, – що він там пішов у ченці.

– У ченці? – сказали вп'ять обоє та й стали богу молитись і дякувати, що довів його до спасенного пуття.

– Він у Печорському монастирі і вже дияконом (...). А як розпитав мене, що я з сих міст і вас знаю, так закликав до себе і казав: «Кланяйся їм, я їх, – каже, – як отця і матір почитую і щодня, як служу, то і їх, і вмершу дочку їх на божій службі поминаю». (...). Як вмерла Маруся, то я (...) біля неї залявся самому собі смерть подіяти, і як поховали Марусю, я тихенько від них, щоб мене не спинили, пішов світ за очима, узявши тільки у жменю землі з Марусиною гроба, щоб хоч з одною землею, – що її покрива, укупі лежати. Як я ішов у куди ішов через цілісінький день і ніч і вп'ять день, – я нічого не тямлю. Схаменувся вже над річкою: стою на кручі, а якісь два ченці мене схрещують і святою водою обкроплюють та говорять мені премудрії речі. Довго того було, поки я у розум, – каже Василь, – прийшов, а затиш ті ченці привели мене у Київ, у Печорський монастир. (...). Кланяйся, – каже, – моїм родителям: от їм і проскура свята, і нехай до мене прибудуть, коли ще проживу на світі, бо тільки моєї і думки, тільки й помишлення, щоб швидше бути укупі з Марусею.

Марко Вовчок

ІНСТИТУТКА

(Уривки)

Люди дивуються, що я весела: надійсь, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродись, кажуть, та і вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувать!) – не здержу серця, заплачу; а роздумаюсь трохи – і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаже, – то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б і очі я виплакала. Батька-матері не зазнаю: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, – так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях взяли мене в двір. Стара пані була не що, сумирна собі, – може, тому, що вже блаженка була, ледве ноги волочила, а заговорить – тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде –

охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі і в неї... та треба ж колись і перестати.

За мене, то вже в дворі жили ми спокійненько; одно було горе, що з двору й ступити не пустять. Хіба вже на велике свято, що до церкви одпросимось, а в неділю й не думай. «Розволочитеся, – було, каже пані гніваючись, – не пущу!.. Не той ще вік ваш, щоб бога пильнувати: ще матимете час, – не зараз вам умирати».

Сидимо, було, день при дні у дівочій та робимо. А тихо коло тебе, як зачаровано. Тільки пані зоха або хто з дівчат на ухо за чим озветься, котора зітхне з нуду. Докучає, було, та робота, докучає, – аж пече; та що врадиш? Спасибі хоч за те, що не б'ють десять раз на день, як от по інших чуємо. (...)

У старої пані не було роду, окрім мала собі унучечку, – у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті... Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи щодня вичитує, – і попоплаче над ними, і попосміється. Коли пише унучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати божа! увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємось! Панночка буде! (...)

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лица була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає; цілує, й милує, та люблює. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає. (...)

– Яковось-то жилося тобі, серденько, самій? – питає стара. – Ти мені не кажеш нічого. (...). Вчили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко? (...)

– Ох, бабусечко! І морено, й мучено нас – та все дурницею. І те вчи, і друге, й десяте, й п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

– Та нащось же учаться люди, моє золото. От і наші панночки – на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

– Е, бабуню!.. – защебетала панночка. – До французької мови і до музики добре і я бралась, – до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожен і похвалить; а все інше – тільки морока... Учись та й забудь! І тим, що учать, – нуда, і тим, що вчать, – біда. Багацько часу пропало марно!

– Так як же оце? Погано вчать?

– Кажу ж вам, що й нудно, і погано, і марно. Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили. (...)

– Ходім лишень, голубко, – говорить стара пані, – я хочу, щоб ти собі обрала котру дівчину. Та й веде її до нас. Ми од дверей та в куток, та купою в куточку й збилися.

– Се ваша панночка, – промовляє до нас пані. – Цілуйте її в ручку.

Панночка, чи глянула на нас, чи ні, простягла дві пучечки поцілувати.

Стара всіх нас показує, – се Ганна, а се Варка, а се Домаха...

– Боже мій! – аж крикнула панночка, разом стрепенувшись і в долоні сплеснувши:

– Чи зуміє ж хто з вас мене зачесати, ушнурувати?

Стоїть, і руки заложила, і дивиться на нас.

– Чому? – каже стара. – Зуміють, серце. А ні, то навчимо.

– Як тебе зовуть? – питає мене панночка та, не слухаючи мене, до панії: – Ся буде мені!

– Так і добре ж; яку схочеш, серце: нехай і ся. Гляди ж, Устино (на мене), служи добре, – панночка тебе жалуватиме. (...)

Увечері кличуть: «Іди до панночки – розбирати». Ввійшла; а панночка стоїть перед дзеркалом і вже усе зриває з себе.

– Де се бігала? Швидше мене розбирай!.. Швидше: я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене:

– Та хутче ж бо, хутче! Кинулась на ліжко:

– Роззувай!.. А вмієш ти волосся звивати? – питає.

– Ні, не вмію.

– Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Іди собі! (...)

(...) Перхнуло до нас гостей, – як на погориджу. Одні з двора, а другі у двір. Нема нам ні сну, ні спочивку: бігаємо, вслугуємо, клопочемось з ранку до вечора. Часом така юрма їх ужене, що дивуємось, яких-то вже між ними панів нема! Все теє регочеться, танцює, їсть, п'є; все теє гуляще, дак таке випещене! Інша добродійка у двері не втовпиться. А паничів що то в нас перевернулось! Аж роєм коло нашої панночки звиваються, – так, як ті джмелі, гудуть. Обійшла либонь вона їх усіх, – кого словами, а кого бровами: одного на здоров'я любенько питає; другому жалиться, що без його чогось їй смутно та дивно; которого коло себе садовить, скажи, начеб свого посім'янина. Бідахи розкохались, аж зовсім подуріли, з лица спали, схнуть. День у день наїздять до нас, одно одного попереджаючи (...).

Потроху та помалу усе панночка на свій лад перевернула, – життя і господарство (...).

Нас, дівчат, усіх гапувати посадовила. Сама й учить та раз по раз надбіга, чи шиємо. І обідати йдемо, то вона хмуриться і свариться.

Далі вже що день, то вона сердитіша; вже й лає; часом щипне або штовхне стиха... та й сама почервоніє як жар, – засоромиться. Поки ж тільки не звичилася; а як оговталась, обжилася, то пізнали ми тоді, де воно в світі лихо живе.

Прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги я од неї не натерплюся!.. Заплітаю коси – не так! Знов розплітуну та заплітаю, – знов не так! Та цілий ранок на тому пробавить. Вона мене й щипає, і штирхає, і гребінцем мене скородить, і шпильками коле, і водою зливає, – чого, чого не докажує над моєю головонькою бідною!

Одного разу дожидали в нас полкових з міста. Двір замели ще звечора; у будинку прибрали, як ік великодню. Сіла панночка зачїсуватись... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного у руку набрала, як мені довелось туманіти коло її русої коси!.. І така, і онака, і геть-пріч пішла, і знов сюди поступай; і пхати мене, і наскакувати на мене, – аж я злякалась! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я в двері, а вона за мною в сад: «Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!». Оглянусь я на неї, – страшна така зробилась, що в мене й ноги захитались. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу скричати, – дух мені захопило, так і рухнула коло яблуні, та вже од холодної води прокинулась. Дивлюсь – дівчата коло мене скупчились, білі усї як крейда. Панночка на стільчику розкинулась, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, – аж їй у роті чорно.

– Що ти накоїла, ледащо! Як ти сміла панночку гнівити? Я тебе на Сибірю зашлю! Я тебе з світу зжену!

А панночку вмовляє:

– Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі. Буде-бо вже, буде! Нащо сама берешся? Мені внось, що тобі не вгодно.

– А тобі, ледащице (знов свариться на мене), – а тобі буде!..

Та й не-знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть, того, що вже дуже була я слаба, – так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати однести. (...).

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи оченьпала.

Лежу сама, – усї на панщині, – лежу та все собі думаю: «Таке молоде, а таке немилосердне, господи!». (...).

Часом несподівано котора дівчина вбіжить до мене з будинку.

– Устино! Голубко!

– А що там у вас діється, сестрице? – питаю її.

– Хоч не питай, Устино, – лихо! Ганну сьогодні били, учора Параску, а завтра, мабуть, уже моя черга. Ой, матінко, коли б там не огледілись іще за мене! Ох, Усте, бідна наша голівонька!

– Про мене нічого?

– Де б то нічого!.. Чому не йде до свого діла? Що вона ніжиться, мов пані з Басані? От що, коли хоч знати (...).

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

– Иди, иди, хутенько иди, Усте! (...). До панночки (...), послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалувалась на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Иди ж бо, йди!

– Як же йти, Катре, не здолюю я по землі ступати!

– Я тебе доведу, голубко! Зможися, щоб ще гірш тобі не було. Ходім-бо, ходімо!

Ледве я доплелась до будинку. На порозі стріла панночка.

– Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти й не бачила й не чула.

Та кричить же то, боже! Аж задихалась, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!..

На той крик і пані не задлялась прилізти... Давай мене лаяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі богу, того не дознавали од неї, поки не вселилась панночка. Всчалися тоді в нас карності щоденні, щоденний плач. Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) – панночка біжить до старої: «Бабуню, мене не шанують!». Чи хто заплаче: «Бабуню, діла не роблять, та ще й плачуть!». Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає, – молодий вік ізгадала! (...).

Спізнався з панночкою полковий лікар та й почав щодня вчаштати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, – і на панича не походив!.. А як з нею спізнався? Вже давненько панночки приїжджі переносили, що який-то вже там лікар полковий хороший: і брови йому чорні, і уста рум'яні, і станом високий, – така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже, – на жодну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь...

Панночка, чуючи таке, було, частенько говорить старій:

– Якби ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали, – нехай побачу, який!..

А стара, було, на те:

– Моя дитино, нацокотали тії верхоумки скосирні, а ти віри пойняла... Велико диво – полковий лікар! Се злидні, бідота! Що тобі з такими заходити? (...).

А стара супиться та все бурчить:

– Нащо нам та голь нещадима здалася!

Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря нема. «Дякує, – кажуть, – за ласку, та нема в його часу ані години: недужих у його багато, – лічить».

– І не силуйте його, – каже стара, – нехай лічить з богом!

Панночка тільки почервоніла і уста закусила.

Та й було ж нам, як гостей випроводили! За все ми одтерпіли!..

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає, і стогне, і кричить. Стара злякалась, плаче, по лікаря шле. А полковий знающий, кажуть, та й живе ближче за всіх, – по його!

Тим часом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку, як мальована, – дожидає.

Приїхав він, подививсь, розпитав. А вона ж то вже – і голівку хилить, і говорить, помісь співає. Побув яку годинку та й прощається: «Завтра навідаюсь».

Стара пита у внучечки, внучечка задумалась, – тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: «Що, як лікар? Показався як?», то вона стрепенулась: «Гордий, – каже, – такий, як пан вельможний... І що він собі думає!».

Лічив-лічив той бідолаха та й закохався. Покохала його й панночка. Почули духом паничі, куди потягло, – постерегли одразу, що воно є, та й зслизи.

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не врадить: «Як ви мені, бабуню, на перешкоді станете – умру!.. І не гомоніть! Не одмовляйте! Змилуйтесь!».

Стара й годі, тільки охає.

Спустило панське подвір'я; не тупочуть коні, не торохтять коляси. І панночка тихша: не лас, не б'є, не обскаржує, – все сидить та думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна та убрана, і рум'яніє, як червона маківка. (...).

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступає й ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухається, що вони там між собою говорять удвійці, та вже така її досада гризе, що вони вкупці, а розлучити несила: боялася й вона унучечки.

Ото вже й сватає він панночку. Плаче стара і журиться тяжко:

– Я ж сподівалась тебе за князя дати, за багача, за вельможного! (...).

Любила вона його, та якось чудно любила, не по-людськи. (...).

– Слухайте, – каже до його, – їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько!

Поскоріться ж, щоб я не гнівалась!

Він зараз їде, купує там, що казано.

– Боже мій! Чого се понакуповували? Я сього не хочу! Їдьте та змініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє. Або так. Хоче він води напитись, – вона:

– Не пийте, не пийте!

– Чому?

– Я не хочу! Не пийте!

– Та коли ж я хочу пити!

– А я не хочу! Чуєте? Не хочу!

І вже так гляне чи всміхнеться, що він послухає. (...).

На весілля панів, паній понаїздило, – гуде у будинку, як у вулені. (...). За тим натовпом, клопотом (...), то я не урвала й годинки з людьми попрощатись. (...).

Пан звелів коней зупинити коло заїзного двору. (...). Чималу ж я годину пересиділа, коли вийшли пани. Пан тоді зирк на мене!

– А що ти сидиш тут, Устинко? – питає. – Чи обідала ти? (...) Дайте дівці пообідати!

Хазяїн гроші в кишеню та й побіг.

– Що це, що це? – жахнулась пані. – Ми її ждатимемо?

– А як же, серденько? – одказав пан. – Адже вона голодна та й намерзлась добре! (...).

Пані почервоніла по саме волосся.

– Час їхати!

– Та вона ж голодна, серце... Дивись, як змерзла!

– Я змерзла, я, я! – та так уже на те я накрикує!

– Сідай! – гримнула далі на мене і сама у повіз ускочила. (...).

А пані куди далі, то все злісливши, усе лютіша: аби я трохи спізнилась, забарилась: «Де була?», та й стріне мене на панському порозі лиха година. Перво тугою тужила я тяжко, а там усе мені стало не вдивовижу, усяка ганьба байдуже. (...).

У Катрі дитинка занедужала: а тут обід панам звари, вечерю звари та город скопай, обсій, – та ще пані гримає: «Нічого не робиш, ледащо! Дурно хліб мій їси! Ось я тебе навчу робити!».

Цілу ніч Катря не спить над дитиною. (...). Робила й не спала, поки аж нечувствений сон її обняв коло коліски. Прокинеться, – до дитини, а дитинка вже на божій дорозі. Тільки глянула на його бідолашна мати, тільки вхопила його до серця, – воно й переставилось. (...). По тій печалі зовсім захиріла, занепала Катря. Не то щоб робити, вже й по світу ходить не здужає. А пані все-таки:

– Чому не робиш діла? Я тобі те! Я тобі друге!

– Тепер я вже не боюсь вас! – одказала Катря. – Хоч мене живцем із'їжте тепер! (...).

Прогнала пані Катрю з двора на панщину: не вважала й на її чоловіка-візнику.

Пан, нишком од панії, дав їй карбованця грошей, та не взяла Катря; він положив їй на плече, – скинула з себе, наче жабу, ті гроші. Як упав же той карбованець на муріг, – і заліг там, аж зчорнів; ніхто не доторкнувся. Та вже сама пані, походжаючи по двору, вздріла і зняла.

– Се, певно, ти гроші сієш? – каже на пана. – Ой, боже мій, боже мій!

Пан на те нічого не одказав, тільки зчервонів дуже.

